Нацыянальны інстытут адукацыі

Факультатыўныя заняткі

Г. М. Валочка, В. У. Зелянко, І. Л. Бурак

Беларуская мова

10–11 класы

Практыкум па арфаграфіі і пунктуацыі

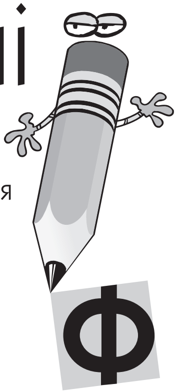

Дапаможнік для вучняў
устаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

Рэкамендавана
Навукова-метадычнай установай
«Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі
Рэспублікі Беларусь

2-е выданне

Мінск • «Аверсэв» • 2012

Спампавана з сайта www.aversev.by

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)
ББК 81.2Беи-922
В15

Серыя заснавана ў 2010 годзе

Валочка, Г. М.
В15 Беларуская мова. 10—11 класы. Практыкум па арфаграфіі і пунктуацыі : дапам. для вучняў устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / Г. М. Валочка, В. У. Зелянко, І. Л. Бурак. — 2-е выд. — Мінск : Аверсэв, 2012. — 188 с. — (Факультатыўныя заняткі).

ISBN 978-985-533-128-6.

Дапаможнік прызначаны для выкарыстання на факультатыўных занятках у 10—11 класах. Змешчаны ў кнізе тэарэтычны і практычны матэрыял забяспечвае замацаванне і сістэматызацыю ведаў, уменняў і навыкаў вучняў, засваенне імі змен у напісанні некаторых слоў у адпаведнасці з новай рэдакцыяй «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі».

Значная частка дыдактычнага матэрыялу падаецца ў рубрыках «Правільнасць маўлення», «Мова і нацыянальная культура», «Мова ў дыялогу культур» і інш., накіраваных на развіццё моўнай, камунікатыўнай і лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі вучняў.

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)
ББК 81.2Беи-922

Вучэбнае выданне

ФАКУЛЬТАТЫЎНЫЯ ЗАНЯТКІ

Валочка Ганна Міхайлаўна
Зелянко Вольга Уладзіміраўна
Бурак Ірына Леанідаўна

БЕЛАРУСКАЯ МОВА. 10—11 КЛАСЫ

Практыкум па арфаграфіі і пунктуацыі

Дапаможнік для вучняў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання

2-е выданне

Адказны за выпуск *Д. Л. Дзямбоўскі*

Падпісана ў друк 04.10.2012. Фармат 60×84 $^{1}/_{16}$. Папера афсетная.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 11,16. Ул.-выд. арк. 9,13. Дадат. тыраж 2100 экз. Заказ

Таварыства з дадатковай адказнасцю «Аверсэў».
ЛИ № 02330/0003944 ад 03.02.2009. Вул. М. Олешава, 1, офіс 309, 220090, Мінск.
E-mail: info@aversev.by; www.aversev.by
Кантактныя тэлефоны: (017) 268-09-79, 268-08-78.
Для пісьмаў: а/с 3, 220090, Мінск.

Дзяржаўнае прадпрыемства
«Выдавецтва “Беларускі Дом друку”».
ЛП № 02330/0494179 ад 03.04.2009.
Працп. Незалежнасці, 79, 220013, Мінск.

ISBN 978-985-533-128-6

© НМУ «Нацыянальны інстытут адукацыі», 2010
© Афармленне. ТДА «Аверсэв», 2010

Спампавана з сайта www.aversev.by

Г. М. Валочка, В. У. Зелянко

Практыкум па арфаграфіі

Спампавана з сайта www.aversev.by

Спампавана з сайта www.aversev.by

УВОДЗІНЫ

Арфаграфія (ад грэч. orthos – правільны і grafo – пішу), або правапіс, – гэта сістэма правіл перадачы вуснага маўлення на пісьме. Арфаграфія вызначае аднастайнае, агульнапрынятае і абавязковае для ўсіх, унармаванае напісанне слоў і іх форм.

Арфаграфія ўключае правілы: напісання слоў і іх частак; напісання слоў разам, праз злучок і асобна; ужывання вялікай літары; перанос слоў з аднаго радка на другі; напісання абрэвіятур і розных агульнапрынятых умоўных графічных скарачэнняў.

Прынцыпы беларускай арфаграфіі (правапісу)

Арфаграфія любой мовы грунтуецца на пэўных навуковых асновах, прынцыпах. Правапіс беларускай мовы ў асноўным грунтуецца на фанетычным і марфалагічным прынцыпах.

Фанетычны прынцып правапісу прадугледжвае перадачу гукаў на пісьме ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем (як чуем, так і пішам). На гэтым прынцыпе грунтуюцца наступныя правілы:

- перадача акання;
- перадача якання;
- напісанне літары **ы** на месцы этымалагічнага [э] ў некаторых запазычаных словах: *інжынер*, *арышт*, *брызент*;
- напісанне спалучэнняў галосных у словах іншамоўнага паходжання: *біёніка*, *рацыён*, *бібліятэка*;
- правапіс прыставак **без- (бяз-**, **бес-**, **бяс-)**, **з- (с-)**, **раз- (рас-**, **роз-**, **рос-)**, **уз- (ус-)**, **цераз- (церас-)**: *узгадаць – успомніць*, *бяздушны – бясконцы*;
- перадача на пісьме дзекання і цекання;
- правапіс спалучэнняў **зн**, **нц**, **рц**, **рн**, **сн**, **сл** на месцы этымалагічных [здн], [лнц], [рдц], [рдн], [стн], [стл]: *праязны*, *сонца*, *сэрца*, *капусны*;
- перадача на пісьме фанетычнага падаўжэння зычных;
- узнікненне прыстаўных гукаў;
- напісанне літары **с** на месцы гістарычных спалучэнняў [жс], [гс], [шс], [хс] і спалучэння [сс] на стыку кораня і суфікса: *мноства*, *харраство*, *княства*, *птаства*, *адэскі*, *палескі*;
- напісанне літары **т** на месцы спалучэння [дт] на канцы іншамоўных слоў: *Шміт*, *Рэмбрант*;

Спампавана з сайта www.aversev.by

• напісанне літары **ц** на месцы спалучэнняў [тс], [чс], [кс], [цс]: *савецкі*, *ткацкі*, *мастацкі*, *лельчыцкі*;

• правапіс **у** і **ў** у залежнасці ад пазіцыі ў слове;

• напісанне спалучэння **чч** у геаграфічных назвах тыпу *Полаччына*, *Случчына* на месцы спалучэння [цк];

• захаванне на пісьме асіміляцыі свісцячых да шыпячых у некаторых словах: *пяшчотны*, *нішчымны* і інш.;

• напісанне адной літары ў словах *алея*, *клас*, *тона*, *маса* і інш.

Заўвага: выключэнні з правіл не адпавядаюць фанетычнаму прынцыпу напісання.

Марфалагічны прынцып прадугледжвае аднастайнае напісанне марфем – незалежна ад таго, як яны вымаўляюцца. Напрыклад, у аднакаранёвых словах *горад*, *гарады*, *гарадскі* ў корані вымаўляюцца розныя гукі ([горат], [гарады], [гарацк'і]), але нязменна захоўваецца **д** пры напісанні. На гэтым прынцыпе грунтуюцца наступныя правілы:

• правапіс глухіх і звонкіх, свісцячых і шыпячых зычных (аглушэнне звонкіх зычных, азванчэнне глухіх, асіміляцыйная мяккасць зычных, прыпадабненне шыпячых да свісцячых і свісцячых да шыпячых);

• правапіс зычных на стыку марфем;

• напісанне спалучэнняў **дц**, **тц**, **чц** (у вымаўленні [цц]): *на кладцы*, *у хатцы*, *у хустачцы*;

• напісанне прыставак **аб-**, **ад-**, **над-**, **пад-** і прыназоўнікаў **аб**, **ад**, **над**, **пад**;

• напісанне прыназоўніка **без** і часціцы **не**;

• правапіс каранёвага **я** (*пояс*, *месяц*, *заяц*) і суфіксаў **-язь**, **-ядзь** (*боязь*, *дробязь*, *роўнядзь*);

• правапіс каранёвых зычных **з**, **ж**, **ш**, **г**, **х** перад суфіксам **-ск-** і каранёвага **д** перад суфіксальнай **с**: *французскі*, *нясвіжскі*, *чэшскі*, *казахскі*, *суседскі*.

1. Размяркуйце словы па групах: а) словы, напісанне якіх заснавана на фанетычным прынцыпе арфаграфіі; б) словы, напісанне якіх заснавана на марфалагічным прынцыпе арфаграфіі.

Бясшэрсны, нясвіжскі, нізкі, вокладка, просьба, грызці, дамы́, абсыпаць, машына, падсохнуць, грыб, завязь, вясновы, дзеці, біялогія, бяздомны, зжаць, сэрца, патрыятызм, без сумнення, збожжа, восень, мноства, вугал, не чытаў, гарадскі, свіслацкі, без шуму, кроў, галоўка, заводскі, падкладаць, адпускаць.

Спампавана з сайта www.aversev.by

2. Прачытайце верш. Выпішыце па сем прыкладаў напісанняў, заснаваных на фанетычным і марфалагічным прынцыпах.

ТАМ ЯНА

Там яна, дзе з небам сінім
Лес гамоніць шапаткі,
Дзе з бярозаю асіна,
З ясным ясенем рабіна
Абняліся на вякі.
Там яна, дзе Буг аблокі
Пазбіраў з усіх нябёс,
Дзе Вілля, Дняпро шырокі,
Белавежа, Налібокі,
Нёмна песеннага плёс.
Там яна, дзе Прыпяць, Шчара,
Случ, Бярэзіна, Дзвіна,
Дзе Князь-возера і Нарач,
Свіцязь светлая, як мара,
І Бяздоннае без дна.
Там яна, дзе Тураў, Полацк –
Найстарыя гарады,
Мінск, чый чутны ўсюды голас,
Гомель, Віцебск, Жлобін, Столін,
Горад солі малады.
Там яна, дзе з кожным маем
Яблынь цвет ляціць з галля.
Палявая, лугавая,
Нам, як маці, дарагая
Беларусь –
Твая зямля.

К. Цвірка.

- Як называецца «горад солі малады»?

Мова ў дыялогу культур

3. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Якому прынцыпу правапісу падпарадкоўваецца іх напісанне?

Г..аграфічныя назвы маюць св..ё другое жыц..ё ў на..меннях рэчаў матэры..льнай кул..туры, экзат..чных р..слін, кветак, пл..доў. Слова *гр..чка* ўтв..рылася ад назвы краіны *Гр..цыя*, дзе яна ўп..ршыню стала в..домай як кул..турная расліна. Слова *персік* набыло ў нашай мове св..ё жыц..ё пад уплывам *Персіі*, дзе гэта садавіна в..дома са стараж..тнасці.

Спампавана з сайта www.aversev.by

А..тамабіл..ная *фара* за..мела назву ад егіпе..кага гор..да *Фарэс*, каля якога быў збудаваны в..домы маяк. Фара, як і маяк, свеціц..а далёка (*Паводле У. Юрэвіча*).

ПРАВАПІС ГАЛОСНЫХ

Правапіс галосных *о, э, а*

1. Літара **о** пішацца толькі пад націскам: *мо́ра*, *кіно́*, *о́пера*, *О́рша*, *То́кіа*.

2. Літара **э** пішацца:

- у пачатку выклічнікаў *э*, *эге*, *э-ге-ге*, *эх*, *эй*;
- пасля прыстаўной літары **г** у слове *гэты* і вытворных ад яго (*дагэтуль*, *гэтулькі*), а таксама ў выклічніках *гэй*, *гэ*;
- пасля шыпячых, [р], [д], [т] і цвёрдага [ц]: *жэ́рдка*, *чэ́рствы*, *тэа́тр*, *ветэра́н*, *рэда́ктар*, *ка́тэт*, *дэта́ль*, *цэ́лы*, *ацэ́нка*, *шэ́лест*, *Жэне́ва*, *Цэйло́н* (у запазычаных словах напісанне **э** і **а** не пад націскам пасля іншых зычных рэгулюецца слоўнікам: *панэ́ль*, *тунэ́ль*; **але**: *шыне́ль*, *секта́нцкі*; *Зэ́льва*; **але**: *Зеўс* і да т. п.);
- пад націскам і не пад націскам у пачатку некаторых (пераважна запазычаных) слоў: *э́ра*, *э́пас*, *э́ўрыка*, *эква́тар*, *экзэмпля́р*, *Эсто́нія*, *Эфіо́пія*;
- на канцы запазычаных нязменных слоў, а таксама ўласных імён, геаграфічных назваў пасля зычных, акрамя **л, к**: *купэ́*, *кафэ́*, *галіфэ́*, *кашнэ́*, *каратэ́*, *Хасэ́*, *Душанбэ́*, *Мо́рзэ*; **але**: *філе́*, *са́льта-марта́ле*, *піке́*, *камюніке́*.

3. Галосныя гукі [о], [э] ў ненаціскным становішчы чаргуюцца з [а], што і перадаецца на пісьме: *во́стры – вастры́ць*, *во́зера – азёрны*, *мо́ва – маўле́нне*, *цэ́гла – цагля́ны*, *жэ́мчуг – жамчу́жына*, *майстэ́рня – ма́йстар*.

Літара **а** пішацца не пад націскам незалежна ад паходжання слова: *бало́та*, *хо́лад*, *маразы́*, *рамо́нт*, *а́драс*, *лі́тара*, *хара́ктар*, *сакрэ́т*, *Сакра́т*, *Шаўчэ́нка*, *Чарнышэ́ўскі*, *Чалю́скін*, *ада́жыа*, *тры́а*, *сальфе́джыа*, *Ватэрло́а*.

4. У некаторых спрадвечна беларускіх словах са складамі **ро**, **ло** замест **о** не пад націскам пішацца літара **ы**: *бро́вы – брыво́*, *гло́тка – глыта́ць*, *дро́вы – дрыво́тня*, *кро́ў – крыва́вы*, а таксама ў словах *я́блык*, *я́блыня*, *я́блычны*, *я́блыневы*.

Спампавана з сайта www.aversev.by

У адпаведнасці з беларускім літаратурным вымаўленнем літара **ы** пішацца ў некаторых запазычаных словах: *брызéнт*, *дрызі́на*, *інжынéр*, *пóчырк*, *канцылярыя*, *рысóра*, *цырымóнія*, *трывóга*, а ў некаторых словах пішацца літара **і**: *бліскаві́ца*, *блішчáць*, *блі́скаўка*; **але**: *бляск*, *бляшáнка*.

5. Канцавыя ненаціскныя **-эль**, **-эр** у запазычаных словах перадаюцца як **-аль**, **-ар**: *шні́цаль*, *лі́дар*, *камп'ю́тар*, *кáрцар*, *сві́тар*, *мéнеджар*, *пэ́йджар*, *óрдар*, *крáтар*, але ва ўласных імёнах неславянскага паходжання захоўваюцца **-эль**, **-эр**: *Лáндэр*, *Юпі́тэр*, *Óдэр*, *Пі́тэр*.

4. Прачытайце тэкст. Выпішыце з яго словы, напісанне якіх адпавядае правілу «Правапіс галосных **о**, **э**, **а**», падкрэсліце арфаграмы.

Тэатральныя педагогі любяць вучыць маладых артыстаў, прыводзячы такі прыклад. У дрэва дзве кроны: тая, што мы бачым, верхняя, галіністая, і нябачная – *схаваныя* ў зямлі карані, разгалінаваныя не менш, чым вецце на паверхні. Такая і душа чалавека. Артысту ж наканавана жыць на сцэне, каб характар ягонага героя *адпавядаў* вонкаваму *шапаценню* лістоты і няўлоўнаму руху сокаў у лабірынтах каранёвай сістэмы.

Трэба дадаць, што сустракаюцца дрэвы (і людзі), чыя крона амаль як у люстэрку паўтараецца ў абрысах каранёў, а бывае і наадварот. Артыст пакутуе, пакуль не знойдзе логікі суладдзя ў чалавеку вонкавага і самага заблытанага, парадаксальнага, што так часта караніцца ў нашай душы (*Паводле Б. Бур'яна*).

Назавіце арфаграмы ў выдзеленых словах.

• Растлумачце розніцу ў лексічных значэннях слоў *галіністы* і *галінасты*.

5. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары.

Ц..нтнер, ац..нка, с..кратар, ш..рсцяны, д..бра, тры.., ж..леза, ац..ніць, р..гіён, М..л..дзечна, Ч..рнышэвіч, кр..вавы, с..рца, р..монт, майст..р, кат..т, ш..снаццаць, бесц..р..монны, р..корд, м..розны, бухгалт..р, ш..дэўр, выс..ка, ш..рань, інж..нер, др..вотня, ч..рствы, сч..рсцвелы.

6. Змяніце словы або падбярыце да іх аднакаранёвыя, каб націскныя [о], [э] сталі не пад націскам. Запішыце словы парамі, растлумачце правапіс **о**, **э**, **а**.

Просьба, ігрок, чароды, крэмень, гонар, рэформа, Гомель, грэчка, пошта, посуд, шэпт, жоўты, футбол, неадчэпны, эпізод, адгрэбці, чэрпаць, конкурс.

Спампавана з сайта www.aversev.by

7. Спішыце сказы, устаўляючы замест кропак літары **о, э** або **а**. Растлумачце іх правапіс.

1. Дарог у свеце вельмі мн..га, а ты між іх св..ю зн..йдзі (*П. Броўка*). 2. Любіць і шанаваць мову нас вучылі Пушкін, Талстой, Тургенеў, Ш..ўчэнка, Колас (*М. Лужанін*). 3. Буслы збіраліся ў ч..роды і доўга ст..ялі на грудах або ляніва аглядалі л..гчыны (*Я. Колас*). 4. Віта пачала нав..дзіць парадак на ст..ле, на ..тажэрцы, у шафе (*І. Шамякін*). 5. У Белавежы – ц..дзяць водар с..сны, на б..равінах млее р..дкі цень (*Н. Гілевіч*). 6. Як цуд чужы в..чэй ні цешыў, душа ш..птала мне сама: ёсць край цяплейшы, багацейшы, але р..днейшага няма (*Г. Бураўкін*). 7. Мяне ўразіла, як чытаў Дубоўка св..е пераклады ш..кспіраўскіх санетаў (*Д. Бугаёў*).

8. Падбярыце беларускія адпаведнікі да слоў рускай мовы. Растлумачце правапіс **о, э** ў ненаціскных складах.

Репродукция, телефон, реклама, ордер, декрет, престиж, темперамент, оптика, характеристика, Женева, Череповец, Чернышевский, дефект, орден, прогресс, демографический, свитер, эстетика, адрес, гардероб, эпицентр.

Правільнасць маўлення

ОРД<u>ЭН</u> – ОРД<u>АР</u>

Ордэн[1] – асобы знак узнагароды за выдатныя заслугі: *Ордэн Маці*.

Ордэн[2] – арганізацыя, таварыства з пэўным статутам: *Ордэн езуітаў*.

Ордар[1] – пісьмовае распараджэнне; дакумент на атрыманне, выдачу чаго-небудзь: *ордар на кватэру*.

Ордар[2] – разнавіднасць спалучэння, парадак размяшчэння частак архітэктурных канструкцый: *Грэчаскі ордар*.

---

9. Выпішыце словы, у якіх на месцы пропуску пішацца літара **э**.

Т..рарызм, д..сант, ч..рніла, д..лікатэсны, бр..зент, д..лікатны, р..фарматар, д..сантнік, выстр..л, р..прадуктар, уц..лець, кар..спандэнт, агр..гатны, р..брысты, р..дыска, мад..льер, ч..мадан, вер..цяно, канц..лярыя, ш..раваты, кр..пасны (вал).

10. Спішыце, устаўляючы патрэбныя літары, растлумачце правапіс.

1. Бар..льеф нагадвае разны абраз, падабенства акц..нтуецца рамай, у якую ўрэзаны, устаўлены фігуры (*Т. Бондар*). 2. Сумны в..сеньскі адвяч..рак поўніўся ш..расцю фарбаў, надакучлівай сцюдзёнай золлю і ўсеабдымнай тр..вогай навісла над краем бяда (*В. Быкаў*). 3. Навальніцы гр..мяць над кручамі, з гор бягуць ручаі гр..мучыя (*Г. Бураўкін*). 4. Ябл..-

Спампавана з сайта www.aversev.by

ні выпростваюць замлелае пад ябл..камі голле, а ябл..кі, на дзіва сёлета ўр..длівыя, руж..вымі, духмянымі с..нцамі кладуцца ў скрыні са светлай дранкі, на свежую жытнюю с..лому (*Я. Брыль*). 5. Пад узг..ркам бл..шчала круглае возера, яно рухалася і пералівалася, як жывое ср..бра (*Я. Колас*).

Правапіс галосных *е, ё, я*

1. У беларускай мове літара **ё** пішацца толькі пад націскам: *лёгкі, сёлета, вёсны, сёстры, вёска, цвёрда*.

2. У першым складзе перад націскам замест **е**, **ё** пішацца літара **я**: *вёска – вяско́вы, лёгкі – лягчэ́йшы, лес – лясні́к, мёд – мядо́вы, цвёрды – цвярдзе́йшы, дзе́вяць – дзявя́ты, дзе́сяць – дзася́ты, сем – сямна́ццаць, во́сем – васямна́ццаць*.

У іншых ненаціскных складах **е** захоўваецца: *во́сень, легкаду́мнасць, лесніч́оўка, цвердава́ты, дзесятко́вы, дзевятна́ццаты, верацяно́, це́мень*.

3. У запазычаных словах у першым складзе перад націскам пішацца літара **е**: *секу́нда, леге́нда, семе́стр, генера́л, педа́ль, метро́, геро́й, кера́міка, мело́дыя, балеры́на, перспекты́ва, Везу́вій, Верса́ль, Бетхо́вен, Палесці́на*.

Літара **е** пішацца ў пачатку некаторых запазычаных слоў: *е́гер, ерэты́к, Еўро́па, Ерэва́н, Еўпато́рыя, Еўфра́т*, а таксама на канцы запазычаных слоў пасля мяккага знака і апострафа: *дасье́, калье́, канферансье́, кінаатэлье́, круп'е́, куцюр'е́*.

4. Часціца **не** і прыназоўнік **без** заўсёды пішуцца з літарай **е**: *не браў, не думаў, без кніг, не без смеху*.

Пры напісанні разам **не** і **без** падпарадкоўваюцца агульнаму правілу напісання **е**, **я**: *няха́й, бязву́сы, бяско́нцы*; **але**: *немалады́, безбаро́ды, бескары́сна*.

5. Каранёвая этымалагічная літара **я** захоўваецца на пісьме незалежна ад націску ў словах *вяза́ць, су́вязь, лямантава́ць, пяцярня́, за́вязь, цяжкава́ты, мяккава́ты, святкава́ць, яскра́вы, ты́сяча, по́яс, ме́сяц, па́мяць, дзе́вяць, дзе́сяць, дро́бязь, за́яц, Пры́пяць, Бе́сядзь*.

Літара **я** пішацца ў паслянаціскных складах у некаторых суфіксах назоўнікаў (*ро́ўнядзь, бо́язь, дро́бязь*) і дзеясловаў (*ла́яць, ве́яць, се́яць, ка́шляць, ба́яць, му́ляць*), а таксама ў аддзеяслоўных назоўніках (*ла́янка, ве́ялка, се́ялка*).

Правільнасць маўлення

РАДЫЁ- – РАДЫЕ- (РАДЫЯ-)

Радыё- – першая частка складаных слоў у значэнні 'які мае адносіны да радыё': *радыёвузел, радыётэхніка, радыёсувязь, радыёстанцыя*.

Спампавана з сайта www.aversev.by

Радые- – першая частка складаных слоў у значэнні ‘які адносіцца да радыю, радыяцыі’: *радыеізатопы*, *радыеактыўнасць*, *радыетэрапія*. У першым складзе перад націскам у гэтым выпадку пішацца **я**: *радыялогія*, *радыяхімія*, *радыяграфія*.

---

11. Выпішыце ў алфавітным парадку словы, у якіх **е** захоўваецца ў першым пераднаціскным складзе.

Веранда, верашчака, гектар, Версаль, восень, секунда, Германія, цяплець, семестр, Апеніны, зелень, герань, дзеяч, калектыў, бетон, берагчы, гледачы.

12. Спішыце, устаўляючы літары **е, ё** ці **я**.

Б..здонны, ф..льетон, сп..вак, вас..мнаццаты, н..здарма, б..дната, Ал..ксандр, Б..лінскі, в..слярны, ..равы, л..бяда, з..л..наваты, пойдз..ш, Н..красаў, кал..ндар, б..з солі, с..зонны, н..сучы, н..ўгамонны, кал..-ктыўны, дал..чынь, зв..чарэць, надв..чорак, б..спрытульны, сц..бло, н..ўстойлівы, страл..ніна, дал..ч.

13. Змяніце словы або падбярыце аднакаранёвыя, каб галосныя **е** і **ё** сталі не пад націскам. Запішыце словы парамі, растлумачце напісанне.

Плёскат, дзверы, адвесці, падземны, песня, сцежка, бегчы, светла, смех, месці, бедны, землі, вечар, веліч, несці, снежны, аддзел, клён, далёка, дзежка.

14. Падбярыце да слоў рускай мовы беларускія адпаведнікі, запішыце, растлумачце правапіс **е, ё** і **я**.

Зефир, оперный, полевой, сентябрь, лесник, операция, спектакль, песенка, веранда, легендарный, Несвиж, веселый, гербарий, ветер, смесь, герой, сержант, европейский, восемьсот, Енисей, Нева, Припять, несете, ведете, сенсация, Швейцария, обелиск, весенний, телефон, дежурный, Печора, Вьетнам, ячейка.

15. Выпішыце словы, у якіх пішацца літара **е**.

Сув..зны, Тэг..ран, Х..рсон, в..сялосць, заз..лянець, дз..сятка, м..лодыя, зб..нтэжыцца, ма..тнік, св..ткаваць, выс..яць, сан..т, п..хота, ц..цярук, ц..гавіты, кал..кцыянер, выл..чыць, кол..р, квец..нь, абан..мент, карычн..вы, атл..тычны.

Мова і нацыянальная культура

16. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары.

«Спарыня ў дз..жу, сын на в..сну!» – з такім добрым пажадан..ем зв..рталіся с..ляне да гаспадыні, калі яна ра..чыняла ц..ста, м..сіла хлеб. а «ра..шыфраваць» яго можна так: н..хай спорыцца, уз..ходзіць ц..ста

Спампавана з сайта www.aversev.by

ў дз..жы, н..хай нараджаецца хлеб; н..хай і ў самой гаспадыні народзіцца па в..сне сын – будучы само..нік, апора с..м'і (*У. Коваль*).

«Расшыфруйце» пажаданне «З коласа асьміна, з з..рнятка – аладка!» (*асьміна* – старая мера аб'ёму сыпкіх цел, роўная каля 105 л). Каму адрасавана гэта пажаданне?

17. Прачытайце верш. Дакажыце, што ручнік – рэч глыбока сімвалічная, шматзначная.

Вышывала маці... У руках,
Як вясёлкі, ніткі мільгацелі.
Клаліся на белых ручніках
Роднай нівы фарбы і *адценні.*

Расцвіталі ружы і ляны
Ў непаўторных веснавых узорах.
Уляталіся напевы, сны,
Промні сонца і далёкіх зорак.
Дочкі і сыны ў жыццёвы шлях

Гэты дар – благаславенне бралі;
Ў партызанскіх баравых лясах
Ручнікі на ранах абгаралі;

Тлелі пад снягамі і дажджом
На магільным помніку герою.
Сёння ў хатах многіх над Сажом
Ўзоры тыя зіхацяць зарою.

Крылы ільняныя... Ручнікі...
Ружы незавялыя і краскі...
Прыкладзешся вільгацию шчакі –
Быццам *матчыну адчуеш* ласку.

А. Пысін.

Выпішыце з верша словы, напісанне якіх адпавядае правілу «Правапіс галосных **е**, **ё**, **я**».

Назавіце арфаграмы ў выдзеленых словах.

• Раскажыце пра нацыянальныя звычаі і традыцыі, звязаныя з выкарыстаннем ручнікоў. Пры неабходнасці звяртайцеся да кнігі-альбома В. А. Лабачэўскай «Повязь часоў – беларускі ручнік» (2009).

Правапіс галосных *о, э, а, е, ё, я* ў складаных словах

1. У складаных словах можа быць адзін асноўны і адзін або некалькі пабочных націскаў. Калі ў другой частцы складанага слова на-

Спампавана з сайта www.aversev.by

ціск падае на першы склад, то ў першай частцы замест **о** пішацца **а**: *дабрадзе́й*, *вастразу́бы*, *чарнаво́кі*, *вадазбо́р*, *раўнапра́ўе*; калі ў другой частцы націск падае не на першы склад, то ў першай частцы захоўваецца **о**: *добразычлі́вы*, *востраканцо́вы*, *чорнавало́сы*, *водазабеспячэ́нне*, *роўназале́жны*.

2. Літара **о** захоўваецца ў складаных словах, першая частка якіх — **слова-**, **што-**, **фота-**, **мота-**: *словазлучэ́нне*, *словафо́рма*; *штого́д*, *штодзе́нь*; *фотаздыма́к*, *фоталабарато́рыя* (**але**: *фатагра́фія* і вытворныя ад яго); *мотаспо́рт*, *мотаго́нкі* (**але**: *матацы́кл*, *матаво́з* і вытворныя ад іх), а таксама ў іншых словах, асабліва навуковых тэрмінах, у якіх выразна праяўляецца пабочны націск, хоць асноўны націск падае на першы склад другой часткі: *азо̀тнакі́слы*, *збо̀жжасхо́вішча*, *мо̀вазна́ўства*, *фо̀ндасхо́вішча*, *рабо̀тада́ўца*, *мато̀разбо́рка*, *во̀камгне́нна*, *ваго̀нарамо́нтны*, *наро̀данасе́льніцтва*, *усхо̀дазна́ўства*.

3. Літара **о** пішацца ў першай частцы складаных слоў, калі другая частка пачынаецца з **ў** (у нескладовага): *марозаўсто́йлівасць*, *збожжаўбо́рачны*, *торфаўтварэ́нне*, *вогнеўсто́йлівы*.

4. Гук [э] ў першай частцы складаных слоў захоўваецца і абазначаецца літарай **э**: *мэтанакірава́ны*, *мэтазго́дна*, *рэдказу́бы*, *шэраво́кі*, *арэхападо́бны*, *крэдытаздо́льнасць*, *тэлеба́чанне*, *шэсцьсо́т*.

5. У складаных словах, утвораных ад лічэбніка ў спалучэнні з назоўнікам, першая частка (лічэбнік) ставіцца ў форме роднага склону: *тры дні* – *трохдзённы*, *чатыры паверхі* – *чатырохпавярхо́вы*, *пяць тыдняў* – *пяцітыднёвы*, *сто метраў* – *стаметро́вы*; *сямікла́снік*, *васьмігадо́вы*, *дзевяцігра́дусны*, *саракаго́ддзе*.

6. У першай частцы складанага слова літара **е** захоўваецца незалежна ад таго, на які склад падае націск у другой частцы: *сенакасі́лка*, *беласне́жны*, *землетрасе́нне*, *светаўспрыма́нне*, *свежамаро́жаны*.

Калі першай часткай з’яўляецца аснова **велік-/вялік-**, напісанне літар **е** або **я** залежыць ад таго, які склад у другой частцы націскны: калі першы, то пішацца **е**, калі другі – пішацца **я**: *велікаро́слы*, *велікакня́жацкі*, *велікасве́цкі* (**але**: *Вялі́кдзень*); *Вялікабрыта́нія*, *вялікадзяржа́ўны*, *вялікагало́вы*.

7. У першай частцы складанага слова літара **ё** захоўваецца пры націску не на першым складзе другой часткі і замяняецца на **е**, калі націск падае на першы склад другой часткі: *лёгкаатлеты́чны*, *легкаве́рны*; *лёдадрабі́льны*, *ледарэ́з*; *мёдаварэ́нне*, *медано́сны*.

8. У складаных словах злучальныя галосныя **о, ё** пішуцца толькі пад націскам, **а** – у ненаціскным становішчы: *ільно́валакно*, *біблiёграф*, *ільнаво́дства*, *прыборабудаўні́чы*, *марозатрыва́лы*.

Спампавана з сайта www.aversev.by

Злучальная галосная **е** ў складаных словах пераходзіць у **я**, калі націск падае на першы склад другой часткі: *зерняскла́д*; *земляро́бчы*; *жыццяра́дасны*.

Злучальная галосная **е** ў складаных словах захоўваецца, калі другая частка пачынаецца з **ў** (у нескладовага): *вогнеўсто́йлівы*, *зернеўбо́рка*.

9. Складанаскарочаныя словы пры напісанні звычайна разглядаюцца як простыя словы з адным націскам: *зямфонд*, *лясгас*.

10. Калі складаныя словы маюць у сваім саставе больш за дзве часткі, то кожная частка пішацца як асобна ўзятае слова: *паравозавагонарамонтны*, *авіяматорабудаванне*, *аэрафотапрыбор*.

18. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары, растлумачце правапіс.

1. Першы д..ўгачаканы прыезд, першыя, най..рчэйшыя ўсп..міны (*Я. Брыль*). 2. Рослы, светлы, ч..рнабровы люд, н..спакойны, малады, см..яўся сінімі в..чыма, гарэў в..сёлым макам шчок (*М. Калачынскі*). 3. Паглядзі на ж..ўталісты сад. Вунь ідзе між ябл..нь ліст..пад (*В. Вітка*). 4. Мары абуджаюць у с..рцы мужнасць і адвагу, выс..к..родныя імкненні да ведаў, да пазнання свету, да барацьбы і подзвігаў (*В. Вольскі*). 5. Сапраўдны мастак, у якой бы краіне ні жыў, спав..дае жыцц..-сцв..рджальную веру ў светлую будучыню чалавецтва (*Г. Вашчанка*). 6. Чырв..наватага адцення гранітная глыба, нібы выс..чаная моцнай рукой камен..чоса, адпав..дала нашай задуме (*В. Ляшковіч*).

19. Рашыце словаўтваральныя «прыклады». *Узор*: воўна + прасці = прыметнік *воўнапрадзільны*.

вострьі + ліст = прыметнік	вада + лячэнне = назоўнік
востры + вугал = прыметнік	вада + качаць = назоўнік
сямнаццаць + тон = прыметнік	агонь + тушыць = назоўнік
сем + дзён = прыметнік	радыё + перадача = назоўнік
многа + мільёнаў = прыметнік	радыяцыя + экалогія = назоўнік
многа + людзей = прыметнік	радый + нукліды = назоўнік
знешняя + палітыка = прыметнік	слова + творчасць = назоўнік

20. Утварыце і запішыце складаныя словы. Растлумачце правапіс галосных.

1-я частка	2-я частка
земле...	...карыстанне, ...уласнік, ...роб, ...чарпалка, ...мерны
зямля...	

Спампавана з сайта www.aversev.by

сонца... санца...	...стаянне, ...пёк, ...ахоўны, ...падобны, ...любны
вяліка... веліка...	...душны, ...свецкі, ...дзяржаўны, ...галовы, ...рослы
шкло... шкла...	...тавары, ...пластык, ...кераміка, ...валакно, ...вырабы
лёда... леда...	...кол, ...утварэнне, ...спуск, ...забеспячэнне, ...ход

Мова і нацыянальная культура

21. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

Многія назвы дрэў – гэта адн..часова і св..еасаблівыя сімвалы, якія све..чаць пра пэўныя чалавечыя якас(?)ці. Так, дуб сімвалізуе дужага чалавека, асілка; явар – хлопца, закаханага н..рэдка ў каліну(?)красуню; б..роза – прыгожую дзяўчыну або маладую жанчыну.

В..рба ўвасабляе жыцц..здольнасць, пладавітасць: яна расце нават у н..спрыяльных для іншых раслін умовах.

Адно з народных свят мае назву (В/в)ербная (Н/н)..дзеля. У гэты в..сновы дзень, за тыдзень да (В/в)..лікадня, галінкі в..рбы, поўныя жыв..творнай сілы, выкарыстоўваліся як магічны сродак. Людзі верылі, што датыканне в..рбой да чалавека перадае яму ўласцівас(?)ці расліны. Таму шырока ра..паўсюджаным звыча..м (В/в)ербнай (Н/н)..дзелі было спецы..льнае, рытуальнае «біццё», пасцёб(?)ванне в..рбой родных і знаёмых з а(д/т)паведным прыгаворам: «Не я б..ю – в..рба б..е. За тыдзень (В/в)..лікдзень» (*Паводле У. Коваля*).

Растлумачце правапіс галосных у складаных словах.

• Дапоўніце ўстойлівыя параўнанні словамі-назвамі дрэў: *дрыжыць як ...*; *гарыць чырванню як ...*; *абдзерці як ...*; *здаравенны як ...*; *нахілілася як ...* .

Правапіс спалучэнняў галосных *іё* (*ыё*), *ія* (*ыя*), *іе* (*ые*), *іо* (*іа*), *ео* (*еа*), *эо* (*эа*) у іншамоўных словах

У беларускай мове спалучэнні галосных літар ужываюцца звычайна ў словах іншамоўнага паходжання. Таму іх напісанне лепш засвойваецца ў параўнанні, напрыклад, з рускай мовай.

Спампавана з сайта www.aversev.by

Так, рускаму спалучэнню ***ио*** ў беларускай мове адпавядае:

• у пачатку слоў пад націскам спалучэнне ***іо***: *Іосіф, іон*, а не пад націскам – ***іа***: *Іарданія, іанізацыя*;

• у сярэдзіне слоў пад націскам спалучэнне ***іё*** (***ыё***): *аксіёма, біёграф, патрыёт, перыёдыка* (але: *Эфіопія, мільён, трыльён* і інш.), а не пад націскам — ***ія*** (***ыя***): *біялогія, бібліятэка, нацыянальны, патрыятызм* (але: *радыё*);

• на канцы слоў незалежна ад націску — ***іа*** (***ыа***): *трыа, Антарыа, Токіа*.

Спалучэнне ***иа*** незалежна ад націску перадаецца як ***ія*** (***ыя***): *мемарыял, піяніст, дыялог, Ііяда*.

Спалучэнні ***ие, еа, ео, оэ*** перадаюцца амаль што нязменна. Спалучэнне ***ие*** перадаецца праз ***іе*** (***ые***): *абітурыент, пацыент, кліент*; ***еа*** праз ***еа*** (***эа***): *Неапаль, рэаліст* (але: *акіян*); ***ео*** праз ***ео́*** (***эо́***), ***еа*** (***эа***): *фразеолаг, фразеалогія, археолаг, археалогія, харэограф, харэаграфія;* ***оэ*** праз ***аэ***: *арфаэпія, паэт*.

Пры перадачы спалучэнняў ***йо, йе, йа*** ў беларускай мове назіраецца сцяжэнне. Спалучэнне ***йо*** пад націскам перадаецца праз ***ё***: *ёг, ёгурт, ёд, ёдзісты, маёр, Нью-Ёрк*, а не пад націскам — праз ***я***: *маянэз*. Спалучэнне ***йе*** незалежна ад націску — праз ***е***: *канвеер, Феербах, фае*, а спалучэнне ***йа*** — праз ***я***: *Мая, папая* (назва плода).

22. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя спалучэнні літар, растлумачце правапіс.

Сац..логія, д..ганаль, асац..цыя, баст..н, т..рэма, дывіз..н, ав..тар, абрэв..цыя, вар..цыя, аўд..нцыя, т..рыя, пр..рытэт, б..ніка, г..лаг, абітур..нт, рац..н, акард..н, мел..рацыя, рэг..н, ф..далізм, ав..пошта, лаўр..т, канв..р, бібл..тэка, рад..станцыя, стац..нар, д..фільм, экватар..льны, рад..ла, ф..лка.

23. Запішыце словы па-беларуску, растлумачце правапіс спалучэнняў галосных.

Чемпион, клиент, бастион, патриот, специалист, реактив, неон, идеолог, диета, майонез, трио, биография, фейерверк, йод, грандиозный, район, радиоактивный, рацион, ион, официант, майор, гладиолус, Неаполь, фиолетовый, спартакиада, радиоузел, меридиан, проект, аттракцион.

24. Падбярыце да слоў аднакаранёвыя словы так, каб націскныя галосныя сталі не пад націскам, растлумачце правапіс. *Узор*: біёлаг – біялагічны, біялогія.

Мільён, кіёск, біёграф, метэор, ідэолаг, археолаг, рэгіён, перыёдыка.

Спампавана з сайта www.aversev.by

25. Запішыце словы з левага слупка, раскрываючы дужкі. Укажыце лічбу, пад якой тлумачыцца лексічнае значэнне кожнага прыметніка ў правым слупку. *Узор*: ідэальны (2).

ід(эа, ыя)льны ід(эа, ыя)лізаваны	1) лепшы, чым у сапраўднасці, прыхарошаны; 2) узвышаны; вельмі добры, дасканалы;
р(эа, эя)лістычны р(эа, эя)льны	3) які зыходзіць з разумення і ўліку абставін; 4) які сапраўды існуе; магчымы для выканання;
нац(ыа, ыя)нальны нац(ыа, ыя)-налістычны	5) які мае адносіны да нацыі; уласцівы нацыі; 6) які мае адносіны да ідэалогіі і палітыкі, што прапаведуе выключнасць адной нацыі;
вар(ыа, ыя)нтны вар(ыа, ыя)цыйны	7) які мае адносіны да відазмянення; 8) які з'яўляецца разнавіднасцю чаго-небудзь

З дзвюма парамі слоў (на выбар) складзіце і запішыце чатыры сказы.

26. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя спалучэнні літар, растлумачце іх правапіс.

1. Патр..тызм – гэта ўпрыгожванне радзімы талентамі і справамі (*Г. Марчук*). 2. Калі ў парк урываўся прасолены ак..нічны вецер, дрэвы на момант ажывалі (*А. Шашкоў*). 3. Фартэп..на стаяла ў рэдакцыйным пакоі, ігралі на ім кампазітары, выканаўцы песень і п..ністы (*«Полымя»*). 4. Пакланюся баст..нам Брэсцкай крэпасці суровай, гераічныя імёны ўспомню светлым, шчырым словам (*П. Панчанка*). 5. Нельга не пагадзіцца з довадамі б..графаў Скарыны адносна таго, што ўся яго асветніцкая дзейнасць была накіравана на прапаганду гуманістычных ід..лаў (*С. Майхровіч*). 6. Сын беларускай зямлі, Ігнат Дамейка ўвайшоў у сусветную навуку, пакінуўшы прыкметны след у фізіцы, хіміі і металургіі, г..графіі і батаніцы, г..логіі і педагогіцы, этнаграфіі і з..логіі (*А. Мальдзіс*).

Пераклад тэксту

27. Перакладзіце тэкст на беларускую мову.

АСТЕРОИДЫ

Астероиды представляют собой небесные тела с каменистой поверхностью, вращающиеся вокруг Солнца. Диаметр самых крупных

Спампавана з сайта www.aversev.by

астероидов составляет более 250 км. Размеры самых маленьких астероидов не больше нескольких десятков сантиметров.

Куски астероидов, движущиеся к Земле, называют также «метеорными телами». Если метеорное тело не разрушается полностью в земной атмосфере, оно может упасть на Землю. В этом случае речь уже идет о метеорите.

Следы кратеров, наблюдаемые на нашей планете, свидетельствуют о том, что в далеком прошлом Земля пострадала от ударов небесных тел значительных размеров. Согласно одной из версий, из-за удара астероида диаметром примерно в 10 км (это было 65 миллионов лет назад) вымерли динозавры (*По Ж. Ранцини*).

Слоўнік:

вращаться – *круціцца*;

крупный – *буйны*;

разрушаться – *разбурацца*;

пострадать – *пацярпець*.

Падкрэсліце словы, напісанне якіх адпавядае правілу «Правапіс спалучэнняў галосных у іншамоўных словах».

Правапіс прыстаўных галосных *і, а*

1. Прыстаўная галосная **і** пішацца:

• у пачатку слова перад спалучэннямі зычных з першай літарай **м**: *імшара*, *імчаць*, *імгла*, *імгненне*, *імклівы*;

• у пачатку некаторых слоў перад спалучэннямі зычных з першымі літарамі **р**, **л**, калі слова з такімі спалучэннямі зычных пачынае новы сказ або стаіць пасля знака прыпынку ці слова, што заканчваецца на зычную: *пад ільдзінай, без ільгот*; *пачарнелы, іржавы цвік*; *Ільняное палатно беляць на роснай траве*. Калі слова з такім пачатковым спалучэннем зычных стаіць пасля слова, якое заканчваецца на галосную, і пасля яго няма знака прыпынку, то прыстаўная літара **і** не пішацца: *на льдзіне*, *на ржавым цвіку*, *палатно льняное*.

2. У некаторых словах можа з'яўляцца прыстаўная галосная **а**: *імшара* і *амшара*, *іржаны* і *аржаны*, *іржышча* і *аржанішча*.

3. Пасля прыставак і першай часткі складанага слова, якія заканчваюцца на галосную, прыстаўныя літары **і** і **а** перад **р**, **л**, **м** не пішуцца: *заржавець*, *заржаць*, *зардзецца*, *замглёны*, *замшэлы*, *прымчацца*, *вокамгненна*.

Спампавана з сайта www.aversev.by

28. Выпішыце словы, у якіх ёсць прыстаўная галосная **і** або **а**.

Ілжэсведка, імчацца, імператар, іржа, ільготы, аржаны, аркестр, азёры, імгненне, аўторак, алгарытм, ільвяня, ільнонарыхтоўка, аблічча, іскра.

29. Запішыце словы, устаўляючы, дзе трэба, прыстаўныя галосныя. Растлумачце іх наяўнасць або адсутнасць.

Па ..льготным білеце, на ..льдзіне, пад ..льдом, новы ..льнокамбінат, серп ..ржавы, словы ..лжывыя, пакрыцца ..ржой, да ведаў ..мкнуцца, над ..лбом, абутак ..рвецца, па ..ржэўніку, праезд ..льготны, машына ..рванула, леташняе ..ржышча, ластаўка ..мклівая, уперад ..рвануўся, рэакцыя ..мгненная.

30. Запішыце сказы, устаўляючы, дзе трэба, літару **і**, растлумачце правапіс.

1. Восень сцюдзёная, восень ..мглістая курыць сівым туманом (*Ю. Сергіевіч*). 2. Дзе ж гэта восень ..рдзее, залоціцца ў сонечным, яркім святле? (*Ю. Сергіевіч*). 3. Люблю я прыволле шырокіх палёў, зялёнае мора ..ржаных каласоў (*Я. Колас*). 4. Калі дождж да світання не сціхне, то нашы планы на сённяшні дзень са..рвуцца (*А. Чарнышэвіч*). 5. Не мяцель галосіць на заснуўшым полі, а ў ..мгле зблудзілі, пэўна, кулікі (*М. Танк*). 6. Заворана ..ржышча, і на чорнай раллі стаяць залатымі харомамі сцірты саломы (*Р. Семашкевіч*). 7. Хлеб з ..льняною мякінай не кроіўся (*Я. Брыль*). 8. Машына ..рванулася ў далейшую дарогу на ўсход (*К. Чорны*).

31. Складзіце са словамі сказы так, каб у адным выпадку з'яўляўся прыстаўны галосны, у другім – знікаў.

Ілгаць – лгаць, ільвіца – львіца, ірваць – рваць, іржавы – ржавы.

📖 *Правільнасць маўлення*

ІМШЫЦЬ – ІМШЭЦЬ – ІМЖЭЦЬ

Імшыць – класці мох між бярвення ў новым зрубе; канапаціць мохам: *імшыць хату*.

Імшэць – зарастаць мохам: *балота імшэе*.

Імжэць – ісці, падаць, асядаць дробнымі кропелькамі (пра дождж): *дождж імжэе*.

Правапіс літар *і, ы, й*

1. Гук [і] пасля прыставак на галосную чаргуецца з [й], што перадаецца на пісьме літарай **й**:

Спампавана з сайта www.aversev.by

• у словах з коранем **іс**-ці, **ігр**-аць, **ім**-я, **інач**-ай на месцы ненаціскнога пачатковага каранёвага [і]: *выйсці*, *зайсці*, *пайсці*; *выйграць*, *зайграць*, *выйгрыш*; *найменне*, *перайменаваць*, *займеннік*, *пайменны*; *перайначыць*, *перайначанне*;

• у словах *займаць*, *наймаць*, *пераймаць*, *пераймание*, *праймаць*.

У астатніх выпадках пачатковы каранёвы гук [і] пасля прыставак на галосны перадаецца нязменна: *заіскрыцца*, *заікацца*, *заінець*, *заінтрыгаваць*, *праілюстраваць*, *праіснаваць*, *неістотны*, *Прыіртышша*, *Заілійскі*.

2. Пачатковае **і** захоўваецца пасля прыставак **звыш-**, **між-**, **пан-**, **супер-**, **транс-**, **контр-**: *звышімклівы*, *суперінтэлект*, *міжінстытуцкі*, *панісламізм*, *трансіндыйскі*, *контрідэя*, а таксама ў складаных словах: *бортінжынер*, *спортінвентар*, *спецінструктаж*, *педінстытут* і інш.

3. Пры спалучэнні прыставак (**аб-**, **ад-**, **пад-**, **над-**, **раз-**, **з-(с-)**, **уз-**, **перад-**, **дэз-**, **суб-** і інш.) са словамі, што пачынаюцца з **і**, вымаўляецца і пішацца **ы**: *абысці*, *надышоў*, *абыграць*, *падыграць*, *зыначыць*, *адыменны*, *узыход*, *спадылба*, *спадыспаду*, *перадыспытны*, *субынспектар*, *дэзынфармацыя*, *дэзынтэграцыя* і інш.

▸▸ Арфаграфія і фразеалогія

32. Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх значэннямі:

а) вы..сці сухім з вады
б) ады..сці ў нябыт
в) пры..шло ў рукі
г) абы..сці бокам
д) ад..грываць ролю
е) за..мае дух
ж) раз..грываць камедыю
з) пера..сці дарогу

1) зусім не закрануць, мінуць каго-небудзь, што-небудзь;
2) дзейнічаючы ашуканствам, застацца непакараным;
3) каму-небудзь становіцца цяжка дыхаць (ад хвалявання, перажывання і пад.);
4) перастаць існаваць, знікнуць назаўсёды;
5) перашкодзіць каму-небудзь, апярэдзіўшы ў чым-небудзь і перахапіўшы тое, на што разлічваў іншы;
6) вельмі лёгка дасталася;
7) мець значэнне, аказваць уздзеянне на каго-небудзь, што-небудзь;
8) прыкідвацца перад кім-небудзь, крывадушнічаць.

Запішыце фразеалагізмы, устаўляючы, дзе трэба, літары. Растлумачце правапіс літар **і**, **ы**, **й**.

Спампавана з сайта www.aversev.by

33. Выпішыце словы, у якіх на месцы пропуску трэба пісаць літару **ы**.

Пад..граць, звыш..ндустрыяльны, уз..ход, дэз..нтэгратар, контр..гра, дзярж..нспектар, паліт..нфармацыя, перад..мперскі, з..мправізаваць, дэз..нфармаваць, цяж..ндустрыя, сан..структар.

Пісьмо па памяці

34. Прачытайце верш С. Грахоўскага. Сфармулюйце яго ідэю.

Жыццё пражыць –
Не поле перайсці,
А трэба і жыццё
Прайсці, як поле,
І хоць адным зярняткам узысці,
А бур'яном не зарасці ніколі.

Знайдзіце ў вершы словы, напісанне якіх адпавядае правілу «Правапіс літар **і**, **ы**, **й**».

Якая прыказка ўключана ў верш? Растлумачце яе сэнс.

Запішыце верш па памяці. Выканайце самаправерку.

! Злучнік **і** ў розных становішчах можа абазначаць гукі [й] або [ы], што на пісьме не перадаецца. Злучнік **і** вымаўляецца як [й], калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны: *гукі і літары* [гук'і й л'ітары], *яна і я* [йана й йа]; як [ы] – пасля слова на цвёрды зычны (акрамя заднеязычных **г**, **к**, **х**): *брат і сястра* [брат ы с'астра], *дом і сад* [дом ы сат], **але**: *Полацк і Віцебск* [полацк і в'іц'эпск], *не мог і марыць* [н'а мох і марыц'].

35. Запішыце выразы, прыведзеныя ў транскрыпцыі.

[с'в'атло й ц'эмра], [па йвана], [лух і пол'э], [бац'ка й сын], [дз'эт ы баба], [с'м'эх і грэх], [сц'ана й стол'], [тонк'і й тоўсты], [л'от ы плам'а].

Самадыктант

36. Спішыце тэкст, афармляючы яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі.

ГРАФІКА Г..ОРГІЯ ПАПЛАЎСКАГА

Адн..м з лід..раў нац..нальнай графічнай школы можна лічыць Г..оргія Паплаўскага. Не ў малой ступені дзякуючы ягоным намага(н/нн)ям беларуская кніжная графіка ад..шла ад пр..сталінейнай і(л/лл)юстрацыйнасці перастала быць цен(ню/ем) а(д/т)біткам надрукава(н/нн)ага слова.

У Паплаўскага няма і(л/лл)юстрацый у звыклым літ..ральным с..нсе. Яго і(л/лл)юстрацыя не кар(ты/ці)нка да тэкст.. а маста..кі

Спампавана з сайта www.aversev.by

твор паводле твор.. літ..ратурнага. Не люстэркавы а(д/т)бітак а інт..р-пр..тацыя.

Ш..дэўрам кніжнай аздобы з..яўляюцца і(л/лл)юстрацыі Паплаўскага да (К/к)упалавай паэмы «Яна і я». Паэма ў графічнай версіі Паплаўскага добра кла(д/дз)ецца на ра(д/т)кі Купалы.

Лё..гка пазнаць поч..рк Паплаўскага і ў іншых аздобле(н/нн)ых ім кнігах «Выбра(н/нн)ым» Я. Коласа «Каме(ды/дзі)ях» і «Сан..тах» Ш..кспіра «Вандрава(н/нн)ях Гулівера» Д..фо (*Паводле П. Васілеўскага*).

ПРАВАПІС ЗЫЧНЫХ

Правапіс і вымаўленне звонкіх і глухіх, шыпячых і свісцячых зычных

1. У сучаснай беларускай мове аглушэнне зычных на канцы слова і перад глухімі, азванчэнне глухіх зычных перад звонкімі, прыпадабненне шыпячых да свісцячых і свісцячых да шыпячых **на пісьме не перадаецца**:

Віды асіміляцыі зычных	Прыклады
асіміляцыя звонкіх зычных да глухіх	*бегчы* – бе[х]чы, *вокладка*– вокла[т]ка
асіміляцыя глухіх зычных да звонкіх	*касьба* – ка[з’]ба, *лічба* – лі[дж]ба
асіміляцыя па мяккасці	*каснік* – ка[с’]нік, *змест* – [з’]мест
асіміляцыя свісцячых да шыпячых	*расчуліць* – ра[ш]чуліць, *зжаўцелы* – [ж]жаўцелы
асіміляцыя шыпячых да свісцячых	*кланяешся* – кланяе[с’с’]я, *у хустачцы* – у хуста[цц]ы
прыпадабненне [дч], [тч] да [ч]	*дарадчык* – дара[чч]ык, *лётчык* – лё[чч]ык
прыпадабненне [дц], [тц] да [ц]	*адцурацца* – а[цц]урацца, *нітцы* – ні[цц]ы

Спампавана з сайта www.aversev.by

прыпадабненне [дс] да [ц]	*аўтазаводскі* – аўтазаво[ц]кі, *суседскі* – сусе[ц]кі
прыпадабненне [жс], [шс], [зс] да [с]	*парыжскі* – пары[с]кі, *латышскі* – латы[с]кі, *каўказскі* – каўка[с]кі

2. Напісанне зычных **з** і **с** у прыстаўках адпавядае вымаўленню:

перад галоснымі і звонкімі зычнымі пішуцца прыстаўкі **з-**, **уз-**, **без-**, **раз-**: *змалярваць, узлесак, безабаронны, бязрадасны, разбег, разагнацца*; перад глухімі зычнымі пішуцца прыстаўкі **с-**, **ус-**, **бес-**, **рас-**: *схапіць, успомніць, беспадстаўна, раскінуць*. Калі прыстаўка заканчваецца на **с**, а корань пачынаецца з **ч, ш**, спалучэнні *сч*, *сш* перадаюцца на пісьме нязменна, змяняецца толькі вымаўленне: *расчыніць* – [рашчын’іц’], *счарніць* – [шчарн’іц’], *сшытак* – [шшытак].

Ад такіх слоў трэба адрозніваць словы, у якіх корань пачынаецца спалучэннем *шч*: *прышчаміць, расшчодрыцца, адшчапіць, прышчапіць*. Фанетычнае напісанне спалучэння *шч* сустракаецца ў словах *шчасце, нішчымны, шчаслівы, рошчына, нашчадак, нішчымніца*.

На стыку прыстаўкі і кораня адбываецца падваенне зычных **з**, **с**: *бессаромны, раззлаваць, рассыпаць, бясспрэчна*. У словах *расада, расаднік, расадны, расольнік, расол, ростань* пішацца адна літара **с**.

! Прыстаўка іншамоўнага паходжання **дыс-** пішацца нязменна незалежна ад наступнай літары: *дыскваліфікацыя, дысгармонія*, прыстаўка **дыз-** пішацца перад галоснымі: *дызасацыяцыя, дыз’юнкцыя*.

Калі слова пачынаецца збегам зычных, пасля прыстаўкі ўзнікае беглы гук [а]: *падагнаць, сабраць, абагрэць, надарвацца, падабраны, разасланы, саскочыць, сагнуты*.

Прыстаўкі **ад-**, **пад-**, **над-**, **перад-**, **аб-** пішуцца перад глухімі і перад звонкімі нязменна: *адрабіць, адхапіць*; *падрэзаць, падкласці*; *надламаць, надпісаць*; *перадпацыскны, перадсвяточны*; *абгрызці, абсекчы*.

! Незалежна ад вымаўлення пішуцца нязменна ўсе прыназоўнікі: *ад рэчкі, ад хаты*; *пад зоркамі, пад сталом*; *з мамай, з сястрой*; *без радасці, без памылак*.

Спампавана з сайта www.aversev.by

37. Да слоў з левага слупка падбярыце сінонімы з правага слупка. Запішыце словы парамі, раскрываючы дужкі.

Загарэцца, шчыпаць, ашукаць, акружыць, зняверыцца, спрактыкаваны, слабы, аблічча, каснік, эгаізм, абгрунтаванне, шост, шанс, рэха, фурман, баец, схіл, дзірка, здраднік, тайнік.	Дока(з/с), ма(г/х)чымасць, во(з/ш)чык, а(б/п)ступіць, абя(з/с)сілены, сту(ж/ш)ка, бара(дз/ц)ьбіт, ра(ш/с)чаравацца, а(д/т)кос, а(д/т)галосак, выгля(д/т), самалю(б/п)ства, а(д/т)ступнік, жэр(д/т)ка, дасве(д/ч)чаны, (з/с)ховішча, у(з/с)пыхнуць, ску(б/п)ці, а(б/п)хітрыць, а(д/т)туліна.

Правільнасць маўлення

УПЕРАМЕШКУ – УПЕРАМЕЖКУ

Уперамешку – у перамяшаным выглядзе, у беспарадку: *гарох з фасоляй уперамешку.*

Уперамежку – папераменна чаргуючыся адно з другім, размяшчаючыся ў пэўным парадку: *елкі і сосны стаялі ўперамежку.*

38. Прачытайце афарызмы, растлумачце іх сэнс. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі, растлумачце правапіс зычных.

1. Даецца жыццё нам, каб радас(?)ць (з/с) а..чаем вучыліся мы прыміраць (*Н. Мацяш*). 2. Шкада, што казачныя словы мы хочам (з/с)бера..чы на потым (*С. Законнікаў*). 3. У блі..кіх мовах блі..касць родных душ, адзінай дружбы чыстыя крыніцы (*Н. Гальпяровіч*). 4. На хісткай кла(д/т)цы ты не пахіс(?)ніся, калі пра..сці патрэбна напрасткі (*С. Грахоўскі*). 5. Хто мову сваю ганіць – ма..чын дар, не прын..се карыс(?)ці ён народу (*А. Грачанікаў*).

Напішыце сачыненне-мініяцюру на тэму аднаго з афарызмаў (тып маўлення – разважанне).

Спампавана з сайта www.aversev.by

39. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі.

ВОМЕГАМ ВЫЛАЗІЦЬ

Беларускі фраз..лагізм *вомегам вылазіць* ужываецца са значэ(н/нн)ем «а(д/т)помсціцца, (не) праходзіць бя..следна», калі кажуць пра ра..плату за які(?)небудзь кепскі ўчынак.

Паходжа(н/нн)е фраз..лагізм.. становіцца зразумелым, калі высв..тліць сэнс яго першага кампанент.. . Вомег – другая назва балігалову, двух(?)гадовай расліны з сям..і парасо(н/нн)авых. Пра страшэ(н/нн)ай сілы яд, выц..снуты з вомег.., ведалі яшчэ ў (С/с)тара(?)жытнай Грэцыі і карысталіся ім для знішчэ(н/нн)я палі(ты/ці)чных сапернікаў. В..дома, (на) прыклад, што філосаф Сакрат быў атруча(н/нн)ы вомегам. Лісты і плады вомег.., калі трапяць у ежу, выклікаюць атручва(н/нн)е, знешнім пака..чыкам якога з..яўляюцца ваніты.

З ця..кім станам хворага і (з/с)вяза(н/нн)а ўзнікне(н/нн)е (з/с) пачатку свабоднага сл..вазлучэ(н/нн)я *вомег вылазіць*, а потым пераас..нсава(н/нн)ага, у якім пад уплывам фраз..лагізм.. *бокам вылазіць* першы кампанент (з/с)мяніў форму.

Выслоўе (на) пачатку свайго жыц..я ўжывалася, відаць, толькі ў кленічах і было зл..моўным пажада(н/нн)ем ця..кай хваробы і смерці ад атручва(н/нн)я вомегам (*Паводле І. Лепешава*).

Правапіс *д* і *дз*, *т* і *ц*

У беларускай мове літары **д**, **т** пішуцца для перадачы на пісьме цвёрдых зычных гукаў [д], [т], а літары **дз**, **ц** – для перадачы мяккіх зычных гукаў [дз’], [ц’].

1. Чаргаванне цвёрдых зычных гукаў [д], [т] з мяккімі [дз’], [ц’] (дзеканне і цеканне) адбываецца:

- перад галоснымі **е**, **ё**, **ю**, **я**, **і**: *агарод – у агародзе, іду – ідзеш, вада – вадзяністы, палёт – у палёце, тру – церці, шосты – шэсць, латынь – лацінка*;
- перад мяккім [**в’**]: *два – дзве, дзвесце, чэрствы – счарсцвелы*;
- перад суфіксамі і спалучэннямі суфіксальнага паходжання **-ін-**, **-ір-**, **-ік-**, **-ёр-**, **-еец**, **-ейск-** у словах іншамоўнага паходжання, а таксама ў словах, вытворных ад іх: *каманда – камандзір, індзеец, індзейскі* (**але**: *Індыя – індыец, індыйскі, індыйцы*), *гвардыя – гвардзеец, гвардзейскі, білет – білецёр, білецік.*

Спампавана з сайта www.aversev.by

2. Літары **дз** і **ц** перад мяккім [в'] пішуцца згодна з вымаўленнем у словах *дзверы*, *чацвер*, *подзвіг*, *мядзведзь*, *цвёрды*, *цвярозы*, *цвік*, *цвілы*, *цвісці*, *ліцвін*, *ліцвінка*, *яцвяг*, *Дзвіна*, *Мацвей* і інш. **Выключэнне**: *твіст*.

3. **Д** у складзе прыстаўкі і **т** у складзе суфікса перад [в'] перадаюцца адпаведна літарамі **д** і **т**: *адвезці*, *падвязаць*, *у таварыстве*, *у агенцтве*, *у выдавецтве*, *аб прыродазнаўстве*, *у братэрстве*; *бітва – у бітве*, *брытва – брытве*, *брытвенны*, *клятва – клятве*, *клятвенны*.

Літары **д** і **т** пішуцца таксама ў некаторых іншых словах: *мардва – мардве*, *мардвін*, *Мардвінаў*, *Літва – у Літве*.

4. У пераважнай большасці слоў іншамоўнага паходжання ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем пішуцца **д** і **т**: *студэнт*, *дэпутат*, *дывізія*, *дэмакратыя*, *медыцына*, *апладысменты*, *дэманстрацыя*, *дыктатура*, *дысцыпліна*, *дэлегат*, *атэстат*, *кватэра*, *тыраж*, *тыгр*, *майстар*, *матэрыял*, *універсітэт*, *пластык*, *авантура* і інш.

У некаторых словах іншамоўнага паходжання ў адпаведнасці з традыцыяй і літаратурным вымаўленнем пішуцца **дз**, **ц**: *цір*, *арцель*, *эцюд*, *цюль*, *цюльпан*, *цюркскі*, *цітры*, *уверцюра*, *накцюрн*, *каранцін*, *карцеч*, *касцюм*, *цюбік*, *цюк*, *цюфяк*, *дзюбель*, *дзюдо*, *мундзір*, *дзюна*, *дзюшэс*, *бардзюр* і інш.

5. Ва ўласных назвах літары **д**, **т** і **дз**, **ц** пішуцца ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем: *Дэфо*, *Балтыка*, *Ватыкан*, *Антарктыда*, *Тэгеран*, *Людміла*, *Дэтройт*, *Атэла*, *Тэрэза*, *«Юманітэ»*; *Хрысціна*, *Дзікенс*, *Гарыбальдзі*, *Аргенціна*, *Цюмень*, *Цімкавічы*, *Гаіці*, *Палесціна*.

40. Раскажыце пра дзеканне і цеканне ў беларускай мове. Параўнайце, як вымаўляюцца ў беларускай і рускай мовах наступныя словы.

Цвёрдасць – твердость, сцябло – стебель, Радзіма – Родина, дзеці – дети, дзверы – дверь, цішыня – тишина, мядзведзь – медведь, дзядзька – дядя.

41. Спішыце, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс літар **д**, **т**, **дз**, **ц**.

(Ды/дзі)ктар, юпі(та/це)р, (тэ/це)арэ(ты/ці)к, (ду/дзю)на, (ды/дзі)візія, у Лі(т/ц)ве, ла(ты/ці)нь, (тэ/це)мп, гвар(дэ/дзе)йскі, (ту/цю)льпан, сту(дэ/дзе)нт, па(т/ц)вердзіць, у вучнёўс(т/ц)ве, С(тэ/це)ндаль, Гарыбаль(ды/дзі), Ма(т/ц)вей, канс(ты/ці)туцыя, ар(тэ/це)ль, вес(ты/ці)бюль.

42. Запішыце словы і словазлучэнні па-беларуску, растлумачце правапіс.

Юпитер, авторитет, аптечный киоск, латинский, этюд, подвиг, тигровая шкура, вахтер, партизан, твердый, плотина, Гаити, стадион,

Спампавана з сайта www.aversev.by

техника, карантин, академия, демонстрация, кандидат, дивизия, командир, ветеран, вестибюль.

Пераклад тэксту

43. Перакладзіце выказванне на беларускую мову.

Неопровержимая истина: давняя бесправная деревня была плохо приспособлена для человеческого счастья. Настолько плохо, что мрачный отсвет ее зачастую ложится и на послевоенные судьбы людей, – мотив, к которому Янка Брыль не однажды обратится в позднейшей своей новеллистике (*В. Оскоцкий*).

44. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары **д**, **дз**, **т**, **ц** і выбіраючы з дужак правільны варыянт.

1. Працуе Бабёр ін(тэ/це)лігентна і ар(ты/ці)с(ты/ці)чна (*А. Асташонак*). 2. Мастак не можа ў наш час бы..ь публі..ыстам, бо надта ж ужо вялікая спакуса бы..ь побач з чытачом адразу, у тую ж хвіліну нараджэння і ак(ты/ці)візацыі на(д/дз)ённай праблемы грама(д/дз)скага жыцця (*У. Юрэвіч*). 3. Шах(то/цё)ры і будаўнікі, калгасныя жнеі і агародніцы, настаўнікі і сту(дэ/дзе)нты, сівабародыя вучоныя і маладыя загарэлыя салдаты, (д/дз)е(т/ц)і іду..ь сюды, у Ясную Паляну (*Я. Брыль*). 4. Сярод разве..чыкаў самы высокі (ты/ці)тул у Смірнова – старшы сяржант (*І. Навуменка*).

Мова і нацыянальная культура

45. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

Тал..рантнас(т/ц)ь, што ў перакла(д/дз)е з ла(ты/ці)нскай мовы азначае (т/ц)ярпенне, л..гла ў аснову м..нталі(тэ/це)ту беларусаў. Яна ўключае такія якас(т/ц)і ў харак(та/це)ры і паво(д/дз)інах, як спакойны, вытрыманы нораў, добрыя адносіны да сусе(д/дз)яў, пачу(тт/цц)ё асабістай годнас(т/ц)і, любоў да сваёй зямлі, н..нavіс(т/ц)ь да ворагаў, гатоўнас(т/ц)ь з самаа..данас(т/ц)ю, а калі трэба, і з самаахвярнас(т/ц)ю барані(т/ц)ь родныя мяс(т/ц)іны.

Адна з найбольш яскравых праяў тал..рантнас(т/ц)і адлюстравана ў культуры – не толькі ма(тэ/це)рыяльнай, але і духоўнай. Харак(тэ/це)рна, што нашы прашчуры, з’яўляючыся мужнымі абаронцамі сваёй зямлі, будучы лю(д/дз)ьмі, якія вялі з ворагам самаа..даную і г..раічную бара(дз/ц)ьбу, у той жа час не праяўлялі заваёўніцкіх намераў. Гэта сугучна нават зместу вуснай народнай творчас(т/ц)і, якая, як вядома, дакладна адлюстроўвае душу народа. У старажытным эпасе беларусаў значна менш, у параўнанні з іншымі п..рсанажамі, праслаўля-

Спампавана з сайта www.aversev.by

юцца волаты, якія наво(д/дз)ілі жах на сусе(д/дз)яў-заваёўнікаў (*Паводле М. Касцюка*).

• Устанавіце адпаведнасць паміж якасцямі характару беларусаў – складальнікамі талерантнасці і прыказкамі, у якіх знайшлі адбітак гэтыя рысы:

а) спакойны, вытрыманы нораў
б) добрыя адносіны да суседзяў
в) пачуццё асабістай годнасці
г) любоў да сваёй зямлі
д) нянавісць да ворагаў
е) гатоўнасць з самаадданасцю бараніць родныя мясціны

1) Каб бачыць ворага спіну, бі яго ў лоб.
2) Не той моцны, хто стрымлівае коней, а той, хто стрымлівае сябе.
3) Усякая птушка сваё гняздо бароніць.
4) Ідзі ў родны край, там і пад елкаю рай.
5) Шануй сябе, то і людзі будуць шанаваць.
6) Добры сусед раднейшы за роднага брата.

• Назавіце імёны беларускіх казачных асілкаў.

Правапіс падоўжаных зычных

1. У беларускай мове ў становішчы паміж галоснымі зычныя гукі [з’], [л’], [н’], [с’], [дз’], [ц’], [ж], [ш], [ч] вымаўляюцца падоўжана. Такое іх вымаўленне на пісьме перадаецца падвоеным напісаннем адпаведных літар: *маззю*, *вяселле*, *насенне*, *калоссе*, *пяццю*, *збожжа*, *узвышша*, *ноччу*, *Наталля*, *Палессе*, *Закарпацце*. Падоўжаны гук [дз’] перадаецца на пісьме спалучэннем літар *ддз: суддзя*, *стагоддзе*.

2. Падаўжэнне зычных не адбываецца:

• у словах *Ілья*, *Ульяна*, *Касьян*, *Емяльян*, *Юльян*, *Юльяна* і вытворных ад іх: *Ільін*, *Ільіч*, *Ільінскі*, *Ульянаў*, *Ульянаўск*, *ульянаўскі*, *Касьянавіч*, *Емяльянавіч* і інш., а таксама ў словах, утвораных ад дзеяслова *ліць*: *лье*, *льецца*, *налью*;

• у запазычаных словах, у тым ліку ва ўласных імёнах і назвах і вытворных ад іх словах: *граматыка*, *сума*, *каса*, *алея*, *група*, *клас*, *калекцыя*, *тона*, *калектыў*, *Ала*, *Іна*, *Нона*, *Васа*, *Іпаліт*, *Кірыл*, *Генадзь*, *Адэса*, *Марока*, *Ніца*.

! Выключэнне складаюць словы: *ванна*, *манна*, *панна*, *бонна*, *мадонна*, *мецца*, *саванна*, *Ганна*, *Жанна*, *Мекка* і інш.

Спампавана з сайта www.aversev.by

46. Запішыце словы, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары.

Паэтэс..а, імгнен..е, кал..екцыя, калон..а, багац..е, кіпен..е, гнездаван..е, падарож..а, маз..ю, бар..ыкада, палоз..е, рал..я, сён..я, сол..ю, мас..аж, ван..а, узбярэж..а, ламач..а, ноч..у, навакол..е, раўнадуш..а, адзен..е, пер..он, Ул..янаў, Іл..іч, тысячагод..е, прагрэс..іўны, ім..унітэт, мас..іў, ап..анент.

Запомніце!

Ад падоўжаных зычных неабходна адрозніваць падвоеныя зычныя, якія ўзнікаюць на стыку прыстаўкі і кораня, кораня і суфікса, суфікса і постфікса: *рассмяшыць*, *аддаць*; *лімонны*, *кішэнны*, *каменны; затрымацца, усхапіцца.*

47. Выпішыце спачатку словы з падаўжэннем зычных, а затым – з падваеннем.

Рассячы, пытанне, паддобрыцца, закрыццё, Ганна, расступіцца, раменны, дзённы, суччa, аддзяленне, каменне, каменны, Замасточча, зелле, паўтарэнне, збожжа, расстраляць, запечча, асенні, прымадонна, бярвенне, Таццяна, бясспрэчны, сенажаццю, бяздонны, раздолле, падваенне, мяккі.

48. Спішыце сказы, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары.

1. Хлеб – часцінка нашага жыц..я. Хлебам-сол..ю нашы бацькі пачыналі зажынкі, з хлебам-сол..ю выходзілі насустрач самым жадан..ым гасцям, хлебам-сол..ю ў час вясел..яў сустракаюць маладых (*Б. Сачанка*). 2. Агонь дагараў. Куча гал..я змяншалася, канцы ламач..а тлелі навакол. У сярэдзіне было досыць вугол..я і жару, але святло ўсё слабела (*Я. Маўр*). 3. Калі пер..он сціх, апусцеў, старая ўслед за апошнімі пас..ажырамі выйшла на Прывакзальную плошчу (*І. Мележ*). 4. З цікавасцю разглядалі члены кал..егіі Францыска, калі на іх запрашэн..е той увайшоў у залу і вельмі сціпла і ветліва папрасіў дазволіць яму трымаць экзамен бясплатна (*А. Клышка*).

49. Выпішыце з тэксту спачатку словы з падаўжэннем, а затым – з падваеннем зычных.

Люблю я Пушкіна за яго прыгожы чароўны верш. Люблю Пушкіна за яго гордасць, за захаванне чалавечай годнасці, нават у акружэнні прыдворнай камарыллі.

Люблю я Пушкіна за тое, што ў дэспатычным жандарскім акружэнні ён, адзінокі, быў страшным для царскіх сатрапаў. Імператар быў бяссільны са сваёй аховай, прыдворнай гвардыяй і казематамі перад Пушкіным-паэтам. Вальнадумства Пушкіна было не толькі ў вершах і эпіграмах. Яго вальнадумства ішло ў нагу з дзекабрыстамі. Імператар,

Спампавана з сайта www.aversev.by

які загнаў на вечную катаргу – у Сібір – лепшых барацьбітоў за свабоду – дзекабрыстаў, не пасмеў крануць безабароннага паэта (*Паводле Я. Купалы*).

Правільнасць маўлення

КОЛАС – КАЛАСЫ – КАЛОССЕ

Зборныя назоўнікі **калоссе**, **карэнне**, **галлё**, **насенне** і іншыя маюць толькі форму адзіночнага ліку.

Трэба адрозніваць зборныя назоўнікі ад аднакаранёвых адзіночнага і множнага ліку:

камень (адз. л.) – *камяні* (мн. л.) – *каменне* (зб.);

бервяно (адз. л.) – *бярвёны* (мн. л.) – *бярвенне* (зб.);

прамень, *промень* (адз. л.) – *прамені*, *прамяні*, *промні* (мн. л.) – *праменне* (зб.).

Мова і нацыянальная культура

50. Спішыце тэкст, устаўляючы ў яго народныя вітанні і зычэнні.

ВІТАННІ І ЗЫЧЭННІ

Сярод беларускіх народных выслоўяў шмат вітанняў з добрымі зычэннямі людзям, якія працуюць у хаце, на полі, на агародзе, на двары, на таку. У час працы зычылі спору, плёну. Сейбіту – ... ; агародніцы – ... ; жнейцы – ... ; ткаллі – ... ; рыбаку – ... . Гаспадыні, што рашчыняе хлеб, – ... ; доіць карову – ... ; збівае масла – ... ; пячэ бліны – ... . У гэтых ветлівых і сардэчных зваротах-зычэннях выяўлена вялікая павага да працы і да працоўнага чалавека.

Вядомы шматлікія добрыя пажаданні пры розных іншых акалічнасцях. Пры зборах у дарогу – ... ; на наваселлі – ... ; у лазні – ... ; пры чханні – ... ; пры наведванні хворага – ... (*Паводле М. Я. Грынблата*).

Для даведкі:

- «Поўны сеці!»
- «Багата на ўток!»
- «Малочна вам!»
- «З вядро качаны!»
- «Падходна вам!»
- «Скачком бліны!»
- «Комам масла!»
- «Гладкае вам дарожкі!»
- «Бадай табе палепшала!»
- «Шоўкавы венік, лёгкі дух!»
- «Радзі, божа, на камені і пад каменем!»
- «Будзь здаровы на ўвесь год, як калядны лёд!»
- «Каб з аднаго каласочка было паўрашаточка, а з аднаго снапочка была цэла бочка!»
- «Гэтай будынкі на пастаянне, а вам на пражыванне!»

Спампавана з сайта www.aversev.by

Падкрэсліце словы, у якіх адлюстроўваецца на пісьме падоўжанае вымаўленне зычных.

• Якія вы ведаеце добрыя зычэнні?

Правапіс некаторых спалучэнняў зычных

1. У асобных словах адбылося спрашчэнне груп зычных: гістарычныя спалучэнні **здн**, **згн**, **стн**, **скн**, **стл**, **рдн** вымаўляюцца як **зн**, **сн**, **сл**, **рн**, што і адлюстроўваецца на пісьме:

здн – зн: *праязны*, *выязны* (параўн.: *прыезд*, *выезд*), *позна*, *спазніца*, *Познышаў*;

згн – зн: *бразнуць* (параўн.: *бразгаць*);

стн – сн: *пачэсны* (параўн.: *чэсць*), *скарасны* (параўн.: *скорасць*), *колькасны* (параўн.: *колькасць*), *абласны* (параўн.: *вобласць*), *посны* (параўн.: *пост*); тое ж у запазычаннях: *кантрасны* (параўн.: *кантраст*), *кампосны* (параўн.: *кампост*), *фарпосны* (параўн.: *фарпост*);

скн – сн: *бліснуць* (параўн.: *бліскаць*, *бліскавіца*, *бляск*), *пырснуць* (параўн.: *пырскаць*), *пляснуць* (параўн.: *пляскаць*), *трэснуць* (параўн.: *трэскаць*); **але**: *віскнуць*, *націскны*;

стл – сл: *жаласлівы* (параўн.: жаласць), *шчаслівы* (параўн.: *шчасце*), *помслівы* (параўн.: *помста*), *паслаць* (параўн.: *пасцялю*, *пасцель*);

рдн – рн: *міласэрны*, *міласэрнасць* (параўн.: *сардэчны*).

2. Спалучэнні зычных **ск**, **ст**, **сц** [с'ц'] на канцы кораня слова могуць чаргавацца з **шч**, што і перадаецца на пісьме: *воск – вашчыць*, *густы – гушчар*, *хрысціць – хрышчоны*; **але**: *пясчаны*, *пясчынка*, *пясчанік*, *супясчаны*, *супясчанік*.

3. Спалучэнне зычных **дт** на канцы слоў іншамоўнага паходжання перадаецца праз **т**: *Гумбальт*, *Кранштат*, *Шміт*.

51. Запішыце словы, устаўляючы, дзе трэба, зычныя **д** ці **т**.

Карыс..ны, праяз..ны, неміласэр..ны, свіс..нуць, разас..ланы, бязлітас..ны, фарпос..ны, Рэмбран..т, пачэс..ны, кампетэн..ны, няўрымс..лівы, капус..ніца.

Правільнасць маўлення

ПЯСЧАНЫ – ПЯСОЧНЫ

Пясчаны – пакрыты пяском; з аднаго пяску: *пясчаная выспа*; з вялікай прымессю пяску; у якім шмат пяску: *пясчаная глеба*.

Пясочны – які мае адносіны да пяску; з пяску: *пясочны гадзіннік*; шаравата-жоўты, колеру пяску: *паліто пясочнага колеру*; прыгатаваны з сухога, рассыпістага цеста: *пясочнае піражнае*.

Спампавана з сайта www.aversev.by

52. Запішыце словы па-беларуску.

Кронштадт, поздний, капустный, вощение, милосердный, песчаный, безжалостный, треснутый, сердце, солнце, крещение, счастливец, брусчатый.

53. Спішыце сказы, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары.

1. Чужое неба сэр..цу не дагодзіць, душы не загадае: «Не балі...» (*Е. Лось*). 2. Вупраж некалі была не толькі звычайная, рабочая, але і выяз..ная, так бы мовіць, парадная (*М. Маляўка*). 3. Затрашчалі дубы, пахіс..нулася хата (*У. Карызна*). 4. І сон прыходзіць з вясёлымі, поўнымі со..нца і шчасця карцінамі (*Я. Брыль*). 5. у пос..ныя дні мясныя прадукты на сялянскім стале замяняла рыба (*В. Цітоў*). 6. Дно пя..чанае, не тваністае; ідзеш па ім, быццам па мяккай халоднай коўдры (*Т. Хадкевіч*). 7. Вобраз маці як сімвал любові і міласэр..насці ў дэкоры тканых і вышываных вырабаў вельмі часты (*М. Кацар*). 8. Радас..нымі вачанятамі пазіралі на бацьку дзеці: ім не так часта прыходзілася бачыць яго вясёлым (*С. Александровіч*).

Правапіс прыстаўных і ўстаўных літар *в, г*

1. Прыстаўная літара **в** пішацца:

• перад націскным **о** ў пачатку слоў: *возера*, *вольха*, *восень*, *вось*, *вокны*, *войкаць*, *ворыва*, *воблака*, *вобласць*, *востраў*, *Вогненная Зямля*, *Вольга*, у вытворных ад іх словах пасля прыставак: *адворваць*, *павойкаць*, *увосень*; **але**: *окаць* (і вытворныя ад яго), *одум*. Пры змене месца націску **о** пераходзіць у **а** і прыстаўная **в** у гэтых словах не пішацца: *восень – асенні*, *востраў – астраўны*, *возера – азёрны*, *вокны – акно*;

• перад прыстаўкамі **о-**, **об-**, **од- (от-)**: *вокіс*, *вокісел*, *воклік*, *вокліч*, *вокрык*, *вопіс*, *вобземлю*, *вобыск*, *водгалас*, *водгук*, *воддаль*, *водзыў*, *водпуск*, *водсвет*, *водступ*, а таксама *навобмацак*, *наводдалек*, *паводле*, *наводшыбе*;

• у запазычаных словах: *вохра*, *воцат* і вытворных ад іх: *вохрыць*, *павохрыць*, *вóцатнакіслы*;

• перад каранёвым **у** ў пачатку слоў: *вугал*, *вуда*, *вугаль*, *вуж*, *вузел*, *вузы*, *вуліца*, *вунь*, *вус*, *вусны*, *вуха*, *вучань*, а таксама ў вытворных ад іх незалежна ад месца націску: *абвуглены*, *каменнавугальны*, *чатырохвугольнік*, *завулак*, *навудзіць*, *вудзільна*, *вузлы*, *вузлаваты*, *вусаты*, *чарнавусы*, *вусач*, *вучыца*, *навука*, *педвучылішча*, *вушамі*, *завушніцы*, *лапавухі*, *залатавуст*;

Спампавана з сайта www.aversev.by

• перад націскнымі прыстаўкамі **у-**, **уз-** **(ус-)**: *вупраж*, *вузгалаўе*, *вусцілка*, *вусціш*, *вусцішна*.

2. У словах *во́ка*, *во́стры*, *вако́л* і вытворных ад іх незалежна ад націску: *вочы*, *вачэй*, *уваччу*, *вачаняты*, *завочны*; *вастрыць*, *вастрэйшы*, *вастрыня*; *наваколле*, *ваколіца*; *васпаваты*.

3. Прыстаўная літара **в** не пішацца:

• перад пачатковым націскным **о** ў запазычаных словах і некаторых уласных імёнах і назвах: *опера*, *оперны*, *ода*, *офіс*, *Оксфард*, *Ом*, *Орша*;

• перад націскным пачатковым **у** ў запазычаных словах і некаторых уласных імёнах і назвах: *ультрафіялетавы*, *унтэр*, *унікум*, *унія*, *урна*; **але**: *вустрыца*; *Ульяна*, *Уздзенскі раён*, *Урал*, *Узбекістан*, *Украіна*, *Ушачы*;

• перад прыставачным **у** і перад **у**, якое паходзіць з **в**: *удвух*, *угнаенне*, *унук*, *учора*, *улада*, *увага*.

4. Устаўная літара **в** пішацца:

• перад націскным **о** ў сярэдзіне некаторых слоў: *ніводны*, *Лявон*, *Лявончанка*, *Ларывон*, *Радзівон*, *Радзівонаў*;

• перад націскным **у**: *павук*, *цівун*, *каравул*, *есавул*, а таксама ў вытворных ад іх незалежна ад месца націску: *павуцінне*, *цівуном*, *каравульны*, *есавульскі*;

• перад **у** ва ўласных імёнах і геаграфічных назвах: *Матэвуш*, *Навум*, *Навумаўка*, *Навуменка*, *Тадэвуш*.

5. Прыстаўная літара **г** пішацца:

• у займенніках *гэты*, *гэтакі*, *гэтулькі*; у прыслоўях *гэтак*, *гэтаксама*, *адгэтуль*, *дагэтуль*; у выклічніках *гэй*, *го*, *га*, *гэ*.

54. Выпішыце словы, у якіх ёсць прыстаўныя зычныя **в** або **г**.

Вужака, горад, гэты, вуліца, воля, воспа, голас, вуглавы, гэтулькі, валасы, ніводнага, гора, возера, абвуглены, вастравухі, вулей, вячэра, весела.

55. Запішыце словы, устаўляючы, дзе трэба, літару **в**.

..одблеск, ..огненны, на..учанне, ..устрыца, ..улан, ..упарты, ..узнагарода, ..убор, ..опера, ..уклад, ..окісны, ..ольха, ..угор, ..ордар, ..угаль, ..образ, ..утопія, ..узброіць, ..опратка, ..астраслоўе, ..обласць, ..улада, ..офіс, ..ураган, ..остраў, ..одпуск, ..опытны, ..оканне, ..узрост, ..удзільна, ..астрэйшы, ..аколіца, ..ушанка.

Спампавана з сайта www.aversev.by

Правільнасць маўлення

ВУЖ – ВУЖАКА

Вуж – адна з неядавітых змей сямейства паўзуноў: *шэры вуж.*

Вужака – 1) агульная назва паўзуноў з доўгім гнуткім целам без ног; змяя: *паўзе вужака*; 2) ліхі, каварны чалавек: *ну ты і вужака!*

56. Запішыце словы па-беларуску.

Заочный, остроносый, уж, паук, Ульяна, осенний, осень, история, внук, этот, озеро, урна, ойкать, угловой, участок, заострить, ультразвук, уникальный, облако, оптом, окрик, Родион, Ольга, Орша, Узда, Огненная Земля, Анна, эй.

57. Выберыце правільны варыянт, запішыце яго.

Узельчык – вузельчык, олава – волава, наогул – навогул, наушнікі – навушнікі, узкалобы – вузкалобы, оптыка – воптыка, унтэрафіцэр – вунтэр-афіцэр, обыск – вобыск, устрыца – вустрыца, астрадзюбы – вастрадзюбы.

58. Спішыце сказы, устаўляючы, дзе трэба, прыстаўныя **в**, **г**, растлумачце іх правапіс.

1. Імя нашага земляка можна ўбачыць сёння і ў назве ..уліц, бібліятэкі, друкарні, на..учальнай ..установы (*А. Клышка*). 2. На ніцях белай па..уцінкі прывозяць ..осень па..учкі (*Я. Колас*). 3. Азалаціла ..осень поле ржышчам (*К. Чорны*). 4. ..асеннія сады, як ..огнішчы, палаюць (*П. Панчанка*). 5. Па старому, часоў ..уніі, звычаю беларускія паны аддавалі сыноў на выхаванне ў сялянскія сем'і (*У. Караткевіч*). 6. А над усёй ..этай прыгажосцю, у чыстым небе, трохі ..оддаль ад ..облачка, стаіць поўны месяц (*Я. Брыль*). 7. Я клаўся на лёд і разглядаў ..усікі, плаўнікі, хвасты ўюноў (*А. Федарэнка*).

Мова і нацыянальная культура

59. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Устаўце ў тэкст патрэбныя народныя параўнанні.

НАРОДНЫЯ ПАРАЎНАННІ

Тонкая наз..ральнасць б..ларусаў пра..ўляецца ў параўнаннях, у якіх сканц..нтраваны жыц..ёвы (?)опыт народ.., іскрыц..а дасціпны гумар. Відаць, з вус(?)наў пастуха нарадзілася параўнанне «...». Толькі дбайная гаспадыня, якая клапатліва гадуе сваё пта(?)ства, магла ўп..ршыню сказаць: «...».

У параўнаннях зна(?)шлі а(д/т)бітак і (?)образы язычні..кай дэманалогіі («...»), і культ про..каў («...»), і хр..сціянскае (?)учэнне аб збавенні душы («...»), і (?)історыя народ.. («...»).

Спампавана з сайта www.aversev.by

У асобных параўнаннях, як у міні..цюрах, намаляваны карціны побыт.. старой вёскі. У выслоўі «...» названы харак(тэ/це)рны спосаб ра(з/с)кладання снапоў на таку для мала..ьбы цэпам. У параўнанні «...» згад(?)ваецца радас(?)нае св..ткаван..е заканчэн..я жніва. Пра беларускі валачобны абра.. гаворыць параўнанне «...». У выслоўі «...» для параўнання выкарыстаны абавя..ковы прадмет старога с..лянскага побыт.. – прылада для пален..я лучыны (*Паводле М. Грынблата*).

Для даведкі: добра як на дажынках; вылупіў вочы як баран на воўка; дзяцей як снапоў у пасадзе (*многа*); растрэпаны валасы як у лоўмы (*лоўма* – злая істота, чарціха); добра як у раі; бродзіць па хатах як старац на Вялікдзень; далікатны як куранятка; стаіць як лучнік пасярод хаты; страў як на Дзяды; ідуць як на паншчыну.

Падкрэсліце словы, напісанне якіх адпавядае правілу «Правапіс прыстаўных зычных».

• Растлумачце адсутнасць коскі перад злучнікам **як** у параўнаннях.

• Прывядзіце ўласныя прыклады параўнанняў, у якіх знайшлі адбітак асаблівасці народнага побыту.

Правапіс літар *у*, *ў*

1. Літара **у** (**у** складовае) абазначае галосны гук [у] і пішацца:

• у пачатку сказа, пасля знакаў прыпынку і пасля зычных: *У ціхім шолаху развяваліся сцягі, асветленыя сонцам, ярка блішчалі і звінелі медалі. Яны, мусіць, усё ж не звінелі, але яму гэтага хацелася, і ён, здаецца, чуў іхні звон* (Я. Сіпакоў);

• у пачатку ўласных назваў: *каля Узды*, *Галіна Уланава*, *ва Узбекістане*;

• у запазычаных словах, якія заканчваюцца на **-ум**, **-ус**: *прэзідыум*, *радыус*, *страус*, *соус* і вытворных ад іх;

• у словах з націскным **у**: *аул*, *баул*, *Брэсцкая унія*, *каля урны*, *прывезлі унты*, *пачулася уханне*;

• на канцы запазычаных слоў не пад націскам: *фрау*, *Шоу*, *Каратау*, *ток-шоу*, *ноу-хау*.

2. Літара **ў** (**у** нескладовае) абазначае зычны гук [ў] і пішацца:

• пасля галосных у пачатку слова: *на ўкраінскай мове*, *сонца ўзышло*, *на ўзлеску*, *ва ўніверсітэце*, *царква ўніяцкая*, *метады ўніверсальныя*;

• у сярэдзіне слова пасля галосных перад зычнымі: *аўдыторыя*, *паўза*, *маўзалей*, *лаўрэат*, *саўна*, *фаўна*, *маўзер*, *джоўль*, *маўр*, *аўра*, *раўнд*;

Спампавана з сайта www.aversev.by

• пры чаргаванні [л] з [ў]: *чытаў, думаў, спяваў, воўк, шоўк, шаўковы, поўны, паўметра, шчоўкнуць, моўчкі*; **але**: *палка, памылка, сеялка, Алжыр, Валдай, Балгарыя, Албанія*;

• пры чаргаванні [в] з [ў]: *лаўка* (*лава*), *аўса* (*авёс*), *бацькаў* (*бацькавы*), *любоў* (*любові*), *кроў* (*крыві*), *аўторак, Аўстрыя, Аўстралія, Каўказ*; **але**: *ва В'етнаме, на рацэ Влтава*;

• пасля злучка ці двукосся, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны: *хлопцы-ўмельцы, паўночна-ўсходні, у «Выбранае» ўвайшлі, гучнае «ўра»*.

60. Спішыце, устаўляючы **у** ці **ў**.

Ка..нер, красёнцы-ча..начкі, сімпозі..м, аквары..м, бра..нінг, со..с, ва ..ніверсітэце, рака ..шача, на ..краіне, Вольга ..ладзіміра..на, Сарока ..ладзя, па-..чарашняму, па..за, га..птвахта, па..днёва-..сходні, ла..рэат, ваку..м, бра..нінг.

Мова і нацыянальная культура

61. Запішыце беларускія народныя параўнанні, злучыўшы пачатак і канец выслоўяў. Раскрыйце дужкі.

надзьму(у/ў)ся		аса (у/ў) вочы
трапі(у/ў)		(у/ў)юн на гарачай патэльні
спіць		во(у/ў)к (у/ў) пиліпа(у/ў)ку
кр(у/ў)ціцца		мыш на кр(у/ў)пы
баіцца		воцату выпі(у/ў)шы
бегае	**ЯК**	во(у/ў)к ягняці
вые		ліса (у/ў) салад(у/ў)ху
лезе		лапцем па балоце пляснy(у/ў)
ляпну(у/ў)		з в(у/ў)глямі (у/ў) нагавіцах
ма(у/ў)чыць		пшаніц(у/ў) прада(у/ў)шы

62. Выпішыце спачатку словы, у якіх пішацца **у**, а затым – **ў**.

Ма..клівы, маці-..краінка, Брэсцкая ..нія, а..кцыён, га..птвахта, прэзіды..м, стра..с, Вера ..льянаўна, жыць ва ..руччы, гучнае «..ра», ва ..нісон, жанчына-..рач, да ..севалада, часопіс «Бярозка» ..знагародзіў удзельніка.. конкурсу, ла..рэат, прысло..е «..ніз», каля ..ладзівастока, сімпозі..м, а..тастрада, каля ..ніверсальнага магазіна, кантрольна-..ліковы, фа..на, гэта ..топія, мане..р, ба..л.

Спампавана з сайта www.aversev.by

63. Спішыце сказы, устаўляючы замест кропак **у** і **ў**, растлумачце іх правапіс.

1. Андрэй гляну.. на босыя ..ладзевы ногі (*К. Чорны*). 2. Гэта была вялізная, чалавек на сто, а..дыторыя з чорнаю дошкай ля дзвярэй (*А. Кудравец*). 3. Мы на па..ночна-..сходняй ..скраіне горада, на Маско..-скай шашы (*В. Вольскі*). 4. Францыск Скарына паказа.. прыклад незвычайнай настойлівасці і працавітасці, творчай смеласці і духо..най сілы, калі закладва.. глыбокі падмурак кнігадрукавання ва ..сходняй Е..ропе, калі самааддана працава.. над перакладам і выданнем шматлікіх кніг на роднай мове (*В. Чамярыцкі*). 5. Добрым словам ..спамінае вялікага сына ..краіна маладая (*Я. Купала*). 6. Не ведаю, з таго часу ці раней яшчэ, але .. нашай хаце «Раніцу .. нядзельку» ..се ведалі на памяць (*А. Васілевіч*).

ПРАВАПІС МЯККАГА ЗНАКА І АПОСТРАФА

Змякчальны мяккі знак як сродак абазначэння мяккасці папярэдняга зычнага

1. Мяккі знак пішацца пасля зычных **з**, **л**, **н**, **с**, **ц** (з мяккага **т**), **дз** (з мяккага **д**):

• для абазначэння на пісьме мяккасці зычнага на канцы слова: *мядзведзь*, *мазь*, *соль*, *рунь*, *вучань*, *гусь*, *вось*, *штосьць*, *памяць*, *думаць*, *дзевяць*, *вішань*;

• для абазначэння на пісьме мяккасці зычнага перад цвёрдым, а таксама перад мяккім зычным, які пры змене слова можа чаргавацца з цвёрдым: *рэдзька*, *барацьба*, *пісьменнік – пісьмо*, *на касьбе – касьба*, *дзьме – дзьмуць*;

• пасля мяккага **[л’]** перад цвёрдым або мяккім зычным, за выключэннем падоўжанага **[л’]**: *бульба*, *вельмі*, *столькі*, *пальцы*, *больш*; **але**: *галлё*, *вяселле*.

2. Мяккі знак пішацца ў некаторых граматычных формах:

• у дзеясловах загаднага ладу перад канчаткам 1-й асобы множнага ліку **-ма**, перад канчаткам 2-й асобы множнага ліку **-це**, перад постфіксам **-ся**: *кіньма*, *станьма*, *гляньма*; *гляньце*, *станьце*; *кінься*, *агледзься*, *застанься*;

• у назоўніках перад канчаткам творнага склону множнага ліку **-мі**: *людзьмі*, *слязьмі*, *коньмі*;

Спампавана з сайта www.aversev.by

• у складаных лічэбніках *пяцьдзясят*, *шэсцьдзясят*, *шэсцьсот*, *дзевяцьсот*;

• у прыслоўі *ледзьве* (як і ў слове *ледзь*);

• у постфіксе -**сьці**: *хтосьці*, *штосьці*, *камусьці*, *дзесьці*, *чамусьці*;

• перад суфіксам **-ск-** у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў на -**нь** і ад слова *восень*: *жнівень – жнівеньскі*, *восень – восеньскі*;

• перад суфіксам -**чык**, калі слова без гэтага суфікса заканчваецца на мяккі знак: *камень – каменьчык*, *рэмень – раменьчык*, *агонь – агеньчык*;

• у суфіксах прыметнікаў **-аньк-**, **-еньк-**, **-эньк-**: *малюсенькі*, *добранькі*, *прыгожанькі*, *старэнькі*, *маленькі*;

• перад суфіксам **-к-** пасля мяккага [н’]: *вішанька*, *банька*, *песенька*.

3. Мяккі знак не пішацца:

• пасля зацвярдзелых зычных, а таксама пасля губных **б**, **в**, **м**, **п**, **ф**: *нож*, *дождж*, *мыш*, *печ*, *купец*, *голуб*, *верф*, *насып*, *цар*, *сем*, *стэп*;

• пасля мяккіх зычных **з**, **с**, **ц**, **дз** перад мяккімі, калі пры змене слова абодва зычныя застаюцца мяккімі або становяцца цвёрдымі: *звер – звяры*, *песня – песню*, *дзве – два*, *збіраць – зборы*, *дзверы – дзвярэй*;

• паміж падоўжанымі зычнымі: *калоссе*, *стагоддзе*, *сумленне*, *голле*;

• перад суфіксам **-ск-** у прыметніках, утвораных ад назоўнікаў на -**нь**, калі гэтыя назоўнікі не з’яўляюцца назвамі месяцаў: *конь – конскі*, *Разань – разанскі*, *Любань – любанскі* (**але**: *Чэрвеньскі раён*), *Цянь-Шань – цянь-шанскі*.

64. Вызначце, як абазначана мяккасць зычных у прыведзеных словах. Падкрэсліце зычныя, мяккасць якіх на пісьме не перадаецца.

Сенажаць, насенне, смех, некалькі, маленькі, бацькоўскі, гляньце, звер, разбіць, возьмеш, дзве, насцеж, чацвёрты, пяцьсот, чэрвеньскі, восем, звярыны, пакуль, пасля, забудзьце, дзядоўнік, калісьці, толькі, ляснік, смеласць, ледзь, літасць, каменне, касьба, разьбяр, дзень, даражэнькі, сцяблінкі, асцярожнасць.

65. Утварыце ад прыведзеных дзеясловаў формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу, запішыце іх.

Забрудзіць, кінуць, сустрэць, глянуць, глядзець, звесіць, злазіць, сядзець, стаяць, застацца, прыгледзецца, агледзецца, намыліцца, замазаць.

66. Утварыце і запішыце ад назоўнікаў прыметнікі з дапамогай суфікса **-ск-**.

Верасень, снежань, чэрвень, конь, Казань, Любань, Лепель, Капыль, Хатынь, Смаргонь, Астрахань, Фаніпаль, Разань, Чэрвень, Цюмень, Мядзел.

Спампавана з сайта www.aversev.by

67. Запішыце словы. Устаўце, дзе трэба, мяккі знак.

З..бірал..нік, дзевяц..сот, дз..ве, дз..ме, рэдз..ка, дз..весце, піс..мовы, пас..пешлівас..ц.., радас..цю, камен..чык, стан..це, вішан..ка, ледз..ве, камус..ці, растрэс..ці, любан..скі, восен..скі, барац..біт, чытал..ны, сляз..мі, дз..веры, карэн..не, карэн..чык, прыгожан..кі, свежас..ць, завез..ці, людз..мі, застан..ся, прыгледз..ся, ц..віс..ці, мен..шы, мядз..ведзь, сем.., чац..вер, уз..нес..ціся.

68. Прачытайце ўрывак з аповесці Я. Маўра «Палескія рабінзоны». Выпішыце з тэксту словы са змякчальным мяккім знакам, вусна растлумачце іх правапіс.

Дзес(?)ці міл(?)галі маланкі. Набліжалася навал(?)ніца...

Страшэнны ўдар грому прымусіў Мірона ўскочыц(?) на ногі.

– Агон(?)! – крыкнуў Віктар і кінуўся да вогнішча. Абодва разам пачалі дз(?)мухац(?), падкладац(?) гал(?)ё.

А дождж пайшоў ужо як мае быц(?). Гал(?)ё ледз(?)ве гарэла, дым пачаў змян(?)шацца.

– Кін(?)ма гэта мокрае ламачча! – крыкнуў Віктар і пачаў раскідвац(?) яго нагой.

Яны раз(?)весілі над агнём скураную куртку, а Віктар сабраў вугол(?)чыкі, якія не пагас(?)лі яшчэ, падклаў сухен(?)кіх трэсачак і раздз(?)мухаў аген(?)чык.

За гэты кволен(?)кі аген(?)чык і пачалася барац(?)ба. Ён быў зусім мален(?)кі, таму куртку можна было трымац(?) вел(?)мі нізка над ім, стоячы на каленях.

Можа, гадзіну ці дз(?)ве цягнулася навал(?)ніца і ішоў такі дождж, што, здавалася, мог заліц(?) які хочаш пажар.

Аген(?)чык бесклапотна гуляў пад вопраткай, нібы малое дзіця, і зусім не думаў пра небяс(?)пеку, ад якой яго бароняц(?) (*Паводле Я. Маўра*).

Правапіс раздзяляльнага мяккага знака і апострафа

1. Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля зычных **з**, **л**, **н**, **с**, **ц** (з мяккага **т**), **дз** (з мяккага **д**) і непрыставачнага **н** перад галоснымі **е**, **ё**, **ю**, **я**, **і**:

• у словах іншамоўнага паходжання: *калье*, *медальён*, *канферансье*, *каньён*, *мільярд*, *рэльеф*, *парцьера*, *мільён*, *Лавуазье*; **але**: *булён*;

• ва ўласных імёнах, утвораных ад імёнаў на **-ій (-ый)**, перад суфіксальным **-еў- (-ев-)**: *Савельеў*, *Савельевіч*, *Васільеў*, *Васільевіч*, *Арсеньеў*, *Арсеньевіч*, *Лаўрэнцьеў*, *Лаўрэнцьевіч*, *Анатольевіч*; пасля **г**,

Спампавана з сайта www.aversev.by

к, **х** і збегу зычных, акрамя **нц**, перад суфіксальным **-еў- (-ев-)** пішацца **і (ы)**: *Георгіеў*, *Іракліевіч*, *Ануфрыевіч*, *Дзмітрыеў* (**але**: *Вікенцьевіч*, *Лаўрэнцьеў*, *Лаўрэнцьевіч*, *Кліменцьевіч* і інш.);

• у словах *Ілья*, *Ульяна*, *Касьян*, *Емяльян*, *Юльян*, *Юльяна* і вытворных ад іх: *Ільін*, *Ільіч*, *Ульянаў*, *Ульянаўск*, *ульянаўскі*, *Касьянавіч*, *Емяльянавіч* і інш.;

• у словах, утвораных ад дзеяслова *ліць*: *налью*, *разалью*, *падалье*, *недалье*.

2. Апостраф пішацца перад галоснымі **е**, **ё**, **ю**, **я** і націскным **і**:

• пасля прыставак, якія заканчваюцца на зычную: *аб'езд*, *пад'ехаць*, *аб'яднанне*, *раз'юшаны*, *аб'ява*, *аб'інець*, *з'едлівы*;

• у сярэдзіне слова пасля зычных, акрамя **з**, **л**, **н**, **с**, **ц** (з мяккага **т**), **дз** (з мяккага **д**): *аб'ём*, *вераб'і*, *куп'істы*, *інтэрв'ю*, *п'еса*, *надвор'е*, *п'е*, *сям'я*, *бар'ер*, *Дзям'ян*, *Лук'янаў*, *Грыгор'еў*, *Пракоф'еў*, *В'етнам*, *Мар'іна Горка*;

• у складаных словах пасля частак **двух-**, **трох-**, **чатырох-**, **шмат-**: *двух'ярусны*, *трох'ярусны*, *чатырох'ярусны*, *шмат'ёмісты*.

Апостраф не пішацца:

• пасля **ў** (**у** нескладовага) перад літарамі **е**, **ё**, **ю**, **я**, **і**: *здароўе*, *салаўі*, *разнатраўе*, *праваслаўе*, *прыслоўе*, *любоўю*;

• у складаных і складанаскарочаных словах на мяжы састаўных частак, у тым ліку калі іх часткі пішуцца праз злучок: *цэхячэйка*, *дзяржюрвыдавецтва*, *трэд-юніёны*.

69. Выпішыце спачатку словы, у якіх мяккі знак абазначае мяккасць зычных, а затым – словы з раздзяляльным мяккім знакам.

Кампаньён, добранька, медальён, малацьба, мільён, шэсцьдзясят, лью, Васільеў, Аркадзьевіч, Марэсьеў, грабеньчык, дзесьці, цьмяны, пісьмо, бацька, крэмень, канферансье, Ілья, цырульня, штосьці, дзядзька, ільгота, цесць.

70. Запішыце да слоў беларускія адпаведнікі, растлумачце правапіс.

Бильярд, объект, Нарочь, надпись, полынь, верфь, серьёзный, семья, пятьюдесятью семью, июльский, Григорьева, мадьяр, Вьетнам, Ульянович, Арсеньев, соловьи, ведешь, пьеса, семьсот, колье, объезд, курьер, почтальон, Васильев, рельеф, сольфеджио, Сибирью, песенка, Двина, воробьи, миллиард.

71. Спішыце, устаўляючы апостраф або мяккі знак.

Пад..ём, інтэрв..ю, з..езд, разаб..ю, разал..ю, ад..езд, раз..юшаны, аб..ява, аб..ём, мадз..яр, ц..мяна, куп..істы, трох..ярусны, хадз..ба, прэм..ер,

Спампавана з сайта www.aversev.by

в..етнамец, надз..муты, бракан..ер, італ..янец, шампін..ён, аб..ездзіць, кар..ера.

72. Спішыце сказы. Устаўце, дзе трэба, мяккі знак ці апостраф.

1. Кожнай ночы прыязджае хто-небудз.. у лагер партызан..скіх сем..яў (*Я. Брыль*). 2. Міл..ярды аген..чыкаў адс..вечваліся ў с..няжынках белага покрыва зямлі (*Я. Колас*). 3. Часам мы забываемся, што прырода не тол..кі для нас адных, хоц.. чалавек і з..яўляецца самаю яе лепшаю аздобаю (*Я. Сіпакоў*). 4. Але калі я цяпер успамінаю той хлеб, які належала з..ес..ці брату і які з..еў я, і той вечар, калі брат лёг спац.. галодны, мне робіцца не па сабе. Здаецца, аддаў бы ўсё, каб тол..кі не было ў мяне такога ўспаміну, каб як-небудз.. пазбыцца, выкінуц.. яго з галавы (*Б. Сачанка*). 5. Вагоны дробнен..ка гайдаліся, ляцелі, нібы за нечым гналіся ці баяліся адстац.. (*І. Мележ*).

Мова ў дыялогу культур

73. Устанавіце адпаведнасць паміж рускімі і беларускімі прыказкамі. Растлумачце іх сэнс.

а) Голодному Федоту и пустые щи в охоту.	1) Хвалілася рэдз..ка, што з мёдам смачная.
б) Хвастала овца, что у нее хвост, как у жеребца.	2) Сядз..ма на калодзе, пагаворым аб прыгодзе.
в) Обжегшись на молоке, будешь дуть и на воду.	3) Апарыўся на капус..це ў гаршку, то і на гародзе дз..мухаў.
г) Глаза видали, что покупали.	4) Быў кон.., ды з..езджаны, быў хлеб, ды з..едзены.
д) В ногах правды нет.	5) У вераб..я багатая сям..я: у кожнага верабейкі па тры капейкі.
е) Богат Ермошка: завел кота да кошку.	6) З гора, з бяды пад..еў лебяды.
ж) Был конь, да изъездился.	7) Бачылі вочы, што бралі, а цяпер плач..це, хоць павылаз..це.

Запішыце беларускія прыказкі, устаўляючы, дзе трэба, мяккі знак ці апостраф.

УЖЫВАННЕ ВЯЛІКАЙ І МАЛОЙ ЛІТАР

З вялікай літары пішуцца:

• першае слова ў сказе, першае слова пасля клічніка, якім выдзяляецца зваротак, а таксама выклічнік у пачатку сказа: *Настаў снежань. Снег ішоў амаль штодня, усё схаваў пад сабою...* (З. Бяспалы). *Зямля Бе-*

Спампавана з сайта www.aversev.by

ларусі! Табой мы сагрэты, ніколі не сходзіш ты з нашых вачэй (П. Броўка). *Ну! Музыка саматужны, пакажыся, што за «грач»* (Я. Колас);

- першае слова ў пачатку простай мовы, а таксама ў пачатку цытаты, якая з'яўляецца самастойным сказам: *П. Глебка з поўнай падставай пісаў: «Лірычную плынь унёс у нашу празаічную мову М. Лынькоў»* («Літаратура і мастацтва»); калі ж цытата ўключаецца ў сказ у якасці яго часткі, то яна пішацца з малой літары: *Як адзначае народны пісьменнік Беларусі Янка Брыль, важна тое, сам чалавек «даходзіць да сутнасці, аналізуе прачытанае, ці яму навязваюцца гатовыя рэцэпты, вывады...»* (А. Каўрус);
- прозвішчы, імёны, імёны па бацьку, псеўданімы, мянушкі, клічкі жывёл, птушак і інш.: *Канстанцін Міхайлавіч Міцкевіч* (*Якуб Колас*), *Доўнар-Запольскі*, *Марыя Захараўна*, *Кірыла Тураўскі*, *Жак Іў Кусто*, *кот Рудзік*, *папугай Гоша*;
- прозвішчы, а таксама імёны ў множным ліку, калі яны выступаюць як назвы роду, групы асоб ці ўжываюцца ў значэнні агульнай назвы: *Луцэвічы*, *браты Міцкевічы*, *род Радзівілаў*, *бязродныя Іваны*; *Заслонавы* (але асабовыя імёны, прозвішчы ў форме множнага ліку, якія перадаюць пагардлівыя, зневажальныя адносіны, пішуцца з малой літары: *гарлахвацкія*, *кручковы*);
- геаграфічныя, дзяржаўныя, адміністрацыйна-тэрытарыяльныя і астранамічныя назвы (акрамя слоў з родавым значэннем *рака*, *горад*, *востраў*, *вуліца*, *плошча*, *вобласць*, *раён*, *зорка*, *мыс* і г. д.): *Гомель*, *Нёман*, *Новае Сяло*, *Аўстралія*, *Рэспубліка Беларусь*, *Венера*, *Балканскі паўвостраў*, *пустыня Сахара*, *возера Нарач*, *Гомельская вобласць*, *Гродзеншчына*, *Кастрычніцкая плошча*, *Дняпроўска-Бугскі канал*, *мыс Добрай Надзеі*, *Сібір*;
- назвы дзяржаўных органаў і іншых арганізацый:

а) усе словы ў найменнях вышэйшых органаў заканадаўчай, выканаўчай і судовай улады: *Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь*, *Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь*, *Дзяржаўная Дума Федэральнага Сходу Расійскай Федэрацыі*, *Нацыянальны Кангрэс* (у ЗША);

б) першае слова ў найменнях рэспубліканскіх органаў дзяржаўнага кіравання і іншых арганізацый: *Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь*, *Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Янкі Купалы*, *Федэрацыя прафсаюзаў Беларусі*, *Еўрапейскі саюз*, *Міжнародны алімпійскі камітэт*, *Мінскі абласны выканаўчы камітэт*, *Беларускі рэспубліканскі саюз моладзі*;

Спампавана з сайта www.aversev.by

в) простыя і састаўныя ўласныя назвы ў складзе ўласных найменняў дзяржаўных органаў і іншых арганізацый: *Адміністрацыя Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, Парламенцкая асамблея Савета Еўропы*, *Міжнародны суд Арганізацыі Аб'яднаных Нацый*, *Таварыства Чырвонага Крыжа*, *Арганізацыя Паўночнаатлантычнага дагавору* (НАТА);

г) слова *Савет* у значэнні органа ўлады: *Мінскі абласны Савет дэпутатаў*, *сельскі Савет дэпутатаў*; **але**: *сельсавет*;

д) словы *Дом*, *Палац* у пачатку наймення ўстановы: *Дом культуры*, *Дом народнай творчасці*, *Палац спорту*; **але**: *Лядовы палац, дом адпачынку*;

• аднаслоўныя ўласныя назвы і першае слова ў састаўных назвах кніг, газет, часопісаў, устаноў, арганізацый, заводаў, караблёў, машын пішуцца з вялікай літары і бяруцца ў двукоссе: *часопіс «Беларусь»*, *аўтамабіль «Масквіч»*, *опера «Кастусь Каліноўскі»*, *танец «Лявоніха»*, *верш М. Багдановіча «Слуцкія ткачыхі»*, *медыцынская служба «Хуткая дапамога»*, *перыядычнае даведачнае выданне «Летапіс друку»*, *выдавецтва «Народная асвета»*, *кафэ «Вясна»*, *набор мэблі «Вязынка»*, *хлеб «Водар»*; назвы саміх вырабаў (акрамя назваў, што супадаюць з асабовымі і геаграфічнымі назвамі) пішуцца ў двукоссі з малой літары: *«масквіч»*, *«вольва»*, *«боінг»*, *«гарызонт»* (тэлевізар); **але**: *«Мінск»* (халадзільнік), *«Волга»* (аўтамабіль);

• аднаслоўныя ўласныя назвы і першае слова ў састаўных назвах знамянальных падзей і дат, перыядаў і эпох, свят: *Адраджэнне*, *Варфаламееўская ноч*, *Лядовае пабоішча*, *Першая* (*Другая*) *сусветная вайна*; *Каляды*, *Радаўніца*, *Новы год*, *Тацянін дзень*, *Дзень ведаў*, *Вялікая субота*; **але**: *грамадзянская вайна*, *імперыялістычная вайна*, *лютаўская рэвалюцыя*, *кайназойская эра*, *эпоха феадалізму*, *неаліт*, *залаты век*, *высакосны год*, *санітарны дзень*, *месячнік пажарнай бяспекі*;

• словы або спалучэнні слоў, якія з'яўляюцца афіцыйнымі назвамі асобы па вышэйшых дзяржаўных і рэлігійных пасадах: *Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь*, *Старшыня Савета Міністраў*, *Галоўнакамандуючы Узброенымі Сіламі Рэспублікі Беларусь*, *Старшыня Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь*, *Мітрапаліт Мінскі і Слуцкі*, *Патрыяршы Экзарх усяе Беларусі*, *Папа Рымскі*; у неафіцыйным ужыванні словы *прэзідэнт*, *кароль*, *старшыня*, *імператар* пішуцца з малой літары*: візіт прэзідэнта*, *прыём у каралевы*;

• найменні найвышэйшых божастваў (боствáў) у рэлігійных культах, асабовыя імёны заснавальнікаў рэлігійных вучэнняў, біблейскіх

Спампавана з сайта www.aversev.by

асоб, імёны легендарных і міфічных асоб, уласныя назвы казачных істот і герояў літаратурных твораў, назвы культавых кніг: *Бог*, *Алах*, *Уладыка Нябесны*, *Святая Тройца*, *Прасвятая Дзева Марыя*; *Ісус Хрыстос*, *Буда*, *Святы Павел*; *Геркулес*, *Зеўс*, *Пярун*; *Чырвоная Шапачка*, *Калабок*, *Каза-дзераза*; *Біблія*, *Каран*; з малой літары пішуцца словы *бог* (*гасподзь*) ва ўстойлівых выразах тыпу *бог* (*алах*) *яго ведае*, *дай божа*, *дзякаваць богу*, *алах з ім*, а таксама агульныя назвы ўяўных істот: *анёл*, *херувім*, *муза*, *лясун*, *гном*, *троль* і інш.;

• усе словы ў назвах дзяржаўных і нацыянальных, ваенных і культурных рэліквій: *Сцяг Перамогі*, *Крыж Еўфрасінні Полацкай*, *Помнік Перамогі*, *Востраў Слёз*, *Курган Славы*;

• усе словы ў поўных назвах ордэнаў, медалёў (акрамя слоў *ордэн*, *медаль*, *ступень*): *ордэн Францыска Скарыны*, *ордэн Славы I ступені*, *ордэн Пашаны*, *Георгіеўскі Крыж*; **але**: *ордэн Дружбы народаў*;

• першае слова ў назвах дзяржаўных сімвалаў, прэмій, грамат, прызоў і інш.: *Дзяржаўны сцяг Рэспублікі Беларусь*, *Ганаровая грамата Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь*, *Дзяржаўная прэмія Рэспублікі Беларусь*, *Нобелеўская прэмія*, *Кубак свету*, *Каралеўскі кубак*;

• прыметнікі ва ўласных назвах, калі яны паказваюць прыналежнасць (утвораны пры дапамозе суфіксаў **-ев- (-ёв-**, **-ёў-)**, **-ов- (-ав-**, **-оў-)**, **-ін- (-ын-)** ад уласных імёнаў, мянушак, клічак жывёл) або ўваходзяць у склад назваў, сінанімічных словам *імя*, *памяці*: *Танін сшытак*, *Купалава паэма*, *Барсікава міска*; *Коласаўская прэмія* (*прэмія імя Коласа*), *Купалаўскі сквер*, *Танкаўскія чытанні*;

• складанаскарочаныя словы, утвораныя ад афіцыйных назваў дзяржаўных устаноў (калі першая частка ў поўным слове пішацца з вялікай літары): *Белтэлерадыё*, *Мінфін*, *Дзяржплан*.

З малой літары пішуцца:

• імёны і прозвішчы, якія ўжываюцца ў значэнні агульных назоўнікаў: *гарлахвацкія*, *плюшкін*, *донжуан*;

• назвы міфалагічных істот, якія ператварыліся ў агульныя: *лясун*, *русалка*, *німфа*, *дамавік*;

• артыклі і часціцы ў іншамоўных уласных імёнах: *Лопэ дэ Вега*, *Людвіг ван Бетховен*, *Леанарда да Вінчы*;

• прыметнікі, утвораныя ад асабовых назваў, якія ўжываюцца ў складзе ўстойлівых спалучэнняў або ў складзе састаўных агульных назваў: *гордзіеў вузел*, *ахілесава пята*, *дамоклаў меч*, *пірава перамога*, *напалеонаўскія планы*, *рэнтгенаўскі здымак*, *гегелеўская дыялектыка*;

Спампавана з сайта www.aversev.by

• прыметнікі, утвораныя ад уласных назваў з дапамогай суфіксаў **-аўск-**, **-еўск-**, **-анск-**, **-інск- (-ынск-)**, акрамя назваў, сінанімічных словам *імя*, *памяці*: *коласаўскія мясціны*, *купалаўскія персанажы*, *мележаўскія раманы*, *нёманскія краявіды*, *сочынскія курорты*; **але**: *Купалаўскія чытанні*, *Мележаўская прэмія*;

• назвы парод жывёл: *балонка*, *дог*, *даберман*, *пудзель*;

• словы *сонца*, *месяц*, *зямля*, калі яны не з'яўляюцца назвамі нябесных цел;

• назвы нацыянальнасцей, плямёнаў, а таксама словы, якія паказваюць на месца пражывання: *грузіны*, *армяне*, *дрыгавічы*, *крывічы*, *беларус*, *мінчанін*;

• назвы чалавека, утвораныя ад асабовых імёнаў, якія паказваюць на яго прыналежнасць або прыхільнасць да чаго-небудзь або каго-небудзь: *купалавец*, *магаметанін*, *дзянікінец*, *талстовец*.

74. Запішыце па пяць слоў, якія абазначаюць:

1) назвы беларускіх газет і часопісаў;

2) геаграфічныя назвы;

3) назвы гістарычных эпох і падзей;

4) назвы беларускіх міфічных істот;

5) назвы адукацыйных устаноў Беларусі.

75. Запішыце выразы з прыведзенымі словамі.

Беларускі – беларускі, Дзень – дзень, Зорка – зорка, Багдановічаўскія – багдановічаўскія, Усход – усход, Савет – савет, Мінскі – мінскі, Палац – палац.

76. Спішыце сказы, выбіраючы з дужак патрэбную літару.

1. Быў час, калі кожнага адзіночнага наведвальніка (Л/л)ітаратурнага (М/м)узея (Я/я)нкі (К/к)упалы мы, навукоўцы, суправаджалі (*К. Курбека*). 2. Упершыню (К/к)упалаўскае і (К/к)оласаўскае слова пачуў я, будучы невялікім хлапчуком, у салдацкай чытальні (*С. Шушкевіч*). 3. у час (Д/д)ругой (С/с)усветнай (В/в)айны крыж кудысьці знік. Але абавязкова наступіць дзень, калі (К/к)рыж (Е/е)ўфрасінні (П/п)олацкай вернецца на (Б/б)еларусь... (*У. Ягоўдзік*). 4. На плошчы перад (З/з)амкавай (Б/б)рамай – шумны рынак. Цяпер гэта плошча 8 (С/с)акавіка, а ў тыя часы яна называлася проста (Н/н)іжнім (Р/р)ынкам (*В. Вольскі*). 5. Якраз тою парою адкрылася ў (П/п)алацы (М/м)астацтваў выстаўка (*Х. Лялько*).

Спампавана з сайта www.aversev.by

77. Прачытайце тэкст, сфармулюйце яго асноўную думку. Растлумачце выбар з дужак вялікай ці малой літары.

БРЭСТЧЫНА

Наша (Б/б)рэстчына, як мала які куток (Б/б)еларусі, мае багатую прыроду і слаўную гісторыю.

Многа слаўных падзей адбылося на (Б/б)рэстчыне ў далёкім мінулым. Тут, у (Б/б)елавежскай (П/п)ушчы, (Я/я)гайла і (В/в)ітаўт рабілі запасы мяса для войска перад паходам (К/к)рыжаносцаў, які ўвянчаўся пераможнай (Г/г)рунвальдскай (Б/б)ітвай. Праз (Б/б)рэстчыну праходзілі палкі (П/п)ятра (П/п)ершага, тут яны біліся са (Ш/ш)ведамі. Тут праводзіў свае войскі (С/с)увораў, і, як сведчыць паданне, славуты палкаводзец адпачываў пад вялізным дубам, што стаіць пры дарозе, якая вядзе з (К/к)обрына на (Д/д)зівін.

Але самыя велічныя падзеі адбыліся на (Б/б)рэстчыне не тысячы і не сотні гадоў таму. Гэта барацьба мясцовых жыхароў за вызваленне ад прыгнёту цара, а потым (П/п)ольскай буржуазіі. Гэта славутая абарона (Б/б)рэсцкай (К/к)рэпасці ў першыя дні (В/в)ялікай (А/а)йчыннай (В/в)айны...

Адкуль бы вы ні ехалі ў (Б/б)рэст, на любой дарозе сустрэнеце помнікі гэтай гістарычнай барацьбы (*Паводле У. Калесніка*).

78. Прачытайце тэкст, дайце яму загаловак. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі.

Ёсць у нашага народ.. добры звычай – збірацца «на б..седу», гэта значыць на сустрэчу родных, блізкіх, знаёмых людзей, каб разам адзначыць с..мейнае свята, пагутарыць, пав..с..ліцца і пасумаваць, пасп..ваць і патанчыць. Словам, імя ансамбль абраў с..бе вельмі трапнае – «(Б/б)..седа».

Н..зменны мастацкі кіраўнік ансамбля – в..домы кампазітар, (З/з)аслужаны (Д/д)зе..ч (М/м)астацтваў, (Л/л)аўр..ат (Д/д)з..ржаўнай (П/п)рэміі (Б/б)еларусі Леанід Захлеўны. У кал..ктыве працуюць як (З/з)аслужаныя (А/а)ртысты (Б/б)еларусі, так і н..даўнія выпускнікі (Б/б)еларускай (Д/д)з..ржаўнай (А/а)кад..міі (М/м)узыкі. «Усе ўдзельнікі нашага кал..ктыв.. шчыра любяць беларускі фальклор, выдатна валодаюць народнай манерай выканання, – гаворыць Л. Захлеўны. – Асноўная мэта нашай працы – запіс(?) н..в..домых ці мала(?)в..домых беларускіх народных песен(?). Галоўнае ў апрацоўках – ід..альна захаваць пры аранж..роўцы м..ладычную лінію песні».

Ансамбль «(Б/б)..седа» ведаюць не толькі (Б/б)еларускія слухачы, але і аматары і знаўцы фальклору ў (Ш/ш)вецыі, (Г/г)ер-

Спампавана з сайта www.aversev.by

маніі, (П/п)ольшчы, (К/к)арэі, дзе ансамбль з поспехам удзельнічаў у (М/м)іжнародных (Ф/ф)альклорных (Ф/ф)..стывалях (*Паводле Т. Песнякевіч*).

Растлумачце ўжыванне вялікай і малой літар у словах.

• Назавіце вядомыя вам песні з рэпертуару ансамбля «Бяседа».

• Растлумачце розніцу ў лексічных значэннях беларускага слова «бяседа» і рускага «беседа». Як называюцца падобныя пары слоў?

79. Устанавіце адпаведнасць паміж датамі і дзяржаўнымі святамі, святочнымі і памятнымі днямі. Запішыце, раскрываючы дужкі.

а) 15 сакавіка б) 2 красавіка в) другая нядзеля мая г) 9 мая д) 3 ліпеня е) 23 лютага ж) 8 сакавіка з) 1 мая і) 22 чэрвеня к) 9-ы дзень пасля праваслаўнага (В/в)ялікадня	1) (Д/д)зень (П/п)ерамогі 2) (Д/д)зень (Ж/ж)анчын 3) (Д/д)зень (К/к)анстытуцыі 4) (Д/д)зень (Д/д)зяржаўнага (С/с)цяга (Р/р)эспублікі (Б/б)еларусь і (Д/д)зяржаўнага (Г/г)ерба (Р/р)эспублікі (Б/б)еларусь 5) (Р/р)адаўніца 6) (Д/д)зень (А/а)баронцаў (А/а)йчыны і (У/ў)зброеных (С/с)іл (Р/р)эспублікі (Б/б)еларусь 7) (Д/д)зень (У/у)сенароднай (П/п)амяці (А/а)хвяр (В/в)ялікай (А/а)йчыннай (В/в)айны 8) (Д/д)зень (Я/я)днання (Н/н)ародаў (Б/б)еларусі і (Р/р)асіі 9) (С/с)вята (П/п)рацы 10) (Д/д)зень (Н/н)езалежнасці

ПРАВАПІС НАЗОЎНІКАЎ

Напісанне складаных назоўнікаў разам і праз злучок

Пішуцца **разам**:

1) складаныя назоўнікі, утвораныя спалучэннем дзвюх і больш асноў пры дапамозе злучальных галосных **о (а)**, **е (я)** або без іх: *ільновалакно*, *вадалаз*, *самалёт*, *птушкагадоўля*, *землетрасенне*, *краявід*; *сельсавет*, *газпрам*, *філфак*, *медсястра* і інш., а таксама часткі складаных субстантываваных прыметнікаў: *ваеннапалонны*, *лёгкапаранены*, *галоўнакамандуючы*, *вольнанаёмны*;

Спампавана з сайта www.aversev.by

2) назоўнікі з першай часткай **авія-**, **аўта-**, **касма-**, **кіна-**, **тэле-**, **мота-**, **фота-**, **электра-**, **контр-**, **супер-**, **дыс-**, **дэз-** і інш.: *авіяпалёт*, *аўтакалона*, *касмадром*, *кінапраект*, *тэледэбаты*, *мотапрабег*, *фотакопія*, *электравоз*, *контрагент* (**але**: *контр-адмірал*), *супергерой*, *дэзактывацыя*, *дыскваліфікацыя*;

3) назоўнікі, у якіх першай часткай з'яўляецца дзеяслоўная форма на **-і (-ы)**: *вярнідуб*, *вярцішыйка*, *пакацігарошак*, *сарвігалава*, *прайдзісвет*; **але**: *перакаці-поле*, *узвей-вецер*;

4) складаныя ўласныя назвы паселішчаў з пачатковай часткай **нова-**, **стара-**, **верхне-**, **ніжне-**, **сярэдне-** і інш.: *Наваполацк*, *Новалукомль*, *Навагрудак*, *Старабарысаў*, *Верхнядзвінск*, *Краснаполле*, *Светлагорск*; а таксама ўласныя назвы паселішчаў з канцавой часткай **-град (-гарад)**: *Петраград*, *Слаўгарад*, *Белгарад*, *Ужгарад*, *Ноўгарад*;

5) назоўнікі, першай часткай якіх з'яўляецца лічэбнік, напісаны літарамі: *шасікласнік*, *пяцігодка*, *шасіграннік*, *сямідзесяцігоддзе*.

Пішуцца **праз злучок**:

1) складаныя назоўнікі, утвораныя з дзвюх і больш слоў, якія спалучаюцца без злучальных галосных: *заяц-бяляк*, *лён-даўгунец*, *настаўнік-фізік*, *мастак-пейзажыст*, *жар-птушка*, *сон-трава*, *стоп-сігнал*, *генерал-маёр*, *прэм'ер-міністр*, *ліберал-дэмакрат*, *нацыянал-патрыёт*;

2) складаныя назоўнікі са значэннем цэласнай адзінкі вымярэння: *кілават-гадзіна*, *самалёта-вылет*, *чалавека-дзень* (**але**: *працадзень*);

3) складаныя назоўнікі з пачатковай часткай **віцэ-**, **лейб-**, **максі-**, **міні-**, **обер-**, **унтэр-**, **штаб- (штабс-)**, **экс-**: *віцэ-прэм'ер*, *лейб-гвардыя*, *максі-мода*, *міні-матч*, *обер-майстар*, *унтэр-афіцэр*, *штабс-капітан*, *экс-чэмпіён*;

4) састаўныя прозвішчы і імёны і іншыя ўласныя назвы: *Бялыніцкі-Біруля*, *Дунін-Марцінкевіч*, *Жан-Жак Русо*, *Жак-Іў Кусто*, *Аўстра-Венгрыя*, *Буда-Кашалёва*, *Давыд-Гарадок*; а таксама ўласныя геаграфічныя назвы, якія з'яўляюцца спалучэннем назоўніка з назоўнікам у месным склоне і прыназоўнікам *на* ці іншамоўнымі спалучэннямі слоў: *Растоў-на-Доне*, *Франкфурт-на-Майне*, *Па-дэ-Кале*;

! Калі ў назве, якая складаецца з двух і больш назоўнікаў, першы абазначае родавае паняцце, а другі з'яўляецца ўласным іменем, яны пішуцца асобна: *рака Нёман*, *горад Мінск*, *узвышша Мінскае*, *дзед Янка*;

Спампавана з сайта www.aversev.by

5) іншамоўныя назвы прамежкавых напрамкаў свету: *норд-ост*, *норд-вест*, *зюйд-ост*, *зюйд-вест*;

6) уласныя геаграфічныя назвы з першай часткай **паў-**: *паў-Слуцка*, *паў-Беларусі*, *паў-Еўропы*; **але** з агульнымі назоўнікамі: *паўяблыка*, *паўметра*.

! Назоўнікі з прыназоўнікамі і два назоўнікі, адзін з якіх ужыты ў назоўным склоне, а другі ў творным, пішуцца асобна: *з вока на вока*, *дзень у дзень*, *раз за разам*; *век вяком*, *чалавек чалавекам* і інш.

80. Запішыце, раскрыўшы дужкі.

(Жур) фак, (насцен) газета, (праф) саюз, (гусі) лебедзі, (шляхі) дарогі, (контр) удар, (віцэ) губернатар, (паў) Мінска, (тэле) студыя, (школа) інтэрнат, (паў) месяца, (Міклуха) Маклай, (борт) інжынер, (васьмі) (дзесяці) годдзе, (вада) сховішча, (авія) дэсант, (шасці) класнік, (супер) вокладка.

81. Адзначце радкі, у якіх усе словы напісаны правільна.

1) чатырохвугольнік, нордост, інжынер-эканаміст, электра-чайнік, баяздольнасць;

2) даўгалецце, кінакрытык, міні-спадніца, тона-кіламетр, паўвостраў;

3) фатамантаж, прыма-балерына, лёгка-атлет, віцэадмірал, Сакалаў-Воюш;

4) перша-праходзец, Верхне-азёрск, авіяшоу, прэс-сакратар, трохсот-годдзе;

5) рыбапрадукты, танцпляцоўка, контрразведка, капітан-лейтэнант, гарыцвет.

Запішыце словы, у якіх дапушчаны памылкі, згодна з арфаграфічнымі нормамі. Растлумачце іх правапіс.

Правільнасць маўлення

ДЫС... – ДЭЗ...

Дыс- – прыстаўка, якая абазначае парушэнне, разлад, страту чаго-небудзь; адпавядае па значэнні прыстаўкам *раз-*, *не-*: *дыскамфорт*, *дысгармонія*.

Дэз- – прыстаўка, якая абазначае выдаленне, знішчэнне, спыненне або адсутнасць чаго-небудзь: *дэзарыентацыя*, *дэзарганізацыя*, *дэзынфармацыя*.

---

82. Запішыце назоўнікі, якія маюць наступныя лексічныя значэнні.

1. Від матацыкла з коламі невялікага дыяметра. 2. Пазбаўленне кваліфікацыі, права займаць якую-небудзь пасаду, выконваць абавяз-

Спампавана з сайта www.aversev.by

кі, удзельнічаць у спартыўных спаборніцтвах і г. д. з-за неадпаведнасці прафесійным умовам або правілам. 3. Знішчэнне заразных мікробаў спецыяльнымі сродкамі, абеззаражванне. 4. Паўднёвы ўсход, паўднёва-ўсходні напрамак; паўднёва-ўсходні вецер. 5. Старшыня кабінета міністраў у некаторых краінах. 6. Сустрэчная атака, якую арганізоўваюць з мэтай адбіць наступленне праціўніка або самому перайсці ў наступленне. 7. Ніжэйшае адміральскае званне, а таксама асоба, якая мае гэта званне. 8. Уладальнік многамільённага багацця, капіталу. 9. Сустрэча дзяржаўных, палітычных, грамадскіх ці навуковых дзеячаў з прадстаўнікамі друку для паведамлення якіх-небудзь звестак. 10. Званне малодшага каманднага саставу ў царскай арміі і некаторых іншых арміях, а таксама асоба, якая мае гэта званне.

Для даведкі: *зюйд(?)ост, унтэр(?)афіцэр, дэз(?)ынфекцыя, мульты(?)мільянер, контр(?)адмірал, мота(?)ролер, прэс(?)канферэнцыя, дыс(?)кваліфікацыя, контр(?)атака, прэм'ер(?)міністр.*

83. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Растлумачце напісанне слоў разам, праз злучок ці асобна.

1. Напалеон Орда становіцца (мастаком) вандроўнікам, ён аб..-ездзіў амаль (паў) Еўропы, кожны раз прывозячы з падаро..аў сотні малюнкаў, аквар..ляў... (*Л. Пракопчык*). 2. Больш за (паў) века хвалюе людзей гэта зага..ка (*К. Тарасаў*). 3. Неба др..гацела час (ад) часу, асвятляючыся бл..скавіцамі ад далёкага магутнага грому (*Я. Колас*). 4. Два (хлапчукі) матросы паспешліва (з/с)цягнулі сходні на палубу, і мы пачалі адыходзіць ад берага (*І. Мележ*). 5. Паводле л..генды, Рагвалод паслаў свайго брата Тура на по..дзень, і той заснаваў на рацэ Прыпяць (горад) крэпасць Тураў і стаў першым тураўскім князем (*У. Бутрамееў*). 6. Часам Чаховіч уголас чытаў свайму (госцю) падлетку ўрыўкі з забароненых кніг (*З. Бандарына*). 7. Уладзімір Караткевіч быў з пароды тых (жыцц..) любаў, якія ўсё радзей сустракаюцца ў нашым жыцці... (*В. Быкаў*). 8. У дзяцінстве Беларусь, усё яе хара..тво, усё бага..е ўмяшчалася ў (края) відах, на якія нельга было наглядзецца і якім не было (канца) краю (*У. Калеснік*).

Правапіс суфіксаў назоўнікаў

1. Суфікс **-ак** пішацца, калі пры змяненні назоўніка галосны ў суфіксе выпадае: *лісточак – лісточка*, *вяночак – вяночка*, *замочак – замочка*, *пясочак – пясочка*, *куточак – куточка*. Суфіксы **-ык (-ік)**,

Спампавана з сайта www.aversev.by

-чык, **-нік** пішуцца, калі галосны пры змяненні слова не выпадае: *зайчык – зайчыка, ножык – ножыка, домік – доміка, столік – століка, настаўнік – настаўніка*.

2. Суфікс **-ачк-** пішацца ў назоўніках пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных, суфікс **-ечк-** пішацца пасля мяккіх зычных: *мамачка (мама), ночачка (ноч), Сашачка (Саша); матулечка (матуля), Толечка (Толя).*

! Пасля мяккага **н** перад суфіксамі **-чык-**, **-к-** пішацца мяккі знак: *прамень – праменьчык, вішня – вішанька, песня – песенька, Ваня – Ванька.*

3. Суфіксы **-ец**, **-інец**, **-янец** (пасля галосных і мяккіх зычных), **-ац**, **-ынец**, **-анец** (пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных) пішуцца ў назоўніках мужчынскага роду: *баязлівец, гасцінец, мічурынец, валожынец, кубінец, бакінец, італьянец; горац, швейцарац, сочынец, амерыканец, мараканец.*

У назоўніках жаночага роду пішуцца суфіксы **-іц-**, **-ніц-** (пасля мяккіх зычных), **-ыц-** (пасля цвёрдых і зацвярдзелых): *вадзіца, лісіца, рукавіца, салатніца, грыбніца; царыца, імператрыца, сястрыца, ваўчыца.*

4. У назоўніках, якія абазначаюць род заняткаў, пасля **д**, **т**, **з**, **с**, **ж** пішацца суфікс **-чык (-чыц-)**: *выкладчык, ракетчык, грузчык, перабежчык, заказчыца, перапісчыца, разведчыца*. Пасля іншых зычных пішацца суфікс **-шчык (-шчыц-)**: *выбаршчык, экскаватаршчык, наборшчыца, табельшчыца.*

! Пасля мяккага **л** перад суфіксам **-шчык-** пішацца мяккі знак: *вугальшчык, бурыльшчык.*

5. Спалучэнне **цтв** пішацца ў назоўніках, утвораных пры дапамозе суфікса **-ств-** ад слоў, якія заканчваюцца на **к**, **т**, **ц**, **ч** (зычныя **к**, **т**, **ц**, **ч** зліваюцца з суфіксальным **с** і даюць **ц**): *мастак – мастацтва, чалавек – чалавецтва, студэнт – студэнцтва, выдавец – выдавецтва, ткач – ткацтва.*

Зычныя **г**, **ж**, **х**, **ш** перад суфіксам **-ств-**, згодна з вымаўленнем, на пісьме не перадаюцца: *многа – мноства, прыгожы – прыгоства, птах – птаства, таварыш – таварыства, хораша – хараство.*

Зычны **д** перад суфіксам **-ств-** перадаецца нязменна: *сусед – суседства, грамада – грамадства, ваявода – ваяводства.*

6. Назоўнікі, утвораныя ад прыметнікаў на **-цкі** або ад назоўнікаў на **-цк** з дапамогай суфікса **-ін- (-ын-)**, пішуцца з двума **чч**: *Клецк –*

Спампавана з сайта www.aversev.by

Клеччына; *Полацк – Полаччына*; *беластоцкі – Беласточчына*. У назоўніках, утвораных ад асноў на **д**, **т**, пішацца адна літара **ч**: *Брэстчына*, *салдатчына*, *старасветчына*. Ад назоўнікаў на **-ск** назоўнікі са значэннем рэгіёна ўтвараюцца з дапамогай суфікса **-шчын-**: *Глуск – Глушчына*, *Віцебск – Віцебшчына*.

84. Спішыце словы, устаўляючы прапушчаныя літары.

Бра..тва, мно..тва, пта..тва, тавары..тва, грама..тва, кружоч..к, замоч..к, вынахо..тва, ножыч..к, дождж..к, парахо..тва, выдаве..тва, каласоч..к, карміл..ц, нарыхтоў..ык, пераплё..ык.

85. Утварыце і запішыце ад прыведзеных слоў назоўнікі з суфіксам **-ін- (-ын-)**. *Узор*: Полацк – Полаччына.

Слуцк, Брэст, нямецкі, валагодскі, Беласток, Добруш, Мінск, Смаленск, навагрудскі, Бабруйск, турэцкі.

86. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі.

1. Мастак слова амаль непрыкметна пераходзіць ад аднаго спосабу выкладу да другога: скажам, ад апісання прыроды да... паэтызацыі лю..-скога хара..тва (*А. Каўрус*). 2. Пасля заканчэння школы ў Мікалаеў..ыне Кастусь два гады рыхтаваўся да паступлення ў (Н/н)ясві..скую (Н/н)астаўні..кую с..мінарыю (*С. Александровіч*). 3. Грама..ства (з/с)рушылася з месца, і ніхто яго не (з/с)пыніць... (*С. Шаўцоў*). 4. Лабановіч цэлымі гадзінамі праседжвае ў воласці каля а..чыненага (?)акна, любуецца прасторамі балот, поўнымі сво..асаблівага прыго..тва жыцця (*Я. Колас*). 5. Колькі перадумалася тут, на гэтай выгінастай, высыпанай дробнымі камен(?)чыкамі сце..цы... (*В. Адамчык*). 6. Я бачыў, як зага..чыца не то збянтэжана, не то ра(з/с)гублена зірнула на мяне... (*Я. Скрыган*). 7. Ад маёнтка да в..лікага грунтавога шляху, які ішоў ад Гомель..ыны цераз Бабруй..ыну на В..лікае скрыжаванне з (М/м)аскоўскаю (Ш/ш)ашою на Слу..ыне, было кіламетраў пад сем(?)дз..сят (*К. Чорны*).

87. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце іх правапіс.

Хто з нас не быў па-сапраўднаму (с/ш)часлівы, калі прыходзіў у лес і вяртаўся а(д/т)туль з поўным кош..кам грыбоў.

Вы..дзеш на ўзлес..е, сядзеш на зараслую сунічнай травой купіну і з радас(?)цю агл..даеш сабранае л..сное багац..е. Вось зоркавае б..розавае семя янтарнай кропел..кай упала на тугі карэн..чык маладзен..-

Спампавана з сайта www.aversev.by

кага барав..чка. Гарыць яно ў змрочнай прахалодзе хваёвага лесу жывой іскр..нкай. Шмат грыбоў у нашым краі! Толькі не л..нуйся, збірай! (*Паводле Л. Кацкевіча*).

Нарматыўнае ўжыванне склонавых форм назоўнікаў першага скланення

У ***давальным*** і ***месным склонах*** канчаткі назоўнікаў першага скланення **(-е**, **-і**, **-ы**, **-э)** залежаць ад апошняга зычнага асновы і месца націску.

Канчатак **-е** маюць назоўнікі з асновай:

• на цвёрдыя зычныя, якія чаргуюцца з мяккімі: *сцян-а – сцян-е, на сцян-е*; *вад-а – вадз-е, у вадз-е*; *хат-а – хац-е, у хац-е*;

• на **г**, **х**, якія чаргуюцца з мяккімі **з**, **с**: *дарог-а – дароз-е, у дароз-е*; *страх-а – страс-е, на страс-е*;

Канчатак **-і** маюць назоўнікі з асновай на мяккія зычныя і **й**: *вол-я – вол-і*; *хімі-я – хімі(й)-і*.

Канчатак **-ы** маюць назоўнікі з асновай:

• на шыпячыя, **р** і **ц**: *веж-а – веж-ы*; *кватэр-а – кватэр-ы*; *прац-а – прац-ы*;

• на **к**, які чаргуецца з **ц**: *навук-а – навуц-ы*; *пчолк-а – пчолц-ы*.

Канчатак **-э** маюць назоўнікі з асновай на **к** (які чаргуецца з **ц**) і націскным канчаткам: *рук-а – руц-э*; *дачк-а – дачц-э*.

! Як і назоўнікі першага скланення змяняюцца асабовыя імёны, прозвішчы (якія належаць асобам жаночага полу) і геаграфічныя назвы, якія заканчваюцца на **-а**, **-я**: *Скарына Алена – Скарыны Алены*, *Скарыне Алене*, *Скарыну Алену*, *Скарынай Аленай*, *пры Скарыне Алене*; *Аўстралія – Аўстраліі*, *Аўстраліі*, *Аўстралію*, *Аўстраліяй*, *у Аўстраліі*.

88. Запішыце назоўнікі ў родным, давальным і месным склонах. Растлумачце правапіс канчаткаў.

Баразна, чаромха, дывізія, глеба, мяжа, Саладуха Вольга, Каляда Марына, жменя, салата, батлейка, Чэхія, перамога, пакоша, цыбуля, саха, кватэра, крыга.

89. Запішыце словы па-беларуску. Абазначце склон і канчаткі назоўнікаў, падкрэсліце зычныя, якія чаргуюцца ў аснове.

Наука – в науке, республика – по республике, книга – в книге, лодка – в лодке, нога – на ноге, река – в реке, рука – в руке, посад-

Спампавана з сайта www.aversev.by

ка – при посадке, уборка – на уборке, звездочка – на звездочке, печка – в печке, Африка – в Африке.

90. Спішыце сказы з твораў Б. Сачанкі, ставячы назоўнікі, што прыводзяцца ў дужках, у патрэбную склонавую форму.

1. Выпіўшы шклянку халоднага кампоту, я падзякаваў (афіцыянтка), якая падавала мне абед, і пакінуў сталоўку. 2. Мы спакваля ішлі па гэтай (дарожка) і, помніцца, гаварылі пра жыццё, літаратуру. 3. Ва ўніверсітэце я не вылазіў з (бібліятэка), а як толькі займеў сякія-такія грошы, пачаў купляць кнігі сам. 4. Сядзіць-сядзіць [Адам] на (лавачка) ля хаты ці на прызбе ў двары – і галаву нізка ў (скруха) апусціць. 5. Нейкая невядомая сіла, нібы наканаванне, вабіла мяне, цягнула ехаць менавіта па гэтай (сцежка). 6. У куце, у зашклёнай (шафка), – пінжак, штаны, кашуля, туфлі... 7. Пра свае турботы я сказаў (Вольга) Ігнатаўне. 8. Жыла Валя ў (бабка), бацькавай маці, а як скончылася вайна – пераехала ў горад...

Нарматыўнае ўжыванне склонавых форм назоўнікаў другога скланення

Назоўнікі другога скланення **мужчынскага роду** ў ***родным склоне*** маюць канчатак **-а (-я)** або **-у (-ю)**, што залежыць ад лексічнага значэння слова.

Канчатак **-я** (пасля мяккіх зычных) і канчатак **-а** (пасля ўсіх астатніх зычных) маюць назоўнікі, якія абазначаюць: 1) назвы канкрэтных прадметаў, якія паддаюцца лічэнню: *стала*, *трактара*, *інстытута*, *жолуда*, *грыба*, *мяшка*; 2) агульныя і ўласныя назвы асоб і жывых істот: *чалавека*, *трактарыста*, *брата*, *Васіля*, *вожыка*, *аленя*, *шчупака*; 3) органы і часткі цела чалавека, жывёлы: *носа*, *зуба*, *пальца*, *языка*, *хваста*; **але**: *твару*; 4) навуковыя і тэхнічныя тэрміны: *квадрата*, *алфавіта*, *верша*, *назоўніка*, *сказа*, *выказніка*, *атама*; **але**: *тэксту*, *ліку*, *склону*, *роду*, *націску*, *перакладу*; 5) назвы арганізацый, устаноў, прадпрыемстваў, вайсковых падраздзяленняў: *універсітэта*, *ліцэя*, *завода*, *аддзела*, *факультэта*, *гарнізона*, *штаба*; 6) адзінкі розных вымярэнняў (назвы мер даўжыні, вагі, плошчы, аб'ёму, часу і інш.): *сантыметра*, *кілаграма*, *панядзелка*, *месяца*, *рубля*, *вольта*; **але**: *веку*, *ранку*; 7) агульныя і ўласныя назвы населеных пунктаў, геаграфічныя і астранамічныя назвы: *горада*, *раёна*, *акіяна*, *праспекта*, *Мінска*, *Юпітэра*; 8) назвы танцаў, абрадаў, народных, спартыўных і картачных гульняў: *танца*, *вальса*, *Купалля*, *футбола*, *бокса*, *пасьянса*.

Спампавана з сайта www.aversev.by

Канчатак **-ю** (пасля мяккіх зычных) і канчатак **-у** (пасля ўсіх астатніх зычных) маюць:

1) абстрактныя назоўнікі, якія абазначаюць паняцці, якасці, прыметы, дзеянні, працэсы: *ідэалу*, *крызісу*, *вопыту*, *патрыятызму*, *гумару*, *характару*, *прынцыпу*, *поспеху*, *перапісу*, *ад'езду*; стан, розныя адчуванні, пачуцці: *гневу*, *страху*, *настрою*, *болю*, *сораму*, *смутку*, *спакою*; навуковыя тэорыі, вучэнні, грамадскія фармацыі: *феадалізму*, *атэізму*, *гуманізму*, *рэалізму*, *дарвінізму*, *нацыяналізму*, *тэрарызму*; прасторавыя, часавыя паняцці: *верху* (**але**: *вяршок – вяршка*), *космасу*, *лугу* (**але**: *лужок – лужка*), *узлеску*, *саду* (**але**: *садок – садка*), *краю*, *усходу*, *захаду* (**але**: *з поўдня*), *памеру*, *часу*, *тэрміну*, *сусвету*; з'явы прыроды, стыхійныя бедствы: *граду*, *ветру*, *агню*, *холаду*, *урагану*, *смерчу*; розныя захворванні: *грыпу*, *бранхіту*, *радыкуліту*;

2) рэчыўныя назоўнікі, якія абазначаюць уласна рэчывы, хімічныя элементы, матэрыял, прадукты харчавання, лекі і пад.: *кіслароду*, *магнію*, *пяску*, *торфу*, *металу*, *чаю*, *шакаладу*, *алею*, *супу*, *валідолу*, *аспірыну*; **але**: *хлеба*, *аўса*;

3) зборныя назоўнікі, якія абазначаюць сукупнасць аднародных прадметаў як адно цэлае: *натоўпу*, *калектыву*, *хору*, *флоту*, *алешніку*, *бярэзніку*, *гушчару*, *ячменю*, *мурашніку*, *парку*; **але**: *экіпажа*, *табуна*, *статка*.

! Канчаткі **-а (-я)** маюць назоўнікі, што абазначаюць картачныя і шахматныя фігуры: *даць караля*, *адкрыць валета*, *аддаць слана*. З канчаткам **-а** ў вінавальным склоне, як і ў родным, ужываюцца назоўнікі *нябожчык*, *мярцвяк*, *тапелец*: *знайшлі тапельца*, *успомнілі нябожчыка*.

91. Запішыце назоўнікі ў родным склоне, растлумачце правапіс канчаткаў.

Будынак, гіпс, гераізм, пратэст, хутар, хлеб, інтэграл, сухавей, гай, канчатак, валейбол, густ, куфар, аўторак, праклён, жаль, экспанат, натрый, Буг, цукар, грам, пасёлак, крыжачок, посуд, рыцар, скарб, капіталізм, інстытут, чай, чайнік.

92. Спішыце сказы, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары. Растлумачце правапіс канчаткаў назоўнікаў.

1. Сухія в..тры дз..мулі да канца лістапад.. (*К. Чорны*). 2. Вайна! Каго толькі не апаліла яна, на чыім сэр..цы не пакінула шрамаў, кр..-

Спампавана з сайта www.aversev.by

вавага бол.. (*Б. Сачанка*). 3. Госць утаропіў у яе вочы, быццам намагаючыся ўспомніць, ра..пазнаць рысы яе твар.. (*Э. Ажэшка*). 4. Пчаляры прыкм..чалі: калі дажд..лівы дзень на Пакровы – на наступны год пчолы зб..руць багата мёд.. (*У. Васілевіч*). 5. Віктар схамянуўся і таксама пакаціўся ад смех.. (*Я. Майр*). 6. Раман Драгун угледз..ў каля плот.. трухлявы пянчук, летам яшчэ прывезены ім з лес.. (*К. Чорны*). 7. Сярод (стэп) відаць каля вады высокія дрэвы адзінокага (хутар) (*Я. Баршчэўскі*).

Правільнасць маўлення

ДУБА – ДУБУ, ЛІСТАПАДА – ЛІСТАПАДУ

У залежнасці ад значэння ў родным склоне могуць ужывацца канчаткі **-а (-я)** або **-у (-ю)**: *сядзець ля дуба, ясеня* (асобныя дрэвы), але *бочка з дубу, шафа з ясеню* (матэрыял, з якога выраблены прадмет); *сабралася шмат народу* (значэнне зборнасці) і *беларускага народа*; *на лузе шмат рамонку* (сукупнасць прадметаў) і *кветка рамонка* (адна расліна); *у пачатку лістапада* (назва месяца) і *пачатак лістападу ў парку* (ападанне лісця); *чакаць каля пад'езда* (ува ход у будынак) і *да ракі не было пад'езду* (дзеянне паводле дзеяслова *пад'язджаць, пад'ехаць*); *геаграфічнага атласа* і *сукенка з атласу* (матэрыял); *тэніснага корта* і *штаны з корту* (тканіна); *грашовага перавода* і *чакаць пераводу на новае месца працы.*

---

93. Прачытайце прыказкі, ставячы назоўнікі, што ў дужках, у неабходную форму. Растлумачце ўжыванне канчаткаў гэтых назоўнікаў.

1. Адны багацця (лік) не маюць, другія з (голад) паміраюць. 2. Зіма без (снег) – восень без (хлеб). 3. Ёсць хлеб – (сок) няма, ёсць сок – (хлеб) няма. 4. Лепш мець лішняга (сябар), чым лішняга (вораг). 5. З вялікага (гром) малы дождж. 6. Век пражыў, а (розум) не нажыў. 7. За працаю (свет) не бачыць.

Назоўнікі другога скланення ў ***месным склоне*** ўжываюцца з канчаткамі **-е**, **-у (-ю)**, **-ы**, **-і**. Выбар канчатка залежыць ад таго, на які зычны заканчваецца аснова, і ад значэння назоўніка.

Канчатак **-е** маюць неадушаўлёныя назоўнікі з асновай на цвёрдыя зычныя і на **г**, **х**, калі яны чаргуюцца з мяккімі **з**, **с**: *стол – на стале, дом – у доме, шум – у шуме, акно – на акне, стог – на стозе, паверх – на паверсе.*

Спампавана з сайта www.aversev.by

Канчатак **-і** маюць назоўнікі з асновай на мяккія зычныя: *агонь – у агні, гай – у гаі, музей – у музеі, жыццё – у жыцці, мадзведзь – на мядзведзі.*

Канчатак **-ы** маюць назоўнікі з асновай на шыпячыя, **р** і **ц**: *дождж – на дажджы, зубр – на зубры, палец – на пальцы.*

Канчатак **-у** маюць назоўнікі з асновай на **г**, **к**, **х**, якія не чаргуюцца з **з**, **с**: *парк – у парку, мітынг – на мітынгу, шлях – на шляху,* а таксама назоўнікі, што абазначаюць асобу чалавека: (*пры*) *чытачу, мужу, гаспадару, археолагу, настаўніку, пастуху, Алегу, Янку, Мележу.* Назоўнікі з цвёрдай асновай, што абазначаюць асоб, ужываюцца з канчаткам **-е**: *аб сыне, пры браце, аб Коласе,* з асновай на мяккія зычныя – з канчаткам **-ю**: (*пры*) *кавалю, герою, вучню, Васілю, Алесю, Андрэю.*

94. Выпішыце словазлучэнні з назоўнікамі, якія маюць канчатак **-у**:

Пачатак крыгаход.., у канц.. сказа, выпіць бярозавік.., перыметр ромб.., нарада пры дырэктар.., размясціцца ў шатр.., праявы рамантызм.., успомніць аб кантралёр.., навучэнцы каледж.., прышчэпка ад дыфтэрыт.., сустрэцца ў красавік.. .

95. Спішыце сказы, ставячы назоўнікі, што прыводзяцца ў дужках, у патрэбную склонавую форму.

1. Усюды калоссе гайдалася на (вецер), нібы хвалі на (возера) (*Я. Баршчэўскі*). 2. Людзі заўсёды стараліся заснаваць паселішча на (бераг) ракі (*Л. Рублеўская*). 3. Кучаравыя цёмна-каштанавыя валасы падаюць ёй на рукі і рассыпаюцца па (стол) (Я. Колас). 4. Вада ў адным (вядро) была халодная – мусіць, нядаўна з крыніцы, і зубы Ігнатавы адразу зайшліся (*І. Чыгрынаў*). 5. Мой сад у (снег) па калена (*А. Пісьмянкоў*). 6. Дрэва расло на самым (скрыжаванне) дарог (*К. Чорны*). 7. Пры (князь Расціслаў) у (Смаленск) былі пабудаваны ўмацаванні і некалькі мураваных храмаў (*У. Арлоў*).

96. Запішыце па-беларуску. Абазначце канчаткі і націскі.

В снегу, о монархе, в монастыре, на краю, в семестре, на тракторе, о сыне, на лугу, в лагере, об успехе, на этаже, в саду, на корабле, на ремне, в театре.

Імёны і прозвішчы, якія заканчваюцца на зычны і належаць асобам мужчынскага полу, скланяюцца як адпаведныя асабовыя назоўнікі: Н. *Іван Мележ*, Р. *Івана Мележа*, Д. *Івану Мележу*, В. *Івана Мележа*, Т. *Іванам Мележам*, М. *(пры) Іване Мележу*. Прозвішчы на зычны, якія

Спампавана з сайта www.aversev.by

належаць асобам жаночага полу, не скланяюцца: *Алена Мележ*, *Алены Мележ*, *Алене Мележ*. Прозвішчы на **-оў (-аў)**, **-еў (-ёў)**, **-ін (-ын)** у творным склоне маюць канчатак **-ым**: *Куляшоў – Куляшовым*, *Шамякін – Шамякіным* (**але**: *Дарвінам*, *Чаплінам*).

Уласныя назоўнікі мужчынскага роду, якія абазначаюць геаграфічныя ці астранамічныя назвы, а таксама назвы гарадоў, рэк, вёсак ніякага роду скланяюцца як і агульныя назоўнікі другога скланення: Н. *Месяц*, *Дняпро*, *Заполле*; Р. *Месяца*, *Дняпра*, *Заполля*; Д. *Месяцу*, *Дняпру*, *Заполлю*; В. *Месяц*, *Дняпро*, *Заполле*; Т. *Месяцам*, *Дняпром*, *Заполлем*; (*на*) *Месяцы*, *Дняпры*, (*у*) *Заполлі*.

! Назоўнік *двор* у залежнасці ад лексічнага значэння ў месным склоне можа мець канчатак **-ы** або **-э**: *на дварэ вельмі холадна* (не ў хаце, на вуліцы), *у нашым двары расла таполя* (каля дома).

97. Запішыце назоўнікі ў месным склоне. Растлумачце правапіс канчаткаў.

Луг, альпініст, сябар, дарадчык, мох, лось, ліпень, артыст, слухач, гарох, кнігалюб, бераг, певень, цень, чарадзей, гонар, вясляр, маналог, нож, універмаг, Кастусь, Рыгор Барадулін, Максім Танк, Гамбург, Кітай, Замасточча, Паддуб’е.

98. Запішыце ў форме меснага склону імёны *Платон Галавач*, *Пятрусь Макаль*, *Васіль Зуёнак*, *Андрэй Макаёнак*, *Аляксей Карпюк* (з прыназоўнікам *пры*).

Нарматыўнае ўжыванне склонавых форм назоўнікаў трэцяга скланення

У творным склоне назоўнікі трэцяга скланення маюць канчатак **-у (-ю)**: *цішшу*, *меддзю*, *гуссю*, *столлю*, *творчасцю*, *свежасцю*, *Прыпяццю*, *Нараччу*, *Свіцяззю*, *Беларуссю*.

! Зычны асновы ў такіх назоўніках (акрамя **б**, **ф**, **р**) падаўжаецца, калі ён стаіць паміж галоснымі: *соллю*, *маззю*, *Пціччу*, *заваддзю*. Падаўжэнне не адбываецца, калі аснова назоўніка заканчваецца збегам зычных: *свежасцю*, *радасцю*, *магчымасцю*, *зайздрасцю*, *чвэрцю*.

Пасля **б**, **ф**, **р** у творным склоне пішацца апостраф: *глыб’ю*, *верф’ю*, *шыр’ю*, *Свір’ю*. Апостраф не пішацца пасля **ў**: *кроўю*, *любоўю*.

Спампавана з сайта www.aversev.by

99. Запішыце назоўнікі ў творным склоне, растлумачце іх правапіс.

Маладосць, сувязь, сенажаць, Сібір, памяць, свякроў, роспач, дзейнасць, ноч, чырвань, моладзь, мыш, рысь, большасць, плынь, Об, далеч, сталь, высь.

100. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і ўжываючы назоўнікі, што прыводзяцца ў дужках, у патрэбнай склонавай форме.

1. Для с..лянкі, прызвыча..най быць увесь час на нагах, прайсці тры мілі было (дробязь), пра якую і гаварыць не варта (*Э. Ажэшка*). 2. Настаўнік з (цікавасць) назіраў за пал..шуком (*Я. Колас*). 3. Цяжка паверыць, што некалі хата абагр..валася (печ) без коміна (*М. Маляўка*). 4. З балот пац..гнула цёплаю (вільгаць) (*Я. Колас*). 5. Р..ка дыхнула вільготнай (свежасць) і прах..лодай (*І. Шамякін*). 6. Шэрае неба вісіць над шэраю (гладзь) вады (*В. Вольскі*). 7. Відаць заліты (чырвань) дом – узышло сонца (*В. Адамчык*).

101. Вызначце, у якіх словазлучэннях склонавыя формы назоўнікаў утвораны памылкова. Запішыце выразы правільна.

Пакрыты шэранью, у святле маладзіку, ударыць па цаццы, гаварыць аб майстру, аднаго цэнтнера, у ціхім гаю, настойка жэньшэня, успамінаць з горыччу.

Мова ў дыялогу культур

102. Пазнаёмцеся з успамінамі першай жанчыны-касманаўта В. Церашковай.

Мая мама, Алена Фёдараўна, нарадзілася на Віцебшчын.. ў Дубровенскім раён.. . А бацька, Уладзімір Аксёнавіч, нарадзіўся пад Магілёв.. . Абедзве мае бабулі, Матрона Цітаўна і Соф'я Якаўлеўна, размаўлялі на беларускай мове. І хаця я нарадзілася ўжо ў Расі.., у мяне ў школе былі праблемы з мовай: многія словы я вымаўляла па-беларуску. Атрымліваліся блытаныя сказы накшталт «Адчыні дверь» – адно слова беларускае, другое рускае.

Шмат што помніцца з дзяцінства. Дагэтуль стаяць перад вач.. святочныя моманты, калі бралі бацькаў гармонік і адна з бабуль спявала: «А Лявоніху Лявон палюбіў. Лявоні..е чаравічкі купіў...» У нашай сям'.. вельмі любілі ўсё, што было звязана з Беларус.. .

Выпішыце з тэксту назоўнікі з прапушчанымі літарамі, пісьмова растлумачце правапіс канчаткаў. *Узор*: (на) Віцебшчын<u>е</u> – 1 скл., М. скл., цв. асн.

Выпраўце памылку ў «блытаным сказе».

Спампавана з сайта www.aversev.by

Нарматыўнае ўжыванне склонавых форм рознаскланяльных назоўнікаў

Да рознаскланяльных назоўнікаў, што маюць пры змяненні канчаткі розных скланенняў, адносяцца:

- назоўнікі ніякага роду на **-я (-ё)**, **-о**, якія абазначаюць назвы маладых істот: *цяля* (*-ё*), *кураня* (*-ё*);
- тры назоўнікі на **-мя**: *імя*, *племя*, *стрэмя*;
- назоўнікі мужчынскага роду з канчаткам **-а (-я)**: *бацька*, *дзядуля*, *старшыня*;
- назоўнікі агульнага роду тыпу *плакса*, *ціхоня*, *задавака*, *сірата*.

Назоўнікі, што абазначаюць **назвы маладых істот**, у родным, давальным і месным склонах адзіночнага ліку маюць канчатак **-і**, пры гэтым перад канчаткам з'яўляецца ўстаўка **-яц- (-ац-)**: *дзіцяці*, *цяляці*, *кураняці*, *птушаняці*, *хлапчаняці*. У творным склоне такіх назоўнікаў ужываецца форма з націскным канчаткам **-ём (-ом)**, пры гэтым устаўка **-яц- (-ац-)** страчваецца: *куранём*, *цялём*, *хлапчанём*. У множным ліку назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот, акрамя назоўніка *дзіця*, маюць устаўку **-ят-** і скланяюцца як і назоўнікі другога скланення: *птушанят*, *цялят*, *куранят*; **але**: *дзяцей*.

Назоўнікі **імя**, **племя**, **стрэмя** ў адзіночным ліку могуць скланяцца з устаўкай **-ен-** і без яе. З устаўкай **-ен-** у родным, давальным і месным склонах яны маюць канчатак **-і**: *імені*, *племені*, *стрэмені*, у творным склоне – канчатак **-ем**: *іменем*, *племенем*, *стрэменем*. Пры адсутнасці ўстаўкі яны скланяюцца як назоўнікі ніякага роду (напрыклад, *поле*, *жыццё*) з асновай на мяккі зычны: Р. *імя*, *племя*, *стрэмя*; Д. *імю*, *племю*, *стрэмю*; В. *імя*, *племя*, *стрэмя*; Т. *імем*, *племем*, *стрэмем*; М. *(у)імі*, *племі*, *стрэмі*. У множным ліку назоўнікі *імя*, *стрэмя* ўжываюцца з суфіксам **-ён-** і без яго: *імён — імёнаў*, *імяў*; *страмён — страмёнаў*, *стрэмяў*; а назоўнік *племя* — толькі з суфіксам **-ён-**: *плямён — плямёнаў*.

Назоўнікі **мужчынскага роду на -а (-я)** у родным і вінавальным склонах адзіночнага ліку маюць канчаткі назоўнікаў першага скланення: Р. *мужчыны*, *старасты*, *дзядулі*, *Міколы*, *Сашы*, *Пеці* (як і *вады*, *зямлі*); В. *мужчыну*, *старасту*, *дзядулю*, *Міколу*, *Сашу*, *Пецю* (як і *ваду*, *зямлю*).

У давальным і месным склонах напісанне канчаткаў залежыць ад характару асновы і месца націску. Канчатак **-у (-ю)**, як і ў другім скланенні, уласцівы назоўнікам з цвёрдай і мяккай асновай, калі на

Спампавана з сайта www.aversev.by

яе падае націск: *бацьку*, *дзядулю*, *пры бацьку*, *пры дзядулю*. Калі націск падае на канчатак, такія назоўнікі, як і ў першым скланенні, ужываюцца з канчаткам **-е**: *тамадзе*, *Кузьме*, *пры Фаме*. у назоўніках з мяккай асновай ужываецца канчатак **-і**: *суддзі*, *пры старшыні*.

У творным склоне назоўнікі мужчынскага роду на **-а (-я)** з асновай на цвёрды зычны маюць ненаціскны канчатак **-ам**: *бацькам*, *дзядзькам*, націскны – **-ой (-ою)**: *Кузьмой* (*-ою*), *Фамой* (*-ою*). Назоўнікі з мяккай асновай незалежна ад націску ўжываюцца з канчаткам **-ем**, **-ёй (-ёю)**: *Міцем*, *старшынёй* (*-ёю*).

Назоўнікі **агульнага роду**, што абазначаюць **асоб мужчынскага полу**, скланяюцца як назоўнікі мужчынскага роду на **-а (-я)**: *ціхоня* – *ціхоні*, *ціхоню*, *ціхонем*, *пры ціхоню* (выключэнне: *сірата*). Назоўнікі агульнага роду, якія абазначаюць **асоб жаночага полу**, маюць склонавыя канчаткі, уласцівыя назоўнікам першага скланення: *плаксы*, *плаксе*, *плаксу*, *плаксай* (*-аю*), *аб плаксе*.

Як рознаскланяльныя назоўнікі скланяюцца прозвішчы мужчынскага роду, якія паходзяць ад назваў прадметаў жаночага роду з асновай на **г**, **к**, **х** і маюць ненаціскны канчатак **-а**: *Лойка Сцяпан*, *Лойкі Сцяпана*, *Лойку Сцяпане*, *Лойку Сцяпана*, *Лойкам Сцяпанам*, *пры Лойку Сцяпану*. Калі ж такое прозвішча належыць асобе жаночага полу, то яно скланяецца як назоўнік першага скланення з адпаведнай асновай: *Лойка Алена*, *Лойкі Алены*, *Лойцы Алене*, *Лойку Алену*, *Лойкай Аленай*, *пры Лойцы Алене*.

103. Утварыце і запішыце словазлучэнні. Абазначце канчаткі назоўнікаў і растлумачце іх ужыванне.

Ганарыцца (бацька), жыць пры (дзядуля), сустрэцца з (дзядзька), працаваць (старшыня), гутарыць са (сведка), павітацца з (суддзя), гуляць з (Віця), жыць пры (Мікола), быў (стараста), заставаўся (запявала), маленькаму (плакса), з гэтай (капрызуля), з такім (небарака), з (Алена Дубоўка), з (Максім Дубоўка).

104. Спішыце сказы, рашаючы арфаграфічныя задачы і ўжываючы назоўнікі, што прыводзяцца ў дужках, у патрэбнай склонавай форме.

1. Васіль Світка... Пад такім (імя) хадзіў па вёсках Беларусі наш славуты з..мляк Кастусь Каліноўскі (*В. Вольскі*). 2. Дзед з (Сымонка) шлі дарогай між палёў у свой абход (*Я. Колас*). 3. Поз(?)на я с..дзеў у тую ноч у хаце з (дзядзька) Язэпам (*К. Чорны*). 4. Ад успамін.. пра цёплае сало..кае малако ў (ласяня) сабралася ў роце сліна (*Г. Далі-*

Спампавана з сайта www.aversev.by

довіч). 5. Цацка – забаўка для (дзіця) (М. Маляўка). 6. Заснаваная (*Скарына*) (В/в)іленская друкарня была першай ва (У/ў)сходняй (Е/е)ўропе (*У. Арлоў*). 7. Лабановіч, (на) колькі мог, тлумачыў (стараста), што і дз..ўчаткам так(?)сама вучыц..а трэба (*Я. Колас*). 8. Тым часам у школе адбылася яшчэ адна падзея, (сведка) якой быў таксама і Дулеба (*Я. Колас*).

105. Утварыце словазлучэнні, спалучаючы назоўнікі, што ў дужках, і дзеясловы. Растлумачце ўжыванне канчаткаў назоўнікаў.

Дзякаваць (Пецся, старшыня, сведка, Саша, суддзя); ганарыцца (бацька, дзядуля, прамоўца, Вася, Мікола); думаць аб (сірата, дзядзька, Кузьма, Валодзя).

Нарматыўнае ўжыванне склонавых форм назоўнікаў множнага ліку

У родным склоне множнага ліку назоўнікі ўжываюцца з канчаткамі **-аў (-яў)**, **-оў (-ёў)**, **-ей (-эй)** і з нулявым канчаткам.

Назоўнікі першага скланення маюць канчатак **-аў (-яў)** (аснова са збегам зычных) і нулявы канчатак: *лічбаў*, *бітваў*; *сцен*, *школ*. Асобныя назоўнікі могуць мець варыянтныя формы: *песень* і *песняў*, *сясцёр* і *сёстраў*.

Назоўнікі другога скланення ўжываюцца з канчаткамі **-аў (-яў)**, **-оў (-ёў)**: *сэрцаў*, *вяселляў*, *сталоў*, *палёў*; рэдка – з канчаткам **-ей (-эй)**: *гасцей*, *вачэй*.

Назоўнікі трэцяга скланення пад націскам маюць канчатак **-эй (-ей)**: *касцей*, *начэй*, *мышэй*, *абласцей*, *гусей*; не пад націскам – канчатак **-аў (-яў)**: *рэчаў*, *печаў*, *даляў*. Некаторыя назоўнікі могуць мець варыянтныя канчаткі: *асаблівасцей* і *асаблівасцяў*, *сувязей* і *сувязяў*, *сенажацей* і *сенажацяў*, *магчымасцей* і *магчымасцяў*.

106. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і ўжываючы назоўнікі, што прыводзяцца ў дужках, у патрэбнай склонавай форме.

1. Між хатай і гаспадарчымі будынкамі расце некалькі (грушы, вішні, ябл..ні) (*І. Навуменка*). 2. Зна..шлася ў старым кал..ндар.. парада: «Бульба не будзе гніць у пограбе, калі па (вуглы) пасыпаць попел.., хоць бы па некалькі (жменькі)» (*М. Маляўка*). 3. У парку Горкага быў цудоўны круглы фантан, па (краі) якога сядзелі з..лёныя м..талічныя жабы (*Л. Рублеўская*). 4. Паміж Паўлюком і (дзверы), што вялі ў гасцёўню, абапёршыся (плечы) аб сц..ну, стаяла Хрысціна (*Э. Ажэшка*).

Спампавана з сайта www.aversev.by

5. Першы выл..т пчол з (борці), або (вуллі), заўсёды ўспрымаўся як знак в..сны (*В. Цітоў*). 6. Камень ад старасці ўвесь аброс мохам, які пасля апошніх (дажджы) молада заз..л..неў (*У. Караткевіч*).

107. Перакладзіце сказы на беларускую мову. Параўнайце канчаткі назоўнікаў у форме меснага склону множнага ліку ў рускай і беларускай мовах.

1. По дну долин и ущелий текут бурные горные речки, вода перекатывается волнами по огромным камням. 2. Серые клочья ползут по снеговым полям, задевают за гряды скал. 3. Путнику придется преодолеть длинный подъем по травянистым косогорам или по чащам кустов. 4. По широким насыпям многих плотин проложены железные и шоссейные дороги (*Из «Мира географии»*).

108. Спішыце тэкст, рашаючы арфаграфічныя і пунктуацыйныя задачы і ўжываючы назоўнікі, што прыводзяцца ў дужках, у патрэбнай склонавай форме.

Калі ласіха народзіць в..сной яна пакідае малога аднаго дзе(?)небудзь у (нізінка) у густым асіннік.. . Сама яна ад..ходзіць (у) бок каб не прыцяг(?)ваць да яго ўваг.. ворагаў. Час ад час.. ласіха пад..ходзіць да (дзіця) корміць яго сваім малаком а потым зноў пакідае аднаго. Яна трымаецца на н..каторай адлеглас(?)ці прыслухоўваючыся да кожнага шолах.. . Заўважыўшы ч..лавека яна паб..жыць у супрац..леглы ад (ласяня) бок пагл..даючы назад каб упэўніцца што ч..лавек ідзе за ёю следам. Час ад час.. ласіха будзе спыняцца каб па..пусціць ч..лавека бліжэй і заахвоціць яго да далейшай пагоні. Такімі хітрыкамі яна стараецца а..весці ч..лавека ад сва..го (дзіця) (*Паводле В. Вольскага*).

ПРАВАПІС ПРЫМЕТНІКАЎ

Напісанне складаных прыметнікаў разам і праз злучок

Пішуцца **разам** складаныя прыметнікі, якія суадносяцца:

1) са складанымі назоўнікамі, што пішуцца разам: *чатырохвугольны* (*чатырохвугольнік*), *лесапаркавы* (*лесапарк*), *мастацтвазнаўчы* (*мастацтвазнаўства*), *іншаземны* (*іншаземец*), *самаходны* (*самаход*);

2) са словазлучэннямі, у якіх вызначаецца галоўнае і залежнае словы: *агульнаадукацыйны* (*агульная адукацыя*), *жаўталісты* (*жоўты ліст*); *дрэваапрацоўчы* (*апрацоўваць дрэва*), *лесанарыхтоўчы* (*нарыхтоўваць лес*); *цяжкаўспрымальны* (*цяжка ўспрымаць*), *добраўпарад-*

Спампавана з сайта www.aversev.by

каваны (*добра ўпарадкаваць*); *саракатонны* (*сорак тон*), *шматразовы* (*шмат разоў*), *мнагалюдны* (*многа людзей*).

! Захоўваюць сваю лексічную самастойнасць перад прыметнікамі і дзеепрыметнікамі, як і перад дзеясловамі, і пішуцца асобна ад іх прыслоўі, якія ўтварыліся ад прыметнікаў: *выключна дасканалы*, *асабліва адказны*, *колькасна акрэслены*, *рэзка адмоўны*, *кепска ўзараны*, *усенародна абраны*, *выпадкова сустрэты*, *дыяметральна супрацьлеглы*, *своечасова прыняты*, *адносна спакойны*, *бясконца глыбокі*, *матэрыяльна зацікаўлены*, *грамадска небяспечны*;

3) якія складаюцца з трох і больш лексічных частак і служаць для абазначэння складаных навуковых паняццяў: *старажытнаўсходнеславянскі*, *старабеларускамоўны*, *правабярэжназаходнябугскі*, *паравозавагонарамонтны*;

4) утвораныя ад складаных уласных імёнаў са злучком, калі яны маюць прыстаўку: *заісыккульскі*, *перадцяньшанскі*.

Пішуцца **праз злучок** складаныя прыметнікі:

1) утвораныя ад складаных назоўнікаў, часткі якіх пішуцца праз злучок: *сацыял-дэмакратычны*, *генерал-губернатарскі*, *унтэр-афіцэрскі*, *нацыянал-патрыятычны*, *давыд-гарадоцкі*, *санкт-пецярбургскі* і інш.;

2) часткі якіх абазначаюць разнародныя назвы адпаведнай прыкметы: *навукова-тэхнічны*, *жыллёва-будаўнічы*, *таварна-грашовы*, *электронна-вылічальны*, *грамадска-палітычны*, *сусветна-гістарычны*, *народна-вызваленчы*, *лячэбна-працэдурны*;

3) прыметнікі, часткі якіх абазначаюць асаблівасці ці адценні разнароднай якасці: *кісла-салодкі*, *жоўта-зялёны*, *ярка-чырвоны*, *цёмна-сіні*;

4) часткі якіх абазначаюць раўнапраўныя паняцці: *беларуска-ўкраінскі*, *рабоча-сялянскі*, *руска-турэцкі*;

5) часткі якіх абазначаюць напрамкі свету ў іх спалучэнні: *паўночна-заходні*, *норд-остаўскі*, *паўднёва-ўсходні*;

6) часткі якіх уваходзяць у склад геаграфічных назваў з пачатковай часткай *Усходне-*, *Заходне-*, *Паўднёва-*, *Паўночна-*, *Цэнтральна-* і інш.: *Паўднёва-Кітайскае мора*, *Заходне-Сібірская раўніна*, *Цэнтральна-Азіяцкі рэгіён*;

7) пачатковай часткай якіх з'яўляецца лічба або літара любога алфавіта: *700-гадовы*, *9-павярховы*, *Т-падобны*;

8) з пачатковай часткай *ваенна-*: *ваенна-гаспадарчы*, *ваенна-гістарычны*, *ваенна-палітычны*, *ваенна-ўліковы*, *ваенна-эканамічны*, *ваенна-*

Спампавана з сайта www.aversev.by

марскі, ваенна-прамысловы, ваенна-патрыятычны; **але**: *ваеннапалонны, ваеннаабавязаны, ваеннаслужачы.*

109. Утварыце ад прыведзеных колькасна-іменных спалучэнняў складаныя прыметнікі (спачатку лічэбнікі запішыце лічбамі, а затым словамі).

Узор: 3 кіламетры – 3-кіламетровы, трохкіламетровы.

4 гады, 7 тон, 6 месяцаў, 78 гадоў, 37 працэнтаў, 2 паверхі, 42 дні, 5 тыдняў.

Мова і нацыянальная культура

110. Прачытайце тэкст, устаўляючы замест шматкроп'яў прапушчаныя словы.

Быў канец чэрвеня. У медна(?)стволым бары паспелі сакавітыя суніцы. Лясныя паляны і сенажаці стракацелі духмянымі розна(?)каляровымі кветкамі. Жаўта(?)ротыя птушаняты, якія ўпершыню пакідалі цёплыя гнёзды, вучыліся лятаць. У гэты час нашы дзяды і прадзеды звычайна святкавалі ... .

На сенажацях і лясных палянах шэра(?)вокая Бянігда і яе сяброўкі збіралі рамонкі, званочкі, ярка(?)чырвоную смолку. На ўзмежках жытнёвага поля яны рвалі светла(?)сінія васількі і спявалі: «Ой, рана на Івана».

У халадку ля ціха(?)плыннай рэчкі дзяўчаты плялі з кветак вянкі, кідалі іх у ваду і варажылі – збудзецца жаданне ці не. Калі ж у небе загараліся залаціста(?)бурштынавыя зоркі, аднавяскоўцы ішлі па роснай траве да цёмна(?)шэрай гары. Падымаючыся на гару, яны ўваходзілі ў лес, распальвалі там кастры, вадзілі вакол карагоды, спявалі: «Купалінка, Купалінка, цёмная ночка...»

Потым хлопцы і дзяўчаты скакалі цераз агонь, а самыя адважныя ішлі ў лясны гушчар шукаць ... (*Паводле З. Бандарынай*).

Выпішыце з тэксту складаныя прыметнікі разам з назоўнікамі, да якіх яны дапасуюцца. Пісьмова растлумачце правапіс складаных прыметнікаў. *Узор*: (у) меднастволым бары (медны ствол – словазлучэнне).

111. Спішыце тэкст, рашаючы арфаграфічныя задачы. Падкрэсліце складаныя прыметнікі, растлумачце іх правапіс.

КРЫНІЦА

У стара(?)жытнасці нашы про(д/т)кі чыстую ваду бралі з крыніц. Гэта было св..тое месца. Сл..ды язычні..кіх капішчаў знаходзяць сён..я як(?)раз каля крыніц, жывых ці даўно(?)перасохлых.

Спампавана з сайта www.aversev.by

Крынічная вада лічылася карыс(?)най, гаючай, жыва(?)творнай. У вусна(?)паэтычнай народнай творчасці такая вада ажыўляла, вылеч(?)вала асілкаў, змагароў за народнае шчасце, давала ім цуда(?)дзейную сілу. Крыніца – гэта і св..е(?)асаблівы сімвал духоўнасці, (е/я)днання з роднай з..млёй.

Шырока(?)распаўсюджаны матыў крыніцы і ў народным тка..тве. На..больш дасканалы яго вары..нт уяўляе сабой кампазіцыю з квадрацікаў і прама(?)вугольнічкаў. (Не) здарма такі ўзор як тыпова(?)беларускі часта выкарыстоўваюць для афармлення р..зна(?)стайнай друкаванай прадукцыі: кніг, плакатаў, паштовак і інш. (*Паводле М. Кацара*).

Правапіс суфіксаў прыметнікаў

1. Суфіксы ацэнкі з памяншальна-ласкальным значэннем **-еньк-**, **-эньк-**, **-аньк-** пішуцца з мяккім знакам, пры гэтым: **-еньк-** пішацца пасля мяккіх зычных і **г**, **к**, **х** (*беленькі*, *роўненькі*, *дробненькі*, *чарнявенькі*, *лёгенькі*); **-эньк-** пішацца пад націскам пасля шыпячых зычных, **р** і **ц** (*старэнькі*, *даражэнькі*); **-аньк-** пішацца не пад націскам пасля шыпячых зычных, **р** і **ц** (*шэранькі*, *свежанькі*, *прыгожанькі*, *рыжанькі*, *добранькі*).

2. Мяккі знак пішацца перад суфіксам **-ск-** у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў на **-нь** і назоўніка *восень*, а таксама назоўніка *Чэрвень* (*горад*): *снежаньскі*, *ліпеньскі* (**але**: *верасень – вераснёўскі*), *восеньскі*, *Чэрвеньскі* (*раён*). У іншых прыметніках перад суфіксам **-ск-** мяккі знак не пішацца: *конь – конскі*, *Казань – казанскі*, *Любань – Любанскі*.

3. Пры ўтварэнні прыметнікаў ад назоўнікаў з дапамогай суфікса **-ск-**:

• зычныя асновы **т**, **ц**, **ч**, **к** у спалучэнні з суфіксальным **с** у вымаўленні зліваюцца ў адзін гук [ц], які і на пісьме перадаецца літарай **ц**: *брат – бра(т+с)кі – брацкі*; *рыбак – рыба(к+с)кі – рыбацкі*; *ткач – тка(ч+с)кі – ткацкі*;

• каранёвы зычны **д** у спалучэнні з суфіксальным **с** вымаўляецца як [**ц**], але на пісьме літара **д** захоўваецца: *горад – гара[ц]кі – гарадскі*; *сусед – сусе[ц]кі – суседскі*;

• зычныя **с**, **ш** у спалучэнні з суфіксальным **с** у вымаўленні зліваюцца ў адзін гук [с], які і на пісьме перадаецца літарай **с**: *беларус – белару(с+с)кі – беларускі*; *таварыш – тавары(ш+с)кі – таварыскі*;

• зычныя ў прыметніках, утвораных ад геаграфічных назваў, а таксама назваў нацыянальнасцей і народнасцей з асновай на **г**, **к**, **х**, **з**, **ж**,

Спампавана з сайта www.aversev.by

ш, у спалучэнні з суфіксам **-ск-** даюць спалучэнні **гс**, **кс**, **хс**, **зс**, **жс**, **шс**, якія захоўваюцца і ў вымаўленні, і ў напісанні: *Гамбург – гамбургскі*, *узбек – узбекскі*, *казах – казахскі*, *Каўказ – каўказскі*, *Добруш – добрушскі*; **але**: *Волга – Волжскі*, *Рыга – рыжскі*, *чэх – чэшскі*, *турак – турэцкі*, *славак – славацкі*, *калмык – калмыцкі*.

4. З двума **н** пішуцца прыметнікі, утвораныя: а) з дапамогай суфікса **-н-** ад назоўнікаў з асновай на **н**: *туман – туманны*, *акно – аконны*, *камень – каменны*, *лімон – лімонны*; б) ад назоўнікаў на **-мя**: *імя – імянны* (у граматыцы – *іменны*), *племя – племянны*, *цемя – цемянны*, *семя – семянны*, *стрэмя – страмянны*; **але**: *полымя – палымяны*; в) з дапамогай суфіксаў **-енн-**, **-энн-**: *агонь – вогненны*, *задума – задуменны*, *абед – абедзенны*, *страх – страшэнны*.

5. З адным **н** пішуцца прыметнікі, утвораныя з дапамогай суфіксаў **-н-**, **-ан- (-ян-)**, **-ін- (-ын-)**: *лета – летні*, *люстра – люстраны*, *гліна – гліняны*, *салома – саламяны*, *дрэва – драўляны*, *пчала – пчаліны*, *шпак – шпачыны*.

6. У прыналежных прыметніках, утвораных ад назваў асоб мужчынскага роду, пішуцца суфіксы **-ёў (-ёв-)**, **-оў (-ов-)**, **-еў (-ев-)**, **-аў (-ав-)**: *Васілёў (Васілёва)*; *рыбакоў (рыбакова)*, *Сяргееў (Сяргеева)*, *бацькаў (бацькава)*.

7. У прыналежных прыметніках, утвораных ад назваў асоб жаночага роду, пішуцца суфіксы **-ін**, **-ын**: *бабуля – бабуліна*, *Наташа – Наташына*, *мама – маміна*.

! Пры ўтварэнні прыналежных прыметнікаў ад назоўнікаў жаночага роду з асновай на **к**, **х** адбываецца чаргаванне **к – ч**, **х – ш**: *ластаўка – ластаўчына*, *русалка – русалчына*, *краўчыха – краўчышына*, *вавёрка – вавёрчына*.

112. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Абазначце суфіксы прыметнікаў, растлумачце напісанне **-н-** і **-нн-** у прыметніках.

Раё..ы злёт турыстаў, драўл..ы ложак, лімо..ая кіслата, пчалі..ая сям'я, гасці..ая гаспадыня, пясча..ы бераг, птушы..ае гняздо, імя..ы гадзіннік, дзё..ы распарадак, люстра..ое возера, вае..ы гарнізон, гліня..ая міска.

113. Ад прыведзеных слоў утварыце і запішыце прыметнікі з дапамогай суфікса **-ск-**.

Беларус, таварыш, чэх, рыбак, узбек, горад, брат, выдавец, сусед, настаўнік, камендант, Нясвіж, ткач, Варонеж, Добруш, Гамбург, Каўказ, Рыга, Ноўгарад.

Спампавана з сайта www.aversev.by

114. Спішыце сказы, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары.

1. Васіль падахвоціўся запісацца ў школу разам з сусе..кім хлопцам Адамам... (*І. Навуменка*). 2. Я думаю, што пецярбур..скі клімат будзе табе вельмі шкодны (*А. Асташонак*). 3. Я быў госцем у адной пале..кай школе (*І. Шамякін*). 4. Да гэтай безымен..ай рачулкі імкнуўся ў вольную гадзіну і доктар Ваўковіч (*А. Васілевіч*). 5. Наўгаро..кае войска не вытрымала ўдару, і войскі пола..кага князя захапілі Ноўгарад (*У. Бутрамееў*). 6. Цяпер вёска Ракаўцы ў Смаргон..скім раёне Гродзенскай вобласці (*Э. Ляўкоў*). 7. Шэран..кі, непрыкметны салавей хаваецца ад нашага вока, як той скарб (*З. Бандарына*).

115. Прачытайце тэкст. Растлумачце сэнс загалоўка.

ЖАНОЧАЯ МОВА

Ручнік, які ткалі беларускія жанчыны, можна ў пэўным сэнсе паставіць у адзін ра(д/т) з фрэскамі егіпе(ц/тс)кіх пірамі(д/т) або з кель(ц /тс)кімі рунамі. Ён у..нік яшчэ ў дахрысціянскую эпоху і ўвасабляе двухвер'е – суіснаванне язычні..тва і хрысціян..тва.

Беларускі ручнік мае свае нацыянальныя прыметы. Разам з тым у кожным рэгіёне, а часам і ў асобнай вёсцы ствараліся ручнікі, якія а..люстроўвалі асаблівасць менавіта гэтай мясцовасці. Полацкія ручнікі а..розніваюцца ад чэрвен..скіх, столін(ц/с)ка-пін(ц/с)кія – ад клецка-ляхаві(ц/чс)кіх, а ў калінкаві(ц/чс)кіх і слаўгара(ц/дс)ка-быхаўскіх ручніках ёсць агульныя рысы.

Ні ў Беларусі, ні за яе межамі нельга знайсці аналага знакамітым мотальскім ручнікам (Іванаўскі раён Брэс(ц/тс)кай вобласці). Яны вылучаюцца не толькі складаным тканым узорам, але і вузельчыкавымі карункамі на канцах.

Тое цяпло, якое захоўваюць беларускія ручнікі, – цяпло жаночых рук і а..чуванне ўзвышанасці і чысціні жаночых думак (*Паводле В. Мядзведзевай*).

Выпішыце з тэксту словы, у якіх трэба раскрыць дужкі або ўставіць прапушчаныя літары. Вусна растлумачце іх правапіс, асаблівасці вымаўлення.

Нарматыўнае ўжыванне склонавых форм прыметнікаў

У сучаснай беларускай мове скланяюцца толькі поўныя прыметнікі. У адзіночным ліку склонавыя канчаткі прыметнікаў залежаць ад роду, месца націску (на аснове ці на канчатку) і ад характару асновы (цвёрдай, мяккай ці на *г*, *к*, *х*). У множным ліку прыметнікі не змяня-

Спампавана з сайта www.aversev.by

юцца па родах і склонавыя канчаткі адрозніваюцца толькі ў залежнасці ад характару асновы.

116. Прачытайце табліцу. Раскажыце аб правапісе склонавых канчаткаў прыметнікаў у адзіночным і множным ліку.

Адзіночны лік						
Склон	**Мужчынскі род**		**Ніякі род**		**Жаночы род**	
Аснова на цвёрды зычны, шыпячы, р і ц						
Н.	мал-ы	дубов-ы	мал-ое	дубов-ае	мал-ая	дубов-ая
Р.	мал-ога	дубов-ага	мал-ога	дубов-ага	мал-ой(-ое)	дубов-ай(-ае)
Д.	мал-ому	дубов-аму	мал-ому	дубов-аму	мал-ой	дубов-ай
В.	як Н. ці Р.		мал-ое	дубов-ае	мал-ую	дубов-ую
Т.	мал-ым	дубов-ым	мал-ым	дубов-ым	мал-ой	дубов-ай
М.	мал-ым	дубов-ым	мал-ым	дубов-ым	мал-ой	дубов-ай
Аснова на мяккі зычны						
Н.	сін-і	зімн-і	сін-яе	зімн-яе	сін-яя	зімн-яя
Р.	сін-яга	зімн-яга	сін-яга	зімн-яга	сін-яй(-яе)	зімн-яй(-яе)
Д.	сін-яму	зімн-яму	сін-яму	зімн-яму	сін-яй	зімн-яй
В.	як Н. ці Р.		сін-яе	зімн-яе	сін-юю	зімн-юю
Т.	сін-ім	зімн-ім	сін-ім	зімн-ім	сін-яй(-яю)	зімн-яй(-яю)
М.	сін-ім	зімн-ім	сін-ім	зімн-ім	сін-яй	зімн-яй
Аснова на г, к, х						
Н.	доўг-і	глух-і	доўг-ае	глух-ое	доўг-ая	глух-ая
Р.	доўг-ага	глух-ога	доўг-ага	глух-ога	доўг-ай(-ае)	глух-ой(-ое)
Д.	доўг-аму	глух-ому	доўг-аму	глух-ому	доўг-ай	глух-ой
В.	як Н. ці Р.		доўг-ае	глух-ое	доўг-ую	глух-ую
Т.	доўг-ім	глух-ім	доўг-ім	глух-ім	доўг-ай(-аю)	глух-ой(-ою)
М.	доўг-ім	глух-ім	доўг-ім	глух-ім	доўг-ай	глух-ой
Множны лік						
Склон	**Аснова на цвёрды, шыпячы, р і ц**		**Аснова на мяккі зычны**		**Аснова на г, к, х**	
Н.	добр-ыя	дубов-ыя	сін-ія	зімн-ія	доўг-ія	глух-ія
Р.	добр-ых	дубов-ых	сін-іх	зімн-іх	доўг-іх	глух-іх
Д.	добр-ым	дубов-ым	сін-ім	зімн-ім	доўг-ім	глух-ім
В.	як Н. ці Р.		як Н. ці Р.		як Н. ці Р.	
Т.	добр-ымі	дубов-ымі	сін-імі	зімн-імі	доўг-імі	глух-імі
М.	добр-ых	дубов-ых	сін-іх	зімн-іх	доўг-іх	глух-іх

Спампавана з сайта www.aversev.by

117. Устаўце ў фразеалагізмы прапушчаныя прыметнікі ў патрэбнай форме, запішыце. Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх значэннямі.

Словы для даведкі: зялёны, чырвоны, белы, шэры, чорны, сіні, блакітны.

а) шыта ... ніткамі	1) зламысна падпальваць што-небудзь
б) у ... целе	2) свабодны шлях, без перашкод і затрымак
в) пускаць ... пеўня	3) няўмела, няўдала схавана што-небудзь
г) ... вуліца	4) чалавек дваранскага паходжання
д) ... кроў	5) сімвал шчасця
е) ... птушка	6) вельмі строга, сурова, абмяжоўваючы свабоду дзеянняў
ж) ... гадзіна	7) час, калі пачынае цямнець, на стыку дня і ночы; прыцемак

118. Прачытайце ўрывак з апавядання Я. Коласа «Ноч, калі папараць цвіце», ужываючы назоўнікі і прыметнікі, запісаныя ў дужках, у патрэбнай склонавай форме. Каму прысвечана апавяданне? Назвы якіх твораў гэтага пісьменніка «схаваны» ў тэксце?

У ноч, калі зацвітае папараць, пазбіраліся русалкі, лясун, ваўкалакі, вадзянік, дамавік на (бераг) возера, атуленага задуменнем кучаравых (сосны). На гэтым (возера) разаслаў месяц танюсенькі белы кужаль, а зоркі купаліся ў (бліскучы) пералівах вады, бы (дыяментавы) кветачкі.

Аб (Юнак) была гутарка тут. Усім спадабалася, што ён даў сабе імя ночы, калі цвіце папараць. І цяпер яны думалі, які падарунак зрабіць Юнаку.

Русалкі сказалі:

– Мы навучым яго спяваць (прыгожы) песні, бо з (песня) лягчэй на (свет) жыць. Гэта будзе адвечная песня.

– Я падару яму (просты) жалейку, – азваўся Дамавік, – і навучу іграць на гэтай (жалейка) так, каб людзей зачароўвала яго ігра.

– А я дам яму гуслі, – сказаў Вадзянік. – Няхай, як гусляр, апявае (былы) славу свайго (народ) і абуджае ў (сэрца) людзей імкненне заняць (пачэсны) месца між славянамі.

Месяц дадаў:

– А я пайду з ім шляхам жыцця і буду асвятляць дарогу. Калі ён стоміцца ў (дарога), я пакладу яго спаць на (высокі) кургане і навею чароўны сон на кургане.

Спампавана з сайта www.aversev.by

Узяў слова Лясун:

– Я загадаю маім пушчам расказаць Юнаку пра свае (адвечны) таямніцы. Я авею яго песні шумам (бор). Іх украсаю будзе мудрасць (векавечны) дубоў. І ён пакіне народу (вялікі) спадчыну (*Паводле Я. Коласа*).

• У якую ноч, згодна з павер'ем, зацвітае папараць-кветка? Што яна сімвалізуе?

119. Устанавіце адпаведнасць паміж назвамі міфічных істот і іх характарыстыкамі:

а) русалка б) лясун (лесавік, пушчавік) в) ваўкалак г) вадзянік д) дамавік (хатнік)	1) гаспадар лес.. і звяр.., жыве ў лясн.. нетрах; уяўлялі ў выглядзе вялізн.. (у рост дрэва) стар.. чалавека з бел.., як бяроста, тварам, з вялік.. вач.., у звярын.. шкур.. 2) жыве ў хац.. або ў сенцах, камор.., клец..; уяўлялі ў выглядзе стар.. чалавека ў бел.. вопрат.., з сів.. барадой і доўг.. валасамі 3) уладар вадаём..; уяўлялі ў выглядзе стар.. чалавека, укрыт.. водарасцямі і цінай, з зялён.. барадой, доўг.. валасамі на клінападобн.. галаве, расплывіст.. тварам 4) прыгожая дзяўчына з доўг.. распушчан.. валасамі, жыве ў рэках, азёрах, лес.., пол..; выварочвае рыбалоўн.. сеткі, вырывае вёсл.., топіць людзей 5) чалавек, які набыў на некаторы час аблічча воўка; у адрозненне ад звычайн.. воўка мае больш высокі рост, вялік.. галаву з чатырма вач..

Складзіце на аснове прыведзенай інфармацыі сказы, запішыце іх, устаўляючы канчаткі (канцавыя часткі) назоўнікаў, прыметнікаў і дзеепрыметнікаў.

ПРАВАПІС ЛІЧЭБНІКАЎ

Нарматыўнае ўжыванне склонавых форм колькасных, парадкавых, зборных, дробавых лічэбнікаў

1. Лічэбнік **адзін** мае форму мужчынскага, жаночага і ніякага роду (*адзін*, *адна*, *адно*), адзіночнага і множнага ліку (*адзін* – *адны*), скланя-

Спампавана з сайта www.aversev.by

ецца як прыметнік: *адзін*, *аднаго*, *аднаму* і г. д. Лічэбнік **адзін** у родным і творным склонах жаночага роду мае дзве варыянтныя формы: Р. *адной*, *аднае*; Т. *адной*, *адною*. У вінавальным склоне ўжываецца форма назоўнага склону, калі лічэбнік спалучаецца з неадушаўлёным назоўнікам, і форма роднага склону, калі спалучаецца з адушаўлёным назоўнікам.

2. Лічэбнікі **два (абодва)**, **дзве (абедзве)** пры скланенні захоўваюць родавыя адрозненні. Лічэбнікі **тры**, **чатыры** не маюць формы роду. Лічэбнікі гэтай групы ў творным склоне маюць канчатак **-ма**.

Н.	дв-а абодв-а	дзв-е абедзв-е	тр-ы	чатыр-ы
Р.	дв-ух абодв-ух	дзв-юх абедзв-юх	тр-ох	чатыр-ох
Д.	дв-ум абодв-ум	дзв-юм абедзв-юм	тр-ом	чатыр-ом
В.	як Н. ці Р.	як Н. ці Р.	як Н. ці Р.	як Н. ці Р.
Т.	дв-ума абодв-ума	дзв-юма абедзв-юма	тр-ыма	чатыр-ма
М. (пры)	дв-ух абодв-ух	дзв-юх абедзв-юх	тр-ох	чатыр-ох

3. Лічэбнікі ад **пяці** да **дваццаці** і **трыццаць** скланяюцца як назоўнікі трэцяга скланення з асновай на мяккі зычны: *пяць*, *пяці*, *пяці*, *пяць*, *пяццю*, (*пры*) *пяці*. У форме творнага склону лічэбнікаў **пяць**, **дзевяць – дваццаць**, **трыццаць** гук [ц] падаўжаецца і перадаецца на пісьме падвоеным напісаннем **ц**: *пяццю*, *дзевяццю*, *дванаццаццю*, *пятнаццаццю*, *дваццаццю*, *трыццаццю*; **але**: *шасцю*, *сямю*, *васьмю*.

У лічэбніках ад **адзінаццаці** да **дзевятнаццаці** ва ўсіх склонах націскны склад **-на-**.

4. Лічэбнікі **сорак**, **сто** маюць толькі дзве склонавыя формы: назоўны і вінавальны склон – *сорак*, *сто*; астатнія склоны – *сарака*, *ста*.

5. Лічэбнік **дзевяноста** не скланяецца і захоўвае сваю форму ва ўсіх склонах.

6. У складаных лічэбніках **пяцьдзясят**, **шэсцьдзясят**, **семдзесят**, **восемдзесят**, а таксама лічэбніках **дзвесце – дзевяцьсот** пры скланенні змяняюцца абедзве часткі: *пяцьдзясят*, *пяцідзесяці*, *пяццюдзесяццю*; *дзвесце*, *двухсот*, *двумстам*, *двумастамі*, (*у*) *двухстах*; *семсот*, *сямісот*, *сямістам*, *сямюстамі*, (*у*) *сямістах*.

Спампавана з сайта www.aversev.by

7. Лічэбнік **тысяча** скланяецца як назоўнік першага скланення з асновай на зацвярдзелы зычны, а **мільён**, **мільярд** – як назоўнікі другога скланення з асновай на цвёрды зычны.

8. Лічэбнікі **паўтара** і **паўтары** ва ўсіх склонах маюць аднолькавую форму: *паўтара (вядра)*, *паўтары (тоны)*.

9. Пры скланенні **састаўных колькасных лічэбнікаў** змяняецца кожнае слова: *сто сорак сем*, *ста сарака сямі* і г. д.

10. **Зборныя лічэбнікі** *двое*, *трое* і іншыя скланяюцца як займеннікі *мае*, *твае*: *двое*, *дваіх*, *дваім*, *дваіх (двое)*, *дваімі*, *(на) дваіх*.

11. **Парадкавыя лічэбнікі** скланяюцца як прыметнікі: *пяты*, *пятага*, *пятаму* і г. д. Пры скланенні састаўных парадкавых лічэбнікаў змяняецца толькі апошняе слова: *трыццаць другі*, *трыццаць другога* і г. д.

12. Пры скланенні **дробавых лічэбнікаў** асобна змяняецца кожнае слова: лічнік скланяецца як колькасны лічэбнік, назоўнік – як парадкавы: *адна трэцяя*, *адной трэцяй* і г. д.

120. Запішыце лічбы словамі і праскланяйце вусна наступныя спалучэнні.

231 вучань, 645 кілаграмаў, 1842 кіламетры, 317-я старонка, 0,7 літра.

121. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і замяняючы лічбы словамі.

1. У гістарычн..м слоўнік.. беларускай мовы Іван Іванавіч Насовіч даў тлумачэн..е 13 000 слоў. 2. У «Зборнік.. беларускіх прыказак», выдадзен..м у 1867 годзе, І. І. Насовіч зм..сціў каля 3500 прыказак, прымавак і блі..кіх да іх прыгаворак, праклёнаў, ск..рагаворак. 3. У зборнік.. «Беларускія песні», акрамя 350 тэкстаў песен.., дасле..чык зм..сціў шэраг артыкулаў, прысвечаных песен..ай культур.. беларусаў. 4. І. І. Насовіч пераклаў з ла..інскай мовы 3-томную працу А. Тэйнера «Старажытны.. помнікі, што асв..тляюць гісторыю Польшчы і Літвы». У ёй адлюстравана гісторыя беларускіх зямель у часы з 1217 па 1696 гады. 5. Асноўнае месца ў навуковай спа..чыне І. І. Насовіча за..мае выдадзены ў 1870 годзе «Слоўнік беларускай мовы», над якім дасле..чык самаа..дана працаваў 16 гадоў (*Паводле энцыклапедычнага даведніка «Асветнікі зямлі Беларускай»*).

▸▸ Арфаграфія і фразеалогія

122. Устаўце ў фразеалагізмы прапушчаныя кампаненты-лічэбнікі ў патрэбнай склонавай форме, запішыце. Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх значэннямі:

Спампавана з сайта www.aversev.by

а) іграць ... скрыпку б) за ... пячаткамі в) да ... поту г) палка з ... канцамі д) ... стрэлам забіць ... зайцаў е) у ... сценах (сядзець, жыць)	1) да поўнай знямогі, стомы (рабіць, працаваць) 2) быць недаступным, прыхаваным 3) тое, што можа скончыцца добра і дрэнна 4) выканаць адначасова дзве розныя справы, дасягнуць дзвюх розных мэт 5) займаць галоўнае становішча ў чым-небудзь 6) не маючы ні з кім зносін, у адзіноце

Нарматыўная пабудова колькасна-іменных спалучэнняў

Колькасныя лічэбнікі ў сказе звязаны з назоўнікамі і ўтвараюць з імі колькасна-іменныя спалучэнні, якія з'яўляюцца адным членам сказа: Высока ў блакітным небе луналі *чатыры буслы* (*Р. Ігнаценка*).

1. Лічэбнік **адзін** дапасуецца да назоўніка ў родзе, ліку і склоне: Н. *адзін дуб*, *адна хата*, *адно воблака*, *адны дамы*; Р. *аднаго дуба*, *адной хаты*, *аднаго воблака*, *адных дамоў* і г. д.

2. Пры лічэбніках **два**, **тры**, **чатыры** назоўнікі і прыметнікі звычайна ўжываюцца ў форме назоўнага склону множнага ліку: *два новыя сталы*, *тры светлыя пакоі*, *чатыры маленькія хаткі*, *трыццаць чатыры маладыя дрэвы*, *сорак два шчаслівыя гады*. Пры астатніх лічэбніках – у форме роднага склону множнага ліку: *пяць новых сталоў*, *дваццаць залатых медалёў*, *семдзесят шэсць маладых хлопцаў*.

3. Зборны лічэбнік **абодва** спалучаецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду: *абодва браты*, *абодва вучні*; з назоўнікамі жаночага роду – лічэбнік **абедзве**: *абедзве сяброўкі*. Калі размова ідзе пра асоб і мужчынскага, і жаночага полу, ужываецца зборны лічэбнік **абое**: *Маці з бацькам працавалі разам, абое закончылі сельскагаспадарчую акадэмію*.

4. Зборныя лічэбнікі **двое** – **дзясяцера** спалучаюцца: а) з асабовымі займеннікамі: *нас двое*, *трое з іх*; б) з назоўнікамі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу: *трое хлопцаў*, *пяцёра вучняў*; в) з назоўнікамі, якія маюць форму толькі множнага ліку і падлягаюць лічэнню: *двое дзвярэй*, *трое саней*; г) з назоўнікамі, якія абазначаюць

Спампавана з сайта www.aversev.by

маладых істот: *трое кацянят*, *сямёра ягнят*; д) з назоўнікамі *дзеці*, *коні*, *гусі*, *свінні*: *чацвёра дзяцей*, *трое коней*.

5. Дробавыя лічэбнікі складаюцца з колькаснага і парадкавага лічэбнікаў. Калі першай часткай дробавага лічэбніка з'яўляюцца словы **дзве, тры, чатыры**, то другая частка мае форму назоўнага склону множнага ліку: *дзве пятыя*, *тры шостыя*, *чатыры сёмыя*.

Калі ў першай частцы дробавага лічэбніка ўжываюцца словы **пяць**, **шэсць**, **сем**, **восем** і г. д., то другая частка лічэбніка мае форму роднага склону множнага ліку: *пяць сёмых*, *сем восьмых*, *шэсць дзявятых*.

123. Вызначце, якія з прапанаваных слоў спалучаюцца з лічэбнікамі *двое*, *трое*. Утварыце і запішыце адпаведныя словазлучэнні.

Кнігі, джынсы, сябры, коні, аднакурсніцы, футбалісты, нажніцы, суткі, спартсмены, перамовы, зайчаняты, аўтобусы, вучні, хлопцы, гады́, зубры, гусі.

124. Выпішыце колькасна-іменныя спалучэнні, у якіх склонавыя формы лічэбнікаў утвораны і ўжыты правільна.

Трохстам студэнтам, з трымя цюльпанамі, у двухтысячна дзясятым годзе, на сарака старонках, з сямюстамі рублямі, у двух вёсках, паўтары тонамі, дваццаць тры метры, тры пятых гектара, чацвёра гімнастак, абодва сябры, трое дзяцей.

125. Спішыце тэкст, замяняючы лічбы словамі і ўстаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары.

Дзень работнікаў фізічнай культуры і спорт.. адзначаецца ў 3-ю суб..оту мая. Сён..я ў Беларусі ў галіне фізкультуры і спорт.. працуюць 26,5 тысяч спецы..лістаў. Статыстыка све..чыць, што ў 2008 годзе пака..-чык фізкультурнай і спартыўнай актыўнасці (17,4 % насельні..тва Беларусі) быў лепшым сярод краін СНД. У рэспубліц.. працуюць 25,7 тысяч спартыўных збудаван..яў. У 2008 годзе праведзена 16,8 тысяч рэспубліканскіх, аблас..ных, гара..кіх і ра..нных спартыўных мерапрыемстваў. У іх прынялі ўдзел 2,2 млн прыхільнікаў здаровага лад.. жыц..я (*Паводле Т. Кухаронак*).

Пераклад тэксту

126. Перакладзіце тэкст на беларускую мову, запішыце, замяняючы лічбы словамі.

ХОККЕЙ С ШАЙБОЙ

В хоккей с шайбой на льду играют 2 команды, в каждой до 22 игроков, в том числе 2 вратаря. Непосредственно на площадке играют

Спампавана з сайта www.aversev.by

не более 6 и не менее 4 игроков в команде. Время игры – 3 периода по 20 минут. Площадка для игры длиной 61 м, шириной 30 м по периметру обнесена бортами высотой от 1 м до 1,22 м. Инвентарь: клюшка длиной до 134,5 см с крюком до 37,5 см и шайба – плоский диск из твердой резины толщиной 25,4 мм, диаметром 76,2 мм (*«Спортивная энциклопедия Беларуси»*).

ПРАВАПІС ЗАЙМЕННІКАЎ

Нарматыўная пабудова словазлучэнняў і сказаў са склонавымі формамі займеннікаў

1. Займеннік **ты** пры скланенні ў давальным і месным склонах мае форму **табе**, а ў родным і вінавальным – **цябе**.

У займенніках 3-й асобы пры іх спалучэнні з прыназоўнікамі літара *н*, як у рускай мове, не пішацца: *у яго*, *да іх*, *з ім*, *перад ёй*.

2. Для абазначэння прыналежнасці 1-й асобе ўжываюцца прыналежныя займеннікі *мой*, *наш*; 2-й асобе – *твой*, *ваш*; любой асобе – *свой* (*свая*, *сваё*), *свае*. У беларускай мове няма прыналежных займеннікаў, якія ўказвалі б на прыналежнасць 3-й асобе. Іх функцыю выконваюць формы роднага склону асабовых займеннікаў 3-й асобы *яго*, *яе*, *іх*.

У займенніках **мой, твой, свой, маё, тваё, сваё** ў родным і давальным склонах адзіночнага ліку пішацца **й:** *майго*, *твайго*, *свайго*; *майму*, *твайму*, *свайму* (параўн. у рускай мове: *моего*, *твоего*, *своего*; *моему*, *твоему*, *своему*).

Займеннікі **мае**, **твае**, **свае**, **нашы**, **вашы** ў множным ліку маюць канчаткі **-е** і **-ы**.

3. Зваротны займеннік **сябе** не мае формы назоўнага склону адзіночнага ліку, не мае формы множнага ліку. Скланяецца ён як асабовы займеннік **ты**, у давальным і месным склонах мае форму **сабе**.

! Форма займенніка **сябе** (як і **цябе**) ужываецца ў родным і вінавальным склонах, а форма **сабе** (як і **табе**) – у давальным і месным склонах.

4. У словах **ніхто, нішто** пры скланенні націск падае на першы галосны канчатка: *ніко́га*, *ніко́му*; *нічо́га*, *нічо́му*; у займенніках **ніякі**

Спампавана з сайта www.aversev.by

(ніякая, **ніякае**, **ніякія)** ва ўсіх склонах націск застаецца на аснове: *нія́кага*, *нія́каму*, *нія́кай*, *нія́кімі* і г. д. Калі пры адмоўных займенніках ужываецца прыназоўнік, то **ні** пішацца асобна: *ні на кога*, *ні да чога*, *ні з кім*, *ні з чым*.

5. Няпэўныя займеннікі з прыстаўкай **абы-** (**абы-хто**, **абы-што**, **абы-чый**, **абы-які**) пішуцца праз злучок. Націск у такіх займенніках заўсёды на канчатку: *абы-хто́*, *абы-каго́*, *абы-каму́*, *абы-кі́м*. Калі пры няпэўных займенніках з часткай **абы-** ўжываецца прыназоўнік, то **абы** пішацца асобна: *абы з кім*, *абы пра што*, *абы ў каго*.

Няпэўныя займеннікі з постфіксам **-сьці (-сь)** пішуцца разам: *хтосьці (хтось)*, *штосьці (штось)*, *якісьці*, *чыйсьці*.

Няпэўныя займеннікі з постфіксам **-небудзь** пішуцца праз злучок, націск у такіх займенніках падае на **не**: *хто-не́будзь*, *што-не́будзь*, *чый-не́будзь*, *які-не́будзь*.

Пісьмо па памяці

127. Прачытайце тэкст песні «Люблю цябе, Белая Русь» (словы У. Карызны, музыка Ю. Семянякі), устаўляючы прапушчаныя займеннікі.

Жытнёвае поле, лясы і азёры,
Крынічанька ў лузе і ў небе жаўрук, –
Услухайся толькі – ... тут гаворыць:

Люблю ... , Белая, Белая Русь.
Ну як не любіць ... хаты ля гаю,
Ля сініх азёр і палёў залатых,
Дзе хлебам і соллю сяброў сустракаюць
І з песняй праводзяць, як родных ... .

Тут трэба ля ... азёр нарадзіцца
І слухаць гаворку, і бачыць зару,
Каб сэрцам і доляй навек прычасціцца
К ... , ... чыстая Белая Русь.

Запішыце па памяці адзін з куплетаў песні. Выканайце самаправерку.

Правільнасць маўлення

САМАГА – САМОГА, САМАМУ – САМОМУ

Азначальны займеннік **самы** (**самая**, **самае**, **самыя**) ужываецца для ўтварэння найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў: *самы цікавы фільм*, *самая прыгожая карціна*, *самыя прыемныя людзі*.

Спампавана з сайта www.aversev.by

Займеннік **самы** ўказвае таксама на крайнюю мяжу распаўсюджання дзеяння, з'явы або праяўлення якасці: *З самай раніцы ішоў снег* (В. Быкаў). Пры скланенні займеннік **самы** мае націск на аснове ва ўсіх формах, а канцавы зычны асновы ва ўсіх склонах цвёрды: Р. *са́мага, са́май, самых*; Д. *са́маму, са́май, са́мым*; Т. *са́мым, са́май, са́мымі*; М. (*у*) *са́мым, са́май, са́мых*.

Займеннік **сам** (**сама**, **само**, **самі**) паказвае на асобу або прадмет, які самастойна ўтварае дзеянне: *Мы самі ствараем свой лёс* (А. Звонак). Займеннік **сам** служыць таксама для ўзмацнення значэння назоўніка: *Сам камандзір батальёна сядзеў за сталом, займаў цэнтральнае месца* (Я. Колас). Пры скланенні займеннік **сам** мае націск на канчатках ва ўсіх ускосных склонах: Р. *само́га, само́й, самі́х*; Д. *само́му, само́й, самі́м*; Т. *самі́м, само́й* (*-о́ю*), *самі́мі*; М. (*у*) *самі́м, само́й, самі́х*.

---

128. Спішыце сказы з твораў Я. Брыля, выбіраючы з дужак правільную форму займеннікаў.

1. Зялёны домік дарожнага майстра стаіць каля (самай / самой) шашы. 2. (Самаго / самога) дзядзьку Коля Шчэрба затрымаў для гутаркі ў сенцах. 3. І кожную раніцу абуджаўся з тым (самым / самім) сумам і болем. 4. І неўзабаве нездавальненне (самым / самім) сабою прайшло. 5. Апавяданні тыя патрэбны не столькі нашай літаратуры, як мне (самаму / самому). 6. Расказваючы, ён не шкадаваў і (самаго / самога) сябе. 7. Дык хто ж тады лепш за (самаго / самога) касца адчувае красу гэтай працы?..

129. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і выбіраючы з дужак патрэбны займеннік.

1. Раптам стала зусім не па с..бе (*М. Лынькоў*). 2. Ніхто не зробіць горш (цябе / табе), чым сам с..бе (*Прыказка*). 3. Знайшлі мы с..бе добрую кватэру (*У. Дубоўка*). 4. Ты ляжы с..бе, а я (цябе / табе) зараз гарачым напаю і памчуся па таго (самога/самага) фельчара (*К. Чорны*). 5. Шкада было (самога / самаго) с..бе (*Б. Сачанка*). 6. Шануй каня дома, а ён (цябе / табе) ў дарозе (*Прыказка*). 7. Пісар, як відаць, стараўся пусціць трохі пылу ў вочы і ўсе важныя мерапрыемствы ў значнай меры прыпісваў с..бе (*Я. Колас*).

130. Спішыце прыказкі, устаўляючы ў іх прапушчаныя займеннікі. Вусна растлумачце сэнс алегарычных прыказак.

1. Хто каго любіць, той ... і чубіць. 2. Кожная сасна ... бору песню спявае. 3. Бойся быка спераду, каня ззаду, а дурня – з ... чатырох бакоў.

Спампавана з сайта www.aversev.by

4. У ... хаце і качарга маці. 5. Не руш чужога і не бойся ... . 6. Аржаная каша сама ... хваліць. 7. На ... сметніку і певень гаспадар. 8. Крывое кола на ... гразь кідае. 9. Якое дрэва, ... клін, які бацька, ... сын.

ПРАВАПІС ДЗЕЯСЛОВАЎ

Правапіс суфіксаў дзеясловаў

1. Суфікс **-ава- (-ява-)** пішацца ў неазначальнай форме і прошлым часе дзеясловаў, калі ў цяперашнім часе дзеяслоў у форме 1-й асобы заканчваецца на **-ую (-юю)**: *даследаваць*, *даследаваў* (*даследую*); *святкаваць*, *святкаваў* (*святкую*); *дняваць*, *дняваў* (*днюю*); *дзякаваць*, *дзякаваў* (*дзякую*).

2. Суфікс **-ва-** пішацца (акрамя збегу зычных, апошнімі з якіх з’яўляюцца **л**, **н**, **р**) у неазначальнай форме і прошлым часе дзеясловаў, калі ў цяперашнім часе дзеяслоў у форме 1-й асобы заканчваецца на **-ваю**: *расказваць*, *расказваў* (*расказваю*); *упрыгожваць*, *упрыгожваў* (*упрыгожваю*); *спісваць*, *спісваў* (*спісваю*); *перачытваць*, *перачытваў* (*перачытваю*).

3. Калі перад суфіксам **-ва-** ёсць збег зычных, апошні з якіх **л**, **н**, **р**, то ў неазначальнай форме, прошлым і цяперашнім часе дзеясловаў пішацца суфікс **-іва- (-ыва-)**: *падтрымл*іваць, *падтрымл*іваў, *падтрымл*іваю; *адыгр*ываць, *адыгр*ываў, *адыгр*ываю; *выветр*ываць, *выветр*ываў, *выветр*ываю.

4. Калі ў неазначальнай форме дзеяслоў закончанага трывання мае папярэдні галосны перад **-іць**, то ў незакончаным трыванні пішацца суфікс **-ва-** (замест **і** вымаўляецца і пішацца **й**): *супакоіць* – *супакой*ваць, *супакой*ваў, *супакой*ваю; *абнадзеіць* – *абнадзей*ваць, *абнадзей*ваў, *абнадзей*ваю.

131. У якіх радках усе дзеясловы запісаны правільна?
1) камандаваць, адказваць, заканчываць;
2) запэўніваў, зацярушваў, узначальваў;
3) даследваць, адрозніваць, загадваць;
4) пакутаваць, падсушваць, загоіваць;
5) выконваю, раздумваю, прыклейваю;
6) расчэсваць, вырошчваць, узвялічываць.

Запішыце згодна з арфаграфічнымі нормамі дзеясловы, у якіх дапушчаны памылкі, растлумачце іх правапіс.

Спампавана з сайта www.aversev.by

! Пераважная большасць запазычаных дзеясловаў ужываецца ў беларускай мове з суфіксам **-ава- (-ява-)**: *арыентаваць*, *аналізаваць*, *кантактаваць*, *планаваць*, *групаваць*, *ліквідаваць*, *інфармаваць*, *тыражаваць*, *кансультаваць*, *функцыянаваць*, *экспартаваць*, *дыскутаваць*, *кантраляваць*, *рэагаваць* і інш.

Дзеясловы з суфіксам **-ірава- (-ырава-)** ужываюцца: а) калі без гэтага суфікса ўзнікае аманімія з дзеясловамі з суфіксамі **-ава- (-ява-)**: *буксіраваць – буксаваць*, *камандзіраваць – камандаваць*, *парадзіраваць – парадаваць*; б) калі дзеяслоў без **-ір- (-ыр-)** губляе сваё семантычнае значэнне: *шакіраваць*, *лакіраваць*, *штудзіраваць*, *сервіраваць*; в) калі дзеяслоў мае вузкатэрміналагічнае значэнне: *манціраваць*, *аксідзіраваць*, *пасівіраваць*, *зандзіраваць*.

132. Запішыце дзеясловы, выбіраючы з дужак патрэбны суфікс.

Акліматыз(ава/ірава)ць, ігнар(ава/ырава)ць, фініш(ава/ырава)ць, газ(ава/ірава)ць, віз(ава/ірава)ць, лаб(ава/ірава)ць, рэканстру(ява/ірава)ць.

133. Запішыце сказы, выбіраючы з дужак патрэбны дзеяслоў і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

1. Кузьма Чорны і вусна (кансультаваў / кансульціраваў), і выступаў з падрабязнымі, грунтоўнымі аглядамі, дапамагаў усім... (*І. Грамовіч*). 2. Начальнік з Івана, можа, і праўда быў ніякі, калі мераць па сапраўдны.. начальніцкі.. мерка.., бо не любіў чалавек (камандаваць / камандзіраваць), загадваць (*І. Шамякін*). 3. Балачанка (не парадавала / не парадзіравала) нас, мелі..рацыя наклала і на гэту раку сваю жорсткую пячатку (*А. Карлюкевіч*). 4. Мы стаялі і глядзелі, як у кутку, пад тонен..кім слоем плытной яшчэ вады, (пульсуе / пульсіруе) і торгае, мален..кая зав..зь ручайка, як павол..на пад..маецца па зрубе чысцюткая вада (*Я. Сіпакоў*). 5. Сасноўскі, былы парт..зан, праяўляў асаблівы клопат і цікавасць да (праектавання / праекціравання) помніка (*І. Шамякін*). 6. Ці не значыць гэта, што халодная разважлівасць робата з цягам часу назаўсёды (блакуе / блакіруе) сэрца ... (*Я. Сіпакоў*).

Нарматыўнае ўжыванне асабовых дзеясловаў I і II спражэння, рознаспрагальных дзеясловаў. Ужыванне і правапіс дзеясловаў загаднага ладу

Паводле асабовых канчаткаў дзеясловы адносяцца да першага (I) або другога (II) спражэння.

Да II спражэння адносяцца:

• дзеясловы, якія ў неазначальнай форме заканчваюцца на **-ыць (-іць)**, акрамя аднаскладовых дзеясловаў на **-ыць (-іць)** тыпу *ліць*,

Спампавана з сайта www.aversev.by

мыць, *шыць*, *віць* і ўтвораных ад іх дзеясловаў: *наліць*, *вымыць*, *звіць*, *пашыць* і пад.;

- дзеясловы *ненавідзець*, *глядзець*, *цярпець*, *вярцець*, *гарэць*, *ляцець*, *гнаць*, *залежаць*, *спаць*, *стаяць*, *баяцца*, *дрыжаць*.

Усе астатнія дзеясловы належаць да І спражэння.

134. Прачытайце табліцу спражэння дзеясловаў. Падрыхтуйце вуснае выказванне на аснове табліцы. Звярніце ўвагу на тое, што правапіс асабовых канчаткаў дзеясловаў І спражэння залежыць ад характару асновы і ад націску, правапіс асабовых канчаткаў дзеясловаў ІІ спражэння залежыць ад характару асновы.

Асоба	І спражэнне					
	адзіночны лік					
1-я 2-я 3-я	дума-ю дума-еш дума-е	няс-у няс-еш няс-е	бяр-у бяр-эш бяр-э	пяк-у пяч-эш пяч-э	маг-у мож-аш мож-а	піш-у піш-аш піш-а
множны лік						
1-я 2-я 3-я	дума-ем дума-еце дума-юць	няс-ём нес-яце няс-уць	бяр-ом бер-аце бяр-уць	пяч-ом печ-аце пяк-уць	мож-ам мож-аце мог-уць	піш-ам піш-аце піш-уць
ІІ спражэнне						
адзіночны лік						
1-я 2-я 3-я	вуч-у вуч-ыш вуч-ыць	гар-у гар-ыш гар-ыць	бач-у бач-ыш бач-ыць	каш-у кос-іш кос-іць	глядж-у глядз-іш глядз-іць	ста-ю ста-іш ста-іць
множны лік						
1-я 2-я 3-я	вуч-ым вуч-ыце вуч-аць	гар-ым гар-ыце гар-аць	бач-ым бач-ыце бач-аць	кос-ім кос-іце кос-яць	глядз-ім глядз-іце глядз-яць	ста-ім ста-іце ста-яць

⏵⏵ Марфалогія і фразеалогія

135. Спішыце прыказкі, ужываючы дзеясловы, запісаныя ў дужках, у форме 2-й асобы адзіночнага ліку будучага часу. Растлумачце, у якіх сітуацыях могуць быць ужыты прыведзеныя прыказкі.

Спампавана з сайта www.aversev.by

1) Гуляючы, розуму не (прыдбаць). 2) Лёгкае пяро, а на страху не (закінуць). 3) На дзень (адстаць) – за тыдзень не (здагнаць). 4) Шукаючы пірага, і хлеб (згубіць). 5) Адным гарбузікам не (пад'есці), а расінкаю не (напіцца). 6) Без дна мяшка не (напоўніць). 7) Крыўдаю свет (прайсці), ды назад не (вярнуцца). 8) Чужы рот – не хлеў, не (зачыніць). 9) Брахлівага сабаку здалёку (пачуць). 10) Не спяшайся, дачушка, замуж: калі добра будзе, (накрасавацца) і (напрацавацца); калі горка будзе – (накукавацца) і (нагаравацца).

• Да якой з прыказак адпаведнікам у рускай мове з'яўляецца выслоўе «От добра добра не ищут»?

Мова і нацыянальная культура

136. Адгадайце загадкі на тэму «Гаспадарка і матэрыяльны побыт». Пры спісванні дапішыце канчаткі дзеясловаў 3-й асобы адзіночнага ліку.

1) Ры.., капа.., люстрамі ззя.. . 2) Трашч.., верашч.., а ў лес не лез.. . 3) Адна матка дванаццаць сыноў ма.. і на ўсіх націска.. . 4) Маленькі, гарбаценькі ўсё поле абскач.. . 5) Зубы вострыя ма.., дробна жу.., а не глыта.. . 6) Лес сяку, лес вян.., на тым месцы горад стан.. . 7) Ста.. на гары, крыламі маха.., супраць ветру грудзі падстаўля.. . 8) Ста.. вулей на балоце, не жн.., не малоц.., а за хлеб грошы калоц.. .

Дзеясловы **есці**, **бегчы**, **даць** і вытворныя ад іх лічацца рознаспрагальнымі, бо пры змяненні маюць канчаткі розных тыпаў спражэння.

Асоба	Адзіночны лік			Множны лік		
1-я	ем	бягу	дам	ядзім	бяжым	дадзім
2-я	ясі	бяжыш	дасі	ясце	бежыцé	дасце
3-я	есць	бяжыць	дасць	ядуць	бягуць	дадуць

! Усе прыставачныя дзеясловы адносяцца да таго ж тыпу спражэння, што і беспрыставачныя, ад якіх яны ўтвораны.

137. Праспрагайце дзеясловы **аддаць**, **з'есці**, **прыбегчы**. Дакажыце, што яны адносяцца да рознаспрагальных.

Дзеясловы загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку маюць суфіксы **-і, -ы** (*гавары*, *лічы*, *нясі*, *глядзі*) або не маюць суфіксаў (*сядзь*, *глянь*, *чытай*). Пры ўтварэнні дзеясловаў загаднага ладу 2-й асобы множнага

Спампавана з сайта www.aversev.by

ліку да формы 2-й асобы адзіночнага ліку далучаецца **-це**: *гавары – гаварыце*, *нясі – нясіце*, *глядзі – глядзіце*, *чытай – чытайце*, *сядзь – сядзьце*.

138. Прачытайце тэкст з кнігі А. Я. Міхневіча, Л. П. Кунцэвіч, Ю. В. Назаранкі «Слоўка за слоўкам» (2006). Вусна адкажыце на пытанне, сфармуляванае ў пачатку тэксту.

Якія ў нашай мове сродкі выражэння загаднага ладу множнага ліку першай асобы? Яны такія: марфема **-ма**, калі ў другой асобе адзіночнага ліку загаднага ладу на канцы **-й** або зычны гук: *сядай – сядайма*, *стань – станьма*, *будзь – будзьма*, *спяшайся – спяшаймася*; марфемы **-ем**, **-эм**, калі ў першай асобе множнага ліку абвеснага ладу **-ём**, **-ом**: *пяём – пяем*, *павядзём – павядзем*, *адпачнём – (давай) адпачнем*, *бяромся – бярэмся*, *паклянёмся – паклянемся*. Пры гэтым трэба ведаць, што ў функцыі загаднага ладу могуць ужывацца незагадныя формы цяперашняга і прошлага часу: *рэжам*, *спяваем*, *прысядзем*, *пацалуемся* (уласна загадныя формы: *рэжма*, *спявайма*, *прысядзьма*, *пацалуймася*); *усталі і пайшлі*, *узяліся за рукі*, *пабеглі разам*, а многія формы абвеснага і загаднага ладу супадаюць: *успомнім*, *пойдзем*, *зазірнем*, *ляцім*, *бяжым*.

Трэба вучыцца выкарыстоўваць формы загаднага ладу ў добрых пісьменнікаў – майстроў слова: *Паклянемся дбаць пра карані!* (Р. Барадулін); *Пачнем цытатай...* (Я. Брыль); *Спашлемся хаця б на тое...* (І. Чыгрынаў); *Спяшаймася! Пойдзем лесам да ракі* (М. Лынькоў); *Дык ударма, як гром...* (Н. Арсеннева).

Выкарыстоўваючы дзеясловы з тэксту, складзіце 5 сказаў, у якіх у функцыі загаднага ладу ўжываліся б формы цяперашняга і прошлага часу абвеснага ладу.

Мова і нацыянальная культура

139. Прачытайце ўрывак з аповесці У. Караткевіча «Дзікае паляванне караля Стаха». На якую рысу характару беларусаў звяртае ўвагу чытача аўтар? Назавіце беларускія прыказкі, у якіх знайшла адбітак гэта рыса нацыянальнага характару.

Спішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары. Ад дзеясловаў, запісаных у дужках, утварыце формы загаднага ладу.

На маім блюдзе з..явіліся вялізн.. гусь з бруснічным варэн..ем, інд..ковая но..ка з ябл..камі, салёныя грыбы, дз..сятак калдуноў, а з усіх бакоў было чуваць:

Спампавана з сайта www.aversev.by

– (Паспрабаваць) пампушкі з часнаком... А вось, пане, кавалачак шыначкі дзікага япрука, наперчан..ы, агнём гарыць. Памяц..ю маці заклінаю – (узяць)...

– Вось як у нас па-беларуск.. частуюць, – зарагатаў гаспадар, пабачыўшы, што я зусім разгубіўся.

Перада мною вырасла гара. Я спрабаваў прат..ставаць, але выклікаў такі выбух абурэн..я, што здаўся...

– А гэта што? – спытаў я, торкаючы відэльцам у нешта цёмнае на талерц.. .

– Каханен..кі ты мой, гэта ласіныя губы ў па..салоджаным воцаце. (Есці), браце, (сілкавацца). Гэта страва для волатаў.

А праз хвіліну, забыўшыся, што р..камендаваў «губы», крычаў:

– Не, браце, ты ў мяне а..сюль, не пакаштаваўшы халодных пірагоў з гусінай п..чонкай, не пойдзеш. Антось, (ісці) сюды!

Пады..шоў Антось з пірагамі. Я быў адмовіўся. Тады гаспадар загадаў Антосю:

– (Падаць) да госця ў ногі. (Біць) галавою ў падлогу, (прасіць), бо госць нас крыўдзіць (*Паводле У. Караткевіча*).

140. Прачытайце тэкст. Растлумачце паходжанне назвы вёскі Ліпавая Калода.

ЛІПАВАЯ КАЛОДА

Назва вёскі Ліпавая Калода звязана са старажытным промыслам – бортніцтвам (развядзеннем дзікіх лясных пчол). Каб завесці пчол, трэба было змайстраваць для іх прымітыўны домік – борць. З гэтай мэтай выбіраліся старыя тоўстыя сосны, дубы або ліпы, зразаліся іх верхавіны і рабіліся паглыбленні, якія нагадвалі нешта падобнае да чашы. У чашы збіралася вада, ад чаго дрэва хутка трухлела і атрымлівалася дупло. Яго вычышчалі, зверху заштукоўвалі здаровай драўнінай і пакрывалі бяростай, збоку рабілі лётку – і домік гатовы для наваселля. З часам пчаліныя домікі перакачавалі на зямлю ў ліпавыя ці дубовыя калоды. Несумненна, на месцы сучаснай вёскі Ліпавая Калода ці побач з ёю некалі стаялі борці, выробленыя з ліпавага дрэва (*Паводле В. Лемцюговай*).

• Якія вы ведаеце назвы населеных пунктаў Беларусі, звязаныя з бортніцтвам?

На аснове прыведзенай у тэксце інфармацыі апішыце працэс вырабу борці, ужываючы дзеясловы загаднага ладу. *Узор*: Для таго каб змайстраваць борць, выберыце старую тоўстую сасну, дуб або ліпу...

Спампавана з сайта www.aversev.by

Правапіс суфіксаў дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў

Суфікс **-ен-** пішацца ў дзеепрыметніках, утвораных ад дзеясловаў на *-іць*, *-ці*: *адчынены*, *выбелены*, *згублены*, *супакоены*, *накормлены*, *куплены*, *скрыўлены*, *запылены*, *дазволены*, *зроблены*, *пазнаёмлены*, *асілены*, *заклеены*, *спалены*, *схілены*, *разяўлены*, *прастрэлены*, а таксама *звезены*, *прынесены*, *растрэсены*, *заведзены*, *спрадзены*, *аплецены*, *вымецены*.

Пры чаргаванні ў аснове дзеяслова [с'] – [ш], [з'] – [ж], [ц'] – [ч], [дз'] – [дж] у дзеепрыметніках пішацца суфікс **-ан-**: *насіць – ношаны*, *уразіць – уражаны*, *круціць – кручаны*, *апярэдзіць – апярэджаны*.

Спалучэнне галоснай **я** дзеяслоўнай асновы з суфіксам дзеепрыметнікаў **-н-** пішацца ў тых дзеепрыметніках, якія ўтвораны ад дзеясловаў на **-яць**: *пасеяны* (ад *пасеяць*), *развеяны* (ад *развеяць*), *абстраляны* (ад *абстраляць*), *павыдумляны* (ад *павыдумляць*), *абмяняны* (ад *абмяняць*).

Суфікс **-т-** далучаецца да асновы неазначальнай формы дзеясловаў з аднаскладовым коранем: *з-жа-ць – зжаты*, *раз-мы-ць – размыты* або да асновы дзеясловаў на **о**, **у**, **ну**: *раскало-ць – расколаты*, *апрану-ць – апрануты*.

! У суфіксах дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу пішацца адна літара **н**: *напісаны*, *прачытаны*, *зроблены*, *прынесены*, *спісаны*.

141. Выпішыце дзеепрыметнікі, якія маюць суфікс **-н-**.

Прынесены, выпісаны, адчынены, намаляваны, падрыхтаваны, прывезены, заплецены, замецены, вывучаны, засвоены, пафарбаваны.

142. Выпішыце дзеепрыметнікі, утвораныя правільна.

Адшліфаваны (камень) – адшліфованы (камень); пазычаны (хлеб) – пазычоны (хлеб); адпрасаваная (спадніца) – адпрасованая (спадніца); куплёны (падарунак) – куплены (падарунак); абгорнуты (сшытак) – абгарнуты (сшытак); растоўчаныя (арэхі) – растаўчоныя (арэхі), расфарміраваны (атрад) – расфарміраваны (атрад); зацугляны (конь) – зацуглены (конь).

Мова і нацыянальная культура

143. Прачытайце ўрывак з рамана У. Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім». Пра якое свята ідзе гаворка ў тэксце?

Дайце тэксту загаловак. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Ад дзеясловаў, запісаных у дужках, утварыце дзеепрыметнікі.

Спампавана з сайта www.aversev.by

Наведалі палац с..ляне з казою. З тварамі, (намазаць) сажай, у (вывернуць) кажухах, яны прынеслі з сабой мароз, гукі дуды, ц..мбал і бубна.

Каза была ў шэр..м ваўчын..м футры, у (сушыць) авечай масцы, з пукам каласоў замест барады. Каза мэкала і сп..вала дураслівым голасам.

Гэта была ўжо (не) забава, а важная справа. Бо ад казы залеж..ў наступны ўраджай. Тым, каму пашанцавала ўбачыць «душу» нівы, в..дома, што яна падобная да спрытнай казы, якая бегае на задніх но..-ках. (С) пачатку ёй добра жыць, але потым жнуць (паспець) жыта – і ўсё мен(?)ш застаецца (зарасці) месца, дзе магла б (з, с)хавацца (спалохаць) «душа» нівы. У а(д, т)чаі яна хаваецца ў апошнюю жменю (не зжаць) каласоў – гэта і ёсць барада казла. Апошнюю жменю зр..заюць асц..рожна. Яна л..жыць пад абразамі і выходзіць з хаты толькі на свята, (прывязаць) да галавы казы.

Людзі трымаюць «душу» да вясны, а вясной выносяць і асцярожна «адпускаюць», кладуць у высакаватыя зялёныя ўсходы. І зноў «душа» насяляе сваё царства, вольна ходзіць па ўсіх абшарах прыдняпроўскіх ніў (*Паводле У. Караткевіча*).

Для дзеепрыметнікаў беларускай мовы характэрны формы незалежнага стану прошлага часу з суфіксам **-л-** (*прыціхлы*, *завялы*, *пачырванелы*, *ссівелы*, *пажаўцелы*, *даспелы*) і залежнага стану прошлага часу з суфіксамі **-н-**, **-ен-**, **-ан-**, **-т-** (*вывучаны*, *рассыпаны*, *засеяны*, *абгорнуты*, *расплаўлены*, *напісаны*, *звязаны*, *вымыты*, *зжаты*). Дзеепрыметнікі цяперашняга часу выкарыстоўваюцца ў беларускай мове звычайна як кампаненты ўстойлівых словазлучэнняў тэрміналагічнага характару: *рухаючая сіла*, *кіруючая роля*, *вісячы замок*.

! Парушэннем літаратурнай нормы лічыцца ў беларускай мове ўжыванне зваротных дзеепрыметнікаў.

144. Прачытайце сказы. Вызначце, у якіх з іх ужыты не ўласцівыя сучаснай беларускай мове формы дзеепрыметнікаў.

1. Вецер сціх, і ўгрэтае за дзень паветра, напоенае густымі пахамі хвоі, навісла шызаватай смугой (*М. Лынькоў*). 2. Дрэмле абсаджанае лесам адвечным, цінай засланае возера ў лесе (*Я. Купала*). 3. Пуста і самотна каля анямеўшай хаты (*Я. Колас*). 4. Каля масткоў на чыгунцы стаяў вясёлы гоман звонкіх кропель, сцякаючых у ажыўшыя рачулкі і ручайкі (*Я. Колас*). 5. Чырвонаармеец узяў сабаку на павадок і паказаў след прайшоўшага з гадзіну таму назад чалавека (*Я. Колас*). 6. Асвет-

Спампавана з сайта www.aversev.by

лены бяссоннымі ліхтарамі горада, блішчыць гранітнай чырванню абеліск на брацкай магіле воінаў і партызан (*Я. Брыль*).

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу дзеясловаў I спражэння з дапамогай суфіксаў **-учы (-ючы)**, ад дзеясловаў II спражэння – з дапамогай суфіксаў **-ачы (-ячы)**: *пішучы, чытаючы, думаючы; гаворачы, косячы, носячы.*

Мова і нацыянальная культура

145. Прачытайце ўрывак з рамана І. Мележа «Людзі на балоце», замяняючы дзеясловы, запісаныя ў дужках, дзеепрыслоўямі. Які народны звычай апісваецца ў тэксце?

Непадалёк пачулася песня-шчадроўка. Неўзабаве танклявыя дзіцячыя галасы пішчалі ўжо каля вокан:

На новае лета
Няхай родзіцца жыта!..
Святы вечар!

(Пажадаць) (М/м)ікановаваму бацьку – гаспадару, каб радзіла не толькі жыта, але і пш..ніца, галасы пад вокнамі, (на) момант (прыпыніць) спеў, аб нечым (паспрачацца), (н..) дружна запі(с/ш)чалі:

Піва варыць,
Міканора жаніць!..
Святы вечар!

Бацька ахвотна засм..яўся, весела (зірнуць) на Міканора. Маці, у(з/с)цешаная, прытулілася да (не) замерзлага ражочка акна, (угледацца) у твары сп..вакоў.

Дзеці з-за акна ўжо раілі:
Залезь на баляску,
Дастань каўбаску!
Святы вечар!
Стань на драбінку,
Дастань саланінку!
Святы вечар!

Ра..чуленая маці, не (апранацца), вын..сла сп..вакам добры кавалак каўбасы, акра..ц свежага хлеб.. (*Паводле І. Мележа*).

Выпішыце з тэксту сказы з утворанымі дзеепрыслоўямі, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Абазначце суфіксы дзеепрыслоўяў.

• Знайдзіце ў тэксце словы, напісанне якіх адпавядае правілу «Правапіс прыстаўной літары **в**».

Спампавана з сайта www.aversev.by

• Чаму, на вашу думку, песні, прыведзеныя ў тэксце, атрымалі назву «шчадроўкі»?

Нарматыўнае ўжыванне дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў

Часцей за ўсё сустракаюцца наступныя памылкі ва ўжыванні дзеепрыметнікавых зваротаў:

• выкарыстоўваюцца не ўласцівыя беларускай мове формы дзеепрыметнікаў цяперашняга часу незалежнага і залежнага стану: *квітнеючыя сады*, *зацвітаючыя кветкі*, *разглядаемыя малюнкі*, *кіруемыя павадыром*;

• паяснёны зваротам назоўнік аказваецца ўнутры дзеепрыметнікавага звароту: *Асветленае лісце апошнімі промнямі залацілася на сонцы* (Правільна: *Асветленае апошнімі промнямі лісце залацілася на сонцы* або *Лісце, асветленае апошнімі промнямі, залацілася на сонцы*).

Запомніце!

У сістэме беларускіх дзеепрыметнікаў адсутнічаюць зваротныя формы.

146. Прачытайце сказы. Знайдзіце недакладнасці ва ўжыванні дзеепрыметнікавых зваротаў. Выпраўце памылкі і запішыце правільныя сказы.

1. Над зараслай лесасекай густым арэшнікам плыло павуцінне бабінага лета. 2. Круглая, зараслая паляна кустамі ўся была ўсыпана густым верасам. 3. Разгуляўшаяся дзіця не звяртала ніякай увагі на просьбы бацькоў супакоіцца. 4. Прымаемы на трэці квартал план мерапрыемстваў не выклікаў пярэчанняў у прысутных.

Запомніце!

Дзеепрыслоўе абазначае дзеянне той самай асобы ці прадмета, што і выказнік. Дадатковае дзеянне, выражанае дзеепрыслоўем, сэнсава і граматычна звязваецца з асноўным дзеяннем, выражаным дзеясловам-выказнікам.

147. Прачытайце. Вызначце выпадкі, у якіх з двух простых сказаў можна скласці адзін, утварыўшы ад аднаго з дзеясловаў дзеепрыслоўе. Запішыце гэтыя сказы.

1. Іван кінуўся ўбок, да маладой ялінкі. Прыгнуўся, выглянуў між галін.

Спампавана з сайта www.aversev.by

2. Лабановіч звярнуў з дарогі ўправа. Яго сэрца поўнілася радасцю.

3. Рака рабіла за кустамі круты паварот. Яна агінала бераг і бегла далей.

148. Знайдзіце сказы, у якіх дапушчаны памылкі ва ўжыванні дзеепрыслоўяў.

1. Атрымаўшы добрую вестку з дому, мой настрой адразу палепшыўся.

2. Пралятаючы над лесам, мы заўважылі ўнізе сігнальныя агні.

3. Праходзячы каля Палаца спорту, унутры было яшчэ цёмна.

4. Прайшоўшы каля стадыёна, мы зайшлі паглядзець, як трэніруецца наша школьная каманда.

5. Праязджаючы міма станцыі, у мяне зляцеў з галавы капялюш.

ПРАВАПІС ПРЫСЛОЎЯЎ

Напісанне прыслоўяў разам і праз злучок. Правапіс блізкіх да прыслоўяў спалучэнняў назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў з прыназоўнікамі

Пішуцца **разам** прыслоўі:

1) утвораныя ад прыслоўяў прыставачным шляхам або з дапамогай постфікса **-сьці**: *назаўтра*, *назусім*, *насупраць*, *заўчора*, *залетась*, *паслязаўтра*, *пазаўчора*, *замнога*, *задоўга*, *утрох*, *дзесьці*, *хтосьці*;

2) утвораныя ад прыметнікаў прыставачна-суфіксальным спосабам: *дабяла*, *дасуха*, *здалёку*, *зрэдку*, *справа*, *змалку*, *злёгку*, *паблізу*, *паціху*, *улева*, *управа*, *надоўга*, *насуха*, *зацемна*;

3) утвораныя ад спалучэння прыназоўніка з рознымі склонавымі формамі зборных і колькасных лічэбнікаў: *удвая*, *утрая*, *удваіх*, *утраіх*, *учатырох*, *усемярых*, *удвух*, *удзвюх*, *утрох*, *надвое*, *натрое*;

4) утвораныя шляхам спалучэння прыназоўніка і склонавай формы поўных прыметнікаў і займеннікаў: *ушчыльную*, *урассыпную*, *упустую*, *збольшага*, *нашто*, *навошта*, *нізашто*, *потым*, *зусім*, *затым*, *прытым*.

! Трэба адрозніваць: прыслоўі *нашто*, *нізашто*, *зусім*, *затым* ад спалучэнняў займеннікаў з прыназоўнікамі: *на што*, *ні за што*, *з усім*, *за тым*: *нашто ты зрабіў?* (з якой мэтай) – *ён не разумеў, на што згадзіўся (на якое дзеянне)*; *нізашто не скажа* (ні пры якой умове) – *працаваў ні за што* (без аплаты);

Спампавана з сайта www.aversev.by

5) утвораныя ад спалучэння прыназоўнікаў і склонавай формы назоўнікаў, якія зараз не ўжываюцца ў літаратурнай мове: *бесперастанку*, *дашчэнту*, *досыць*, *знячэўку*, *знянацку*, *наогул*, *неўзабаве*, *неўпапад*, *паасобку*, *спакон*, *уваччу*, *уплаў*, *упокат*, *употай*;

6) утвораныя ў выніку спалучэння прыназоўнікаў з формамі назоўнікаў *верх*, *ніз*, *перад*, *зад*, *бок*, *гара*, *высь*, *даль*, *век*, *пачатак*, *раз*, *ноч*, *вечар*, *раніца* і некаторых іншых (з прасторавым ці часавым значэннем) пры адсутнасці пры іх азначэння або дапаўнення: *зверху*, *наверх*, *уверх*, *уверсе*, *знізу*, *наніз*, *унізе*; *наперад*, *паперад*, *уперад*, *уперадзе*; *ззаду*, *назад*, *збоку*, *набок*, *убок*, *убаку*; *дагары*, *угары*, *угару*, *звечара* (**але**: *з вечара да ранку*), *увечары*; *зранку*, *уранку*; але пры наяўнасці азначэння ці дапаўнення: *на самы верх*, *з любога боку*, *на верх гары*, *у даль палёў*, *на векі вечныя*, *у пачатку года*;

7) утвораныя ад прыназоўнікаў з формамі назоўнікаў і іншых часцін мовы, калі да падобнай формы назоўніка не можа быць далучана азначэнне або пастаўлена склонавае пытанне з адпаведным прыназоўнікам: *апоўдні*, *апоўначы*, *даволі*, *дадому*, *замужам*, *наадварот*, *напаказ*, *напракат*, *напралом*, *напрыклад*, *наўдачу*, *навек*, *паволі*, *упершыню*, *усур'ёз*;

8) прыслоўі *таксама*, *гэтаксама*, *штодзень*, *штоноч* (*штоночы*), *штовечар* (*штовечара*), *штотыдзень* (*штотыдня*), *штомесяц*, *штогод* і пад.

Праз злучок пішуцца:

1) прыслоўі з прыстаўкай **па-** і суфіксамі **-аму (-яму)**, **-ому**, **-ску**, **-і (-ы)**, **-йму**: *па-добраму*, *па-веснавому*, *па-асенняму*, *па-беларуску*, *па-геройску*, *па-латыні*, *па-чалавечы*, *па-мойму*;

2) прыслоўі з прыстаўкай **па-**, утвораныя ад парадкавых лічэбнікаў: *па-першае*, *па-другое*, *па-трэцяе*, *па-дваццатае*;

3) складаныя прыслоўі, у якіх паўтараюцца аднолькавыя, блізкія або супрацьлеглыя словы: *мала-мала*, *туды-сюды*, *раз-пораз*, *больш-менш*;

4) прыслоўі з прыстаўкай **абы-** і постфіксам **-небудзь**: *абы-дзе*, *абы-куды*, *як-небудзь*, *калі-небудзь*.

Асобна пішуцца спалучэнні, блізкія па значэнні і функцыі да прыслоўяў:

1) спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі **без**, **да**, **на**, **з**: *без аглядкі*, *без промаху*, *без канца*; *да ўпаду*, *да зарэзу*, *да адвалу*; *на хаду*, *на*

Спампавана з сайта www.aversev.by

ляту, *на віду*; *з разгону*, *з размаху*, *з ходу*, а таксама спалучэнні прыназоўніка *ў* з назоўнікамі, якія пачынаюцца з галоснай: *у адзіночку*, *у адкрытую*, *у ахвоту*, *у абхват*, *у абдымку*, *у абмен*, *у абрэз*;

2) блізкія па значэнні да прыслоўяў спалучэнні назоўніка з прыназоўнікам, калі паміж прыназоўнікам і назоўнікам можна паставіць азначэнне: *у момант (у адзін момант)*, *у тупік (папаў у такі тупік, што не выбрацца)*, *да астатку (да самага астатку)* або калі назоўнік у пэўным (адным) значэнні захаваў хаця б некаторыя склонавыя формы з прыназоўнікамі: *па часе*, *да часу*, *з часам*, *у час*; *праз меру*, *у меру*, *па меры*; *на памяць*, *на памяці*, *па памяці*; *у пару*, *да пары*, *не ў пару*;

3) спалучэнні адмоўяў **не** і **ні** з прыназоўнікавымі формамі назоўнікаў: *не ў меру*, *не ў пару*, *не пад сілу*, *не да смеху*, *не на жарт*, *ні на ёту*, *ні за грош*;

4) выразы *ўсё роўна*, *усё адно*, *як бачыш*, *як след*, *як мага*; **але**: *якраз*.

149. Запішыце выразы, раскрыўшы дужкі.

Зрабіць (у) адзіночку, прачытаць верш (на) памяць, (усё) роўна памыліцца, (па) асенняму грэла сонца, словы вырваліся (міма) волі, (з) нізу дрэва здавалася высокім, жыць (за) мяжой, рабіць (абы) як, прабіць сцяну (на) вылет, перадаваць (з) веку (у) век, паехаць (з) дому (на) зусім, лавіць мошак (на) ляту, справы мала (па) малу наладзіліся, (раз) пораз з дрэва зрываліся жалуды, у клас заходзілі (па) трое, апрануцца (па) святочнаму, часу заставалася (ў) абрэз, (калі) небудзь зойдзе, дзяліліся (па) брацку, (з) верху бярозы сыпалася лісце, (з) верху бяроза пажаўцела, (сям) там віднелася леташняя трава, уцякаў (без) аглядкі.

150. Прачытайце ўрывак з нарыса У. Караткевіча «Зямля пад белымі крыламі». Якую рысу характару, уласцівую беларусам, ілюструе выпадак, апісаны ў тэксце?

Падчас паўстання 1863 – 1864 гг. за невялічкім атрадам, коннікаў на сорак, зраненым у баях, (з) вечара (да) ранку гналася карная ўрадавая часць у дзвесце шабляў. Дзяліла іх гадзіна адлегласці. Камандзір зразумеў: усё(?) роўна не ўцячы. (Не) (ў) забаве будзе няроўны бой, смерць у ім, а параненым – шыбеніца. І тады ён (на) ўмысна спыніў атрад у лесе (не) (па) далёк ад карчмы, прывязаў коней, загадаўшы аднаму паўстанцу рабіць так, каб тыя (з) рэдку гігаталі. Астатнія пайшлі

Спампавана з сайта www.aversev.by

ў карчму, узялі ў карчмара ўсе вёдры «паіць коней» і пачалі (ў) адкрытую цягаць ваду са студні ў лес. За палову гадзіны перанеслі каля трохсот вёдраў і вылілі ваду пад дрэвы. Пасля, стомленыя (да) ўпаду, падаліся (ў) перад. Знясіленыя паўстанцы (па) ціху бурчалі на камандзіра, але той ведаў, што робіць...

(А) поўдні карная часць спынілася ля карчмы. Афіцэр (па) камандзірску спытаў, ці не было (па) блізу «мяцежнікаў».

– Былі, паночку, коней паілі.

Ужо гэта было (без) разважна: паіць коней, калі часу (ў) абрэз, калі табе наступаюць на пяты. Значыць, (з) усім не баяцца.

– Доўга паілі?

– Доўга. Трыста вёдраў аднеслі ў лес.

Арыфметыка была простая: вядро на каня, бо рабілася ўсё ж (на) спех. Значыць, трыста шабляў, стрэльбаў або проста кос. Афіцэр (на) адрэз адмовіўся ад пагоні.

Іх аддзяляла ад паўстанцаў дзве вярсты, бо коні тых ішлі (па) волі... (У) вечары атрад уліўся ў большы і доўга яшчэ ваяваў (*Паводле У. Караткевіча*).

Ці згодны вы з У. Караткевічам у тым, што «ўласціва нашым людзям знаходлівасць, нават некаторая хітрасць»?

Выпішыце з тэксту прыслоўі і блізкія да іх па значэнні спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі, раскрываючы дужкі, растлумачце іх правапіс.

- Знайдзіце ў тэксце фразеалагізм, растлумачце яго значэнне.
- Высветліце велічыню меры даўжыні *вярсты* і выразіце ў кіламетрах адлегласць, якая аддзяляла паўстанцаў ад карнага атрада.

151. Спішыце афарызмы, раскрываючы дужкі. Растлумачце іх сэнс.

1) Жыві, шукай, усё рабі як(?)след, каб на Радзіме твой свяціўся след (*С. Грахоўскі*). 2) Усе шляхі вядуць да(?)хаты, выток шануючы с(?)прад(?)век (*У. Мазго*). 3) Жыццё заўжды – іспыт на мужнасць. Яе ж не возьмеш на(?)пракат (*Н. Мацяш*). 4) Будуць да(?)веку крыніцы на гэтай зямлі, будзе да(?)веку наш мужны і мудры, вялікі народ (*У. Караткевіч*). 5) Добра быць коласам; але шчаслівы той, каму дадзена быць васільком. Бо на(?)што каласы, калі няма васількоў? (*М. Багдановіч*). 6) На хісткай кладцы ты не пахісніся, калі прайсці патрэбна на(?)прасткі (*С. Грахоўскі*).

Спампавана з сайта www.aversev.by

ПРАВАПІС СЛУЖБОВЫХ ЧАСЦІН МОВЫ

Правапіс асобна, разам, праз злучок прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц

1. Пішуцца асобна:

• прыназоўнікі з тымі словамі, з якімі яны ўжываюцца: *ад лесу*, *са школы*, *у хаце*, *каля ракі*, *на печы*, *перад вёскай*, *для ўсіх*, *вакол дарогі*;

• словы ў састаўных злучніках: *таму што*, *так што*, *хіба што*, *як толькі*, *як быццам*, *перш чым*, *гэта значыць*, *то так*; а таксама ў словазлучэннях, якія ўжываюцца ў функцыі пабочных слоў: *можа быць*, *так кажучы*, *такім чынам* і пад.;

• часціцы **бы (б)**, **жа (ж)**: *прыйшоў бы*, *прыйшла б*, *казаў жа*, *чаму ж*, *хто ж бы*, *як жа ж* (выключэнне складаюць выпадкі, калі гэтыя часціцы ўваходзяць у склад цэлых слоў: *нібы*, *каб)*; усе астатнія часціцы, уключаючы такія, як *вось*, *моў*, *маўляў* і іншыя, а таксама *што* ў такіх спалучэннях, як *пакуль што*, *амаль што*, *толькі што*, *сама што*, *хіба што* і пад.

2. Пішуцца разам:

• прыназоўнікі, якія ўтварыліся ў выніку зліцця прыназоўніка з назоўнікам: *замест*, *наконт*, *накшталт*, *звыш*;

• прыслоўі, якія ўжываюцца ў якасці прыназоўнікаў і з'яўляюцца вынікам зліцця склонавых форм назоўнікаў з прыназоўнікамі: *зверху*, *наперадзе*, *наперакор*, *насустрач*, *уперад*, *уперадзе*, *услед (услед за цягніком)*;

• злучнікі, якія з'яўляюцца вынікам зліцця прыназоўніка з займеннікам ці словамі *колькі*, *столькі*: *затое*, *прычым*, *прытым*, *паколькі*, *пастолькі* ў адрозненне ад спалучэнняў прыназоўнікаў з адпаведнымі займеннікамі ці неазначальна-колькаснымі словамі: *паволі рабіў*, *затое грунтоўна – за што ўзяў*, за тое *і аддаў*; паколькі *абяцаў*, *трэба зрабіць – бяром па столькі*, па колькі *дамовіліся*; злучнікі *ажно*, *альбо* (*або*), *нібы*, *нібыта*, *каб*, а таксама складаны злучнік *дый* (*зраблю дый годзе*), які трэба адрозніваць ад састаўнога злучніка *ды* з часціцай *і* са значэннем далучэння (*ніхто больш не працаваў, ды і нічога не хацелася*).

3. Праз злучок пішуцца:

• складаныя прыназоўнікі *з-за*, *з-пад*, *з-над*, *з-паміж*, *з-па-над*, *па-за*, *па-над*;

Спампавана з сайта www.aversev.by

• часціца **такі** ў словах *усё-такі*, *зусім-такі*, *так-такі*, *зноў-такі*, а таксама ў тых выпадках, калі яна стаіць пасля дзеяслова: *прыйшоў-такі сам*. (Ва ўсіх астатніх выпадках часціца *такі* пішацца асобна: *Ён такі надумаўся прыйсці. Ён усё ж такі думае прыехаць*); часціца **то** з дзеясловамі і займеннікамі: *сказаць-то ён сказаў*; *ён-то прыехаў*, *яны-то пабачылі*.

152. Запішыце спалучэнні разам, праз злучок ці асобна.

Паказалася (з) паміж хмар сонца, прыйшлі (у) след за намі, усё (ж) такі прыехаў, спытаў (на) конт тавара, толькі (што) аб'явілі, з'еў (бы) чаго (небудзь), зноў (такі) пасварыліся, як (жа) нам быць, (па) над лесам, (на) вошта хваляваецца, зайсці (то) ён зайшоў, (як) быццам чакаў, чаму (ж) не весяліцца.

153. Спішыце сказы, рашаючы арфаграфічныя задачы.

1. Дзядз(?)ка выпусціў з(?)пад светлых вусоў струмен(?)чык дым.. (*В. Вольскі*). 2. Не на людзях (жа) слёзы пускаць Міколк.., яму (ж) трына..цаць год, ён (жа) мужчына (*М. Лынькоў*). 3. Надзя гаварыла так, ні (бы) ён, Васіль, быў яе братам ці якім(?)небудзь блі..кім ч..лавекам (*І. Навуменка*). 4. Калі (сь) была тут смалярня (*Я. Колас*). 5. Я так і не паспеў нічога сказаць яму (на) конт сына (*І. Шамякін*). 6. Міколка бачыў ужо з(?)за плот.. старую грушу на сваім двары (*М. Лынькоў*). 7. Ён не здолеў (бы) ра..тлумачыць ні с..бе сам..му, ні каму іншаму, што з ім здарылася такое – ні(?)быта яго маланкай апаліла (*А. Васілевіч*). 8. Перад намі – в..лікая пя..чаная паляна, агароджаная (з) боку канала частаколам (*В. Вольскі*).

154. Запішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары.

Стары бабёр выправіўся ў дарогу цёмначы. Толькі (не) дзе далёка (на) ўсходзе крыху абазначылася светлас(?)ць (на) небе, але была яшчэ ноч, кароткая, летняя. (Над) вадою с..лаўся туманок, рэ..кі, празрысты. Бабёр ціха вы..шаў (з) пад вады (не) далёка (ад) свае хаткі, доўга прыслухоўваўся, (па) волі падгрэбваючы (да) (не) вялікага астраўка.

Стары бабёр яшчэ раз азірнуўся (на) хатку, с..шоў (з) астраўка і н..чутна паплыў (да) сам..га бераг.. . Тут віўся мален..кі руч..ёк. Выц..каў ён (з) крыніц кіламетр.. (за) два а..сюль, (з) пад дв..х в..лікіх, (як) горы, у..горкаў. (З) аднаго бок.. (ад) рэчкі стаяў (на) ўзгорк.. бор, (пад) ім – хат (з) пяць мален..кае вёсачкі. Тут мала хто хадзіў, і бабры жылі спакойна, (без) клопат.. . Хапала (на) іх і лазы, і карэн..чыкаў, і травы. Тут была іх мален..кая радзіма (*А. Жук*).

Спампавана з сайта www.aversev.by

Значэнне часціц *не* і *ні*

Часціца **не** надае адмоўнае значэнне ўсяму сказу, калі стаіць перад дзеясловам-выказнікам (*Толькі дабегчы да лесу Іван не паспеў*) або асобным членам сказа (*Зусім не весела паглядала гаспадыня на нязванага госця*).

Аднак:

Сказ мае сцвярджальны сэнс, калі ў ім дзве часціцы **не**, адна з якіх стаіць перад дзеясловам *магчы*, а другая – перад інфінітывам: *Я не магу не паехаць у гэты горад*. Часціца **не** мае сцвярджальны сэнс і ў сказах пытальна-клічнага тыпу: *Дзе яны толькі не хадзілі!*

Часціца **ні**:

• надае адмоўнае значэнне сказу без дзейніка (ужываецца звычайна пры дапаўненні ў родным склоне): *Вакол ні дрэўца. На небе ні воблачка*;

• узмацняе адмаўленне, якое выражана часціцай **не** або словамі **няма**, **нельга**: *Няма ні травінкі. Не было ў хаце ні смяцінкі*;

• узмацняе сцвярджэнне і надае абагульняльнае значэнне адносным займеннікам і прыслоўям, якія падпарадкоўваюць адну частку складанага сказа другой (*хто ні*, *хто б ні*; *дзе ні*, *дзе б ні*; *куды ні*, *куды б ні*; *як ні*, *як бы ні* і інш.): *Куды б ні завяла цябе дарога, не мінай бацькоўскага парога*;

• ужываецца ва ўстойлівых выразах тыпу *ні свет ні зара*, *ні жывы ні мёртвы.*

155. Узмацніце сцвярджэнне ў першай частцы сказа з дапамогай часціцы **ні**. Дакажыце, што ўжыванне часціцы **не** ў гэтых выказваннях будзе не да месца.

1. За што браўся, усё атрымлівалася з першага разу. 2. Хто быў на сустрэчы, усе віншавалі госця. 3. Куды пойдзе, усюды лес заканчваецца балотам. 4. Што рабіў, усё ішло нарасхват.

156. Закончыце сказы ў адпаведнасці са значэннямі часціц **не** і **ні**.

Хто не быў на экскурсіі, ... Хто ні быў на экскурсіі, ...

Калі не зойдзеш да яе, ... Калі ні зойдзеш да яе, ...

157. Складзіце і запішыце сказы з прыведзенымі выразамі: **не раз** (= многа разоў), **ні разу** (= ніколі).

158. Прачытайце тэкст, устаўляючы замест кропак (у дужках) часціцы **не** і **ні**, растлумачце іх напісанне і значэнне. Назавіце іншыя часціцы ў тэксце, ахарактарызуйце іх сэнсава-стылістычную ролю. Запішыце сказы з часціцамі **не** і **ні**.

Спампавана з сайта www.aversev.by

Кожны з нас памятае прачытаную ў юнацтве першую кнігу. Можа, гэта была нават (...) першая, але нейкая адна з першых, што засталася ў памяці аж да гэтага часу. Асабіста я памятаю, як, затаіўшы дыханне, забраўшыся недзе ў куток, прачытаў «Хан і яго сын» Максіма Горкага. Як і кожны чалавек, пасля гэтага я чытаў многа добрых і цікавых кніг, але (...) адна (...) можа ісці ў параўнанне з першай па сіле свайго ўражання.

Часта я думаю над гэтым: чаму ж так бывае? Вядома, першую ролю тут іграе, мабыць, дзіцячая ўспрымальнасць, фантазія. (...) апошнюю ролю іграе і тое, што змест кніжкі адпавядае пэўнаму настрою. Але ў мяне няма (...) кропелькі сумнявання, што нават дзіцячы свет можа горача ўспрымаць толькі тое, што закранае пачуцці і выклікае хваляванні (*Я. Скрыган*).

Дакажыце, што тэкст адносіцца да публіцыстычнага стылю, ахарактарызуйце яго тып. Сфармулюйце коратка тэзіс, выказаны аўтарам у першых двух сказах.

Якія прыёмы выкарыстоўвае аўтар для доказу тэзіса? У чым асаблівасць аўтарскай манеры доказу? Да якога вываду прыходзіць аўтар?

Мова ў дыялогу культур

159. Устанавіце адпаведнасць паміж рускімі і беларускімі ўстойлівымі выразамі:

а) сытый голодного не разумеет	1) н.. свата н.. брата
б) как с козла молока	2) н.. адзін Гаўрыла ў Полацку
в) без роду и племени	3) н.. адтуль н.. адсюль
г) ни слуху ни духу	4) н.. знаем цану вадзіцы, пакуль н.. высахла крыніца
д) не только свету, что в окошке	5) н.. вокам н.. відаць, н.. слыхам н.. чуваць
е) взялся за гуж, не говори, что не дюж	6) багаты н.. ведае, чым бедны абедае
ж) откуда ни возьмись	7) н.. лою н.. ўдою
з) что имеем – не храним, потерявши – плачем	8) калі ўлез у дугу – н.. кажы «н.. магу»

Запішыце беларускія ўстойлівыя выразы, устаўляючы прапушчаныя літары.

Спампавана з сайта www.aversev.by

Правапіс *не* (*ня*), *ні* з рознымі часцінамі мовы

Не (ня) пішацца разам:

• калі слова не ўжываецца без **не**: *няўмека*, *нянавісць*; *непахісны*, *няспынны*; *няўхільна*, *нездаровіцца*, *ненавідзець*, *непакоячыся*;

• у словах з прыстаўкай **неда-**, якія маюць значэнне непаўнаты дзеяння: *недабачыць*, *недавыканаць*, *недаробка*, *недаацэнка*;

• калі **не** ўтварае новыя словы з супрацьлеглым значэннем, якія звычайна можна замяніць сінонімамі без прыстаўкі **не- (ня-)**: *праўда – няпраўда (хлусня)*; *вялікі – невялікі (малы)*; *высока – невысока (нізка)*;

• з поўнымі дзеепрыметнікамі, пры якіх няма залежных слоў: *нязжатае жыта*, *незапісаныя словы*, *ненамаляваная карціна*;

• у неазначальных займенніках і прыслоўях: *нехта*, *нешта*, *нейкі*, *недзе*, *некалі*, *неяк*.

Часціца **не** пішацца асобна:

• з рознымі часцінамі мовы, калі ёсць ці падразумяваецца супрацьпастаўленне: *не праўда, а хлусня*; *не шырокая, а хутчэй вузкая рэчка*;

• з дзеясловамі, дзеепрыслоўямі, кароткімі дзеепрыметнікамі: *не пісаў*, *не думаў*; *не думаючы*, *не напісаўшы*; *сачыненне не напісана*;

• з поўнымі дзеепрыметнікамі пры наяўнасці залежных слоў або супрацьпастаўлення: *не закончаны аўтарам твор*, *яшчэ не акрэсленая думка*; *не закончаная, а толькі пачатая праца*.

160. З прыведзеных сказаў утварыце і запішыце новыя, ужыўшы супрацьпастаўленне або залежнае слова.

1. На стале ляжалі неправераныя сшыткі. 2. Сярод рукапісаў пісьменніка трапілася незакончаная аповесць. 3. Назаўтра шахматысты працягнулі недагуляную партыю. 4. Баксёр ужыў недазволены прыём.

161. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і выбіраючы з дужак **не (ня)**. Растлумачце правапіс **не (ня)** з рознымі часцінамі мовы.

Брат прывёз мяне на будоўлю. Яму як быц..ам нават (не/ня) ёмка. Гэта ж (не/ня) першая школа, якую ён будуе тут, у родных м..сцінах. Каб (не/ня) выхадны дзень, калі тут пуста, дык і (не/ня) павёў бы мяне сюды.

Ходзім па будуч.. клас.., паднімаемся на другі паверх, пасля на дах. А..туль гляджу на майскую з..л..ніну і маладую, яшчэ (не/ня) прыкрытую шэрасць палёў, на луг, (не/ня) схаваны за бера.. пабліск ракі, на лес і хаты сонечнага Наднямоння... (*Я. Брыль*).

Спампавана з сайта www.aversev.by

Часціца **ні** пішацца са словамі асобна.

Прыстаўка **ні-** з'яўляецца часткай слова і пішацца разам:

• у адмоўных займенніках (калі пасля **ні** няма прыназоўніка) і ў адмоўных прыслоўях: *ніхто*, *нішто*, *ніякі*, *нічый* (**але***: ні ў кога*, *ні ў якой*), *нідзе*, *ніколі*, *нікуды*, *ніколькі*;

• у словах, якія без **ні** не ўжываюцца: *нішчымніца*, *нікчэмны*, *нішчымны*, *ніякавата*.

162. Утварыце і запішыце ад прапанаваных слоў новыя з прыстаўкамі **не-** і **ні-**. Запішыце пары слоў з **не-** і **ні-**, пастаўце націскі. Растлумачце, калі пішацца **не-**, а калі – **ні-**.

Хто, што, які, дзе, куды, калі, як, колькі.

Мова і нацыянальная культура

163. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце правапіс **не (ня)**, **ні**.

(Н..) водная з тутэйшых жанчын у дні, што а(д, т)дзялялі Божае нараджэ(н, нн)е ад свята Трох каралёў, (н..) за(?) што на свеце (н..) разу (н..) пакруціла (б, бы) верацяном, бо тады вясной усялякая хатняя птушка паздыхала (б, бы) ад завароту галавы. (Н..) водная ў дзень Паднясення Святога Крыжа (н..) хадзіла ў грыбы і ягады, бо тады навяла (б, бы) усіх лясных гадаў на сваю хату. (Н..) водная, жнучы, (н..) ўпускала з пільнай увагі, каб выпа(д, т)кова (н..) зрэзаць сярпом (з, с)вязаных ці заламаных каласоў, бо (з, с)вязвае іх так альбо заломвае (н..) зычлівая рука на (н..) шчасце той, якая іх сажне. І шмат падобных прыкмет і звестак ад дзядоў і прадзедаў мелі насельнікі Сухой Даліны (*Паводле Э. Ажэшкі*).

Падкрэсліце словы, напісанне якіх адпавядае правілу «Правапіс галосных **е**, **ё**, **я**».

• У якія дні, згодна з хрысціянскімі запаведзямі, забараняецца працаваць?

• Растлумачце алегарычны сэнс прыказкі «І дурань ведае, што ў нядзелю свята».

164. Прачытайце афарыстычныя выслоўі з кнігі Ніны Мацяш «Душою з небам гаварыць» (1999), растлумачце іх сэнс. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

1. Чужое неба (с/ш)часця (н..) дае. 2. А (н..) падсудны хіба толькі робат: яму (н..) што лю(ц/дс)кое (н..) баліць. 3. Дай нам, лёс, таго, чаго мы вартыя, каб (н..) здрадзіць нам самім с..бе. 4. Калі крыштальным быў выток – (н..) замутнёным будзь і вусце! 5. Люблю (н..) паўторны свой род і яго (ан..) дзе (н..) зракуся. 6. Узросту (н..) мае Гармонія, (н..) ведае межаў Краса.

Спампавана з сайта www.aversev.by

Падрыхтуйце сачыненне-мініяцюру (тып маўлення – разважанне) на тэму аднаго з выслоўяў.

ПРАВІЛЫ ПЕРАНОСУ СЛОЎ

1. З аднаго радка на другі слова пераносіцца па складах, калі ў сярэдзіне яго няма спалучэння зычных: *во-ля*, *тра-ва*, *за-яц*, *га-ла-ва*, *ка-ва-лак*, *стра-ка-ты*, *пра-ве-рыць*, *пе-ра-кі-нуць*.

Калі ў сярэдзіне слова паміж галоснымі маецца спалучэнне зычных, то пераносіцца на наступны радок або ўсё гэта спалучэнне, або любая яго частка. Можна пераносіць: *ся-стра*, *сяс-тра*, *сяст-ра*; *во-стры*, *вос-тры*, *вост-ры*; *пту-шка*, *птуш-ка*; *кро-пля*, *кроп-ля*; *ма-ста-цтва*, *мас-тац-тва*, *мас-тацт-ва*, *двац-цаць*, *два-ццаць*, *калос-се*, *кало-ссе*, *сол-лю*, *со-ллю*, *памяц-цю*, *памя-ццю*, *мыц-ца*, *мы-цца*.

2. Пры пераносе нельга:

• пакідаць або пераносіць на наступны радок адну літару, нават калі яна адпавядае складу: *аса-ка*, *лі-нія*, *ра-дыё*, *еха-лі*, *па-коі*. Немагчыма ажыццявіць перанос некаторых слоў, хоць яны і неаднаскладовыя: *аса*, *яна*, *юнак*, *мая*, *арыя*, *алея*, *Азія*, *якая* і пад.;

• разбіваць пераносам спалучэнні літар *дж* і *дз*, калі яны абазначаюць на пісьме гукі [*дж*], [*дз*], [*дз'*]: *ура-джай*, *са-джаць*, *ра-дзі-ма*, *ха-дзіць*. Спалучэнні *дж* і *дз* можна разбіваць пераносам, калі *д* належыць прыстаўцы, а *з*, *ж* – кораню слова: *пад-жары*, *ад-жаць*, *пад-земны*, *ад-значыць*;

• аддзяляць ад папярэдняй галоснай літары *й* і *ў*: *сой-ка*, *бой-кі*, *май-стар*, *дай-сці*, *зай-мацца*, *праў-да*, *слоў-нік*, *маў-чаць*, *заў-тра*, *праў-нук*;

• аддзяляць мяккі знак (*ь*) і апостраф ад папярэдняй зычнай: *буль-ба*, *прось-ба*, *вазь-му*, *бур'-ян*, *сем'-яў*, *мыш'-як*.

3. У складаных словах кожная частка пераносіцца згодна з правіламі пераносу асобных слоў: *се-на-ўбо-рка*, *збож-жа-зда-ча*.

4. Не дзеляцца пры пераносе абрэвіятуры, якія пішуцца вялікімі літарамі або з'яўляюцца спалучэннем літар і лічбаў, а таксама графічныя скарачэнні слоў і выразаў: *ААН*, *АБСЕ*, *ДАІ*, *А-78*, *г. д.*, *г. зн.*, *стст.*; не адрываюцца пры пераносе ад лічбаў далучаныя да іх злучком канчаткі або часткі канчаткаў: *а 19-й (гадзіне)*, *1-га (студзеня)*; не адрываюцца ад прозвішчаў ініцыялы: *Я. Брыль*, *К. М. Міцкевіч*, *Я. Ф. Карскі*, *М. І. Гурскі*; не пераносіцца на наступны радок працяжнік; не адрыва-

Спампавана з сайта www.aversev.by

юцца ад лічбы скарочаныя назвы адзінак вымярэння: *1990 г., XXI ст., 100 кг, 50 га, 2 км.*

165. Падзяліце словы для пераносу. Укажыце ўсе магчымыя варыянты пераносу.

Займеннік, назбіраць, прымітыўны, сенсацыя, правасуддзе, па-мойму, пунктуацыя, каньён, майстраваць, дзяржаўны, машынабудаўнічы, лекцыя, падзьмуць, самаўпэўнены, кар'ера, маленства, заўтрашні, народжаны, ягадны.

Мова і нацыянальная культура

166. Прачытайце тэкст, дайце яму загаловак.

Пакладзены на музыку верш Алеся Бачылы «*Радзіма* мая дарагая» стаў гукавым сімвалам нашай краіны. Кожны дзень мы чуем гэтую мелодыю як *пазыўныя Беларускага радыё*. Невыпадкова ў свой час менавіта яна была *абрана* ў *якасці* музычнай візітоўкі Беларусі. Гэтая песня – *прызнанне* ў любові да роднага краю – і сёння кранае і *саграв̆ае* нашы *сэрцы*. Яна, як глыток *крынічнай* вады, *нагадвае* нам пра тое, што Радзіму, як і *бацькоў*, не выбіраюць. Ім проста *аддаюць* свае сэрцы, а калі трэба – і *жыццё* (*Паводле Л. Мурашкі*).

Выпішыце з тэксту выдзеленыя словы, падзяляючы іх для пераносу (укажыце ўсе магчымыя варыянты пераносу слоў).

Якія словы з тэксту нельга падзяліць для пераносу?

Запішыце па памяці тэкст першага куплета песні «Радзіма мая дарагая».

- Хто напісаў музыку гэтай песні?

ПАДАГУЛЬНЕННЕ ВЫВУЧАНАГА

Самадыктант

167. Спішыце тэкст, афармляючы яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі.

РЫЦАРСКІ ГОНАР

Вы (не) задум(?)валіся чаму вайскоўцы віта..чыся прыклад(?)ваюць руку да казырка шапкі? І чаму гэты жэст уласцівы як знак вітан..я войскам усяго свет..? А..даючы чэсць адзін аднаму вайскоўцы паўтараюць рухі с..рэдн..в..ковых рыцараў якія ўзнімалі забралы сваіх шлемаў і абавя..кова фіксавалі момант калі іх твары былі поўнасцю а..крыты адзін аднаму.

Сучасны агульна(?)вайсковы статут (не) пасрэдная спа..чына рыцарскага права. Згодна з рыцарскім код..ксам гонар галоўнае багац..е

Спампавана з сайта www.aversev.by

рыцара. І запляміць яго в..лікая ган..ба. З(?)за наймен(?)шай абразы словам ці ўчынкам рыцар абавязаны быў выклікаць крыўд..іцеля на бой каб даказаць сваю слушнасць або загінуць.

Закон забараняў дуэлі пад(?)час гэтых па..дынкаў гінула і калечылася відаць (н..) меней вояў чым у баях.

На сучасных рыцарскіх турнірах «дуэлі» (не) забаронены. Але ўсё(?)роўна (на) пярэдадні «бо(ю/я)» трэба зв..рнуцца ў «суд» агаварыць правілы і пасля гэтага біцца па закона(м/х) рыцарскага код..кса. (Н..) варта рыцарскага гонар.. біць саперніка ў спіну дабіваць бя..-збройнага ці таго хто ўпаў. Калі адзін з тых хто б..ецца выпусціў з рук шаблю а ягоны сапернік (н..) даў яму ўзняць зброю то лічыцца што пра..граў той хто парушыў код..кс гонар.. (*Паводле І. Міхны*).

- У якіх беларускіх гарадах адбываюцца сучасныя рыцарскія турніры?

Падагульняльны тэст

А1. Напісанне якіх слоў заснавана на фанетычным прынцыпе арфаграфіі:

1) спеў; 3) бацька; 5) адступіць?
2) спаўзаць; 4) бясспрэчна;

А2. Укажыце словы, пры вымаўленні якіх адбываецца асіміляцыя па мяккасці:

1) знік; 3) здзекі; 5) рэдзька.
2) скінуць; 4) айсберг;

А3. Адзначце словы, пры перакладзе якіх на беларускую мову адбываецца дзеканне:

1) дедерон; 3) индеец; 5) две.
2) бандероль; 4) дивизия;

А4. Адзначце словы з прыстаўным зычным гукам:

1) вобла; 3) водсвет; 5) войска.
2) вобласць; 4) вохра;

А5. У якіх выпадках пры ўтварэнні патрэбнай формы назоўніка адбываецца чаргаванне заднеязычных зычных гукаў са свісцячымі:

1) дзякаваць (сяброўка); 4) загадчык (бібліятэка);
2) на нашай (страха); 5) зварыў на (малако)?
3) ад правага (бераг);

Спампавана з сайта www.aversev.by

А6. Адзначце словазлучэнні з назоўнікамі, якія маюць канчатак **-у**:

1) не разабраў рукапіс..;
2) абмяркоўваць пры дырэктар..;
3) не з'еў бутэрброд..;
4) кіраўнік камбінат..;
5) шкатулка з малахіт.. .

А7. Укажыце словазлучэнні з граматычнымі памылкамі:

1) цяжкія камені;
2) дарожны насып;
3) глыбокае Нарач;
4) прыгожы какаду;
5) белая гваздзіка.

А8. У якіх сказах дапушчаны граматычныя памылкі?

1) З кожным крокам пясок пад нагамі здаваўся ўсё больш гарачым.
2) Неба сёння ясней, чым учора.
3) Мікола Гусоўскі – буйнейшы славянскі паэт-лацініст эпохі Адраджэння.
4) Задачу можна было рашыць прасцейшым спосабам.
5) Наталля Пятроўна маладзейшая свайго мужа.

А9. Адзначце словазлучэнні з правільна ўжытымі займеннікамі:

1) паважаць сябе;
2) з самой раніцы;
3) нічому не здзіўляўся;
4) з'еў нішто салёнае;
5) дзякую цябе.

А10. Укажыце правільна запісаныя формы лічэбнікаў:

1) пяцярымі;
2) сям'юдзесяццю;
3) двумастамі;
4) абедзвюмя;
5) шасцідзесяццю пяццю.

А11. Якія дзеясловы ў форме 1-й асобы множнага ліку цяперашняга ці будучага простага часу маюць канчатак **-ем**:

1) адштурхнуць;
2) сесці;
3) плысці;
4) вымавіць;
5) наступаць?

А12. Адзначце дзеясловы з суфіксамі **-ыва-**:

1) доказ..ваць;
2) падыгр..ваць;
3) праветр..ваць;
4) каманд..ваць;
5) запіс..ваць.

А13. Укажыце словазлучэнні з формамі дзеепрыметнікаў, якія не адпавядаюць нормам беларускай мовы:

1) расколаты лёд;
2) стомленная гаспадыня;
3) збялелы твар;
4) расхвальваўшаяся вучаніца;
5) чырванеючыя шчокі.

Спампавана з сайта www.aversev.by

А14. Адзначце сказы з няправільным ужываннем дзеепрыслоўяў і дзеепрыслоўных словазлучэнняў:

1) Разглядаўшы фатаграфіі, Алена марыла пра новыя падарожжы.
2) Рыхтуючыся да экзаменаў, нельга забываць пра паўнацэнны сон.
3) Выступая перад вялікай аўдыторыяй, дакладчык вельмі хваляваўся.
4) Слухаючы мелодыю вальса, успамінаецца выпускны баль.
5) Трэнер аб'явіў перапынак, дазволіўшы спартсменам адпачыць.

А15. Адзначце словы, якія пішуцца разам:

1) гаварыць (на) распеў;
2) вывучыць (на) памяць;
3) памераць (у) абхват;
4) выказаць (у) голас;
5) ударыць (з) размаху.

А16. Адзначце сказы са словамі, якія з **не** пішуцца асобна:

1) (Н..) трэба шкадаваць пра мінулае.
2) Гаспадыня (н..) дагледзела куранят.
3) Стол быў прыкрыты (н..) выбеленым абрусам.
4) Рухавік працаваў (н..) спыняючыся.
5) Гэта кніга (не) надрукавана.

В1. Выпішыце словы з марфалагічным падваеннем зычных:

1) ураганны;
2) ладдзя;
3) снеданне;
4) палоззе;
5) пустазелле.

В2. Запішыце па-беларуску словы, пры перакладзе якога адбываецца цеканне:

1) в битве;
2) партитура;
3) Ватикан;
4) вахтёр;
5) мантия.

В3. Ад дзеяслова, запісанага ў дужках, утварыце дзеепрыметнік, запішыце яго ў пачатковай форме.

Міхась трымаўся за парэнчы (*пасінець*) ад холаду пальцамі.

В4. Ад прыслоўя *добра* ўтварыце простую форму вышэйшай ступені параўнання.

Спампавана з сайта www.aversev.by

І. Л. Бурак

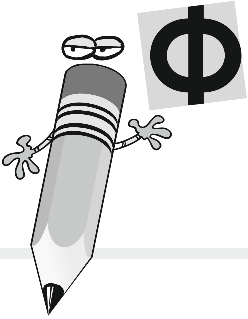

Практыкум па пунктуацыі

Спампавана з сайта www.aversev.by

Спампавана з сайта www.aversev.by

УВОДЗІНЫ

Тэрмін *пунктуацыя* паходзіць ад лацінскага слова *punctum* (кропка, укол; у старажытных рымлян знак кропка рабіўся ўколам вострай палачкі, якой пісалі на навошчаных дошчачках). Гэты тэрмін мнагазначны. Ён абазначае: 1) сукупнасць знакаў прыпынку ў пісьмовай мове; 2) правілы іх выкарыстання ў пісьмовай мове; 3) раздзел мовазнаўства, які вывучае нормы ўжывання знакаў прыпынку і іх функцыі.

Знакі прыпынку, як і літары алфавіта, з'яўляюцца часткай графічнай сістэмы беларускай мовы. Яны ўжываюцца толькі ў звязным тэксце, падзяляючы яго на асобныя часткі, якія заключаюць у сабе пэўны сэнс. Знакі прыпынку выкарыстоўваюцца ў кожным сказе незалежна ад таго, складаецца ён з аднаго слова ці з многіх слоў. Яны характарызуюць граматычную будову сказа, вызначаюць яго сэнсавыя і інтанацыйныя асаблівасці. Так, клічнік у канцы сказа сведчыць аб тым, што гэты сказ мае яркую эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку, граматычна, сэнсава і інтанацыйна завершаны: *Не рабіце ніколі нікому зла, не кідайце развалін і папялішчаў!* (К. Кірэенка).

Коска пры зваротку служыць для аддзялення ці выдзялення яго ў структуры сказа, таму што зваротак граматычна не звязаны з членамі сказа і сам членам сказа не з'яўляецца: *Ты ляці, маё слова, праз палі і лясы, прывітайся з краінай маёй дарагою* (П. Панчанка).

Працяжнік паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага бяззлучнікавага сказа паказвае на тое, што сказ складаецца з састаўных частак, паміж якімі выражаюцца ўмоўна-выніковыя або ўмоўна-часавыя адносіны: *Павее ветрык – шурхнуць травы* (Я. Колас).

Такім чынам, знакі прыпынку дазваляюць дакладна перадаць на пісьме самыя разнастайныя думкі і пачуцці і правільна ўспрымаць іх сэнс пры чытанні пісьмовага тэксту.

Пунктуацыя — гэта раздзел мовазнаўства, які цесна звязаны з сінтаксісам, марфалогіяй, інтаналогіяй (навукай, якая даследуе інтанацыю). Сувязь з сінтаксісам праяўляецца ў тым, што з дапамогай знакаў прыпынку перадаюцца асаблівасці граматычнай будовы сказа (ускладненне сказа аднароднымі членамі, адасобленымі членамі, параўнальнымі зваротамі, пабочнымі і ўстаўнымі словамі, словазлучэннямі і сказамі, звароткамі; колькасць прэдыкатыўных частак у складаным сказе). Сувязь з марфалогіяй праяўляецца ў тым, што пастаноўка

Спампавана з сайта www.aversev.by

знакаў прыпынку іншы раз залежыць ад таго, якой часцінай мовы выражаны пэўныя члены сказа. Напрыклад, азначэнні, выражаныя прыметнікамі ці дзеепрыметнікамі або прыметнікавымі або дзеепрыметнікавымі зваротамі, заўсёды адасабляюцца, калі адносяцца да азначаемага слова, якое выражана асабовым займеннікам: *Вясёлыя і бадзёрыя, мы вяртаемся дамоў* (Я. Колас); *Ахоплены радасцю, ён весела смяецца* (К. Чорны). Сувязь з інтаналогіяй праяўляецца ў тым, што з дапамогай знакаў прыпынку перадаецца на пісьме эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка паведамлення: *Клічуць дарогі свету, клічуць наперад мяне!* (Е. Лось).

Знакі прыпынку ўжываліся ўжо ў глыбокай старажытнасці для афармлення пісьмовых тэкстаў. У старажытных пісьмовых тэкстах усходніх славян аж да XIV ст. выкарыстоўвалася толькі кропка [.] і спалучэнні кропак [·:·], [:.:], [.:.]. У XIV ст. стала ўжывацца коска [,]. У канцы XV ст. паявілася двукроп'е [:], якое ставілася не толькі паміж часткамі складанага сказа, але і ў канцы сказа замест кропкі. У канцы XVI ст. быў уведзены ў пісьмовую практыку сучасны знак пытання – пытальнік [?]. Да гэтага часу для абазначэння пытальнага зместу сказа ўжывалася «падстолія», якая мела выгляд сучаснай кропкі з коскай [;]. У канцы XVI ст. паявіліся таксама дужкі ( ). У канцы XVII ст. эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка зместу сказа пачала абазначацца пры дапамозе клічніка [!]. У гэты ж час паявілася двукоссе [« »]. З сярэдзіны XVIII ст. пачаў ужывацца працяжнік [–].

Такім чынам, да пачатку XIX ст. у пісьмовай практыцы ўжываліся ўсе знакі прыпынку, што і ў наш час. Аднак пастаноўка знакаў прыпынку доўгі час праводзілася адвольна і непаслядоўна. Толькі ў XX ст. былі канчаткова вызначаны прынцыпы, якія ляжаць у аснове сучаснай пунктуацыі, і ўстаноўлены правілы ўжывання кожнага знака прыпынку.

Аснову сучаснай пунктуацыі складаюць тры прынцыпы: сэнсавы (пры пастаноўцы знакаў прыпынку ўлічваецца сэнс паведамлення), граматычны (улічваецца граматычная пабудова сказа), інтанацыйны (улічваецца інтанацыйнае афармленне паведамлення).

Сучасная пунктуацыя – дасканалая сістэма правіл, якія вызначаюць пастаноўку розных знакаў прыпынку на пісьме. Асноўныя правілы пунктуацыі маюць нарматыўны характар, яны аднолькавыя і абавязковыя для ўсіх, хто піша або чытае пісьмовы тэкст. Між тым вядома, што адзін і той жа тэкст можа афармляцца рознымі знакамі прыпынку,

Спампавана з сайта www.aversev.by

у выніку чаго ўзнікаюць пунктуацыйныя варыянты. Такія варыянты часта сустракаюцца ў канцы сказа. Напрыклад: *Свеціць сонца. Свеціць сонца? Свеціць сонца! Свеціць сонца...* У гэтых сказах выбар знака прыпынку залежыць ад мэты паведамлення. Пунктуацыйныя варыянты сустракаюцца і ў сярэдзіне сказа: *Пачаліся канікулы, мы паехалі адпачываць у Крым* і *Пачаліся канікулы – мы паехалі адпачываць у Крым*, дзе выбар знака прыпынку залежыць ад сэнсава-граматычных адносін паміж часткамі складанага сказа (у першым сказе адносіны паслядоўнасці, у другім – умоўна-часавыя).

Пунктуацыйныя варыянты не парушаюць нарматыўнасці сучаснай пунктуацыі, яны сведчаць аб сінтаксічнай мнагазначнасці тэксту і не могуць разглядацца як нейкія памылкі ці адхіленні ад устаноўленых правіл.

Знакі прыпынку бываюць раздзяляльныя і выдзяляльныя.

Раздзяляльныя знакі прыпынку служаць для аддзялення самастойных сказаў у тэксце або асобных членаў простага сказа ці прэдыкатыўных частак складанага сказа: *Полацкае княства мела вялікую патрэбу ў адукаваных людзях. Школы існавалі тут і да Еўфрасінні, але заснаванне асветніцаю манастыроў, яе чынная педагагічная дзейнасць далі школьнай справе новы магутны штуршок* (У. Арлоў).

У гэтым тэксце ўсе знакі прыпынку раздзяляльныя (аддзяляюць асобныя сказы, прэдыкатыўныя часткі складанага сказа, аднародныя дзейнікі ў другой прэдыкатыўнай частцы складанага сказа).

Выдзяляльныя знакі прыпынку служаць для выдзялення ў сярэдзіне сказа асобных яго частак (адасобленых членаў сказа, параўнальных зваротаў, звароткаў, пабочных і ўстаўных слоў, словазлучэнняў, сказаў, простай мовы). Напрыклад: *Камбайны, цяжка пакалыхваючыся, адзін за адным выходзілі з машыннага двара* (А. Жук); *Пырскі крохкія, як шкло, узлятаюць пад вяслом* (П. Глебка); *Дзе ты, цёплае лета, сонцам яркім сагрэта?* (А. Русак); *Кожны чалавек павінен пакінуць аб сабе, вядома, добрую памяць* (А. Пальчэўскі); *Я ўсміхнуўся і сказаў: «Зноў паеду ў Вільню»* (Я. Місько). У першых чатырох прыкладах у сярэдзіне сказа ўсе знакі прыпынку выдзяляльныя, у апошнім сказе выдзяляльны знак – двукоссе.

Да асноўных пунктуацыйных паняццяў адносяцца пунктаграма, пунктуацыйная памылка, пунктуацыйнае правіла, пунктуацыйны разбор.

Спампавана з сайта www.aversev.by

Пунктаграма – гэта такое месца ў сказе, якое патрабуе пэўнага пунктуацыйнага афармлення. Пунктаграмай з'яўляецца не толькі наяўнасць знака прыпынку, але ў некаторых выпадках і яго адсутнасць. Напрыклад: *З двара пазірала цёмная, чорная ноч* (Я. Колас); *Я люблю блукаць па вузкіх мінскіх вуліцах вясной* (П. Панчанка). У першым прыкладзе пунктаграмай з'яўляецца коска паміж аднароднымі азначэннямі і кропка ў канцы сказа. У другім прыкладзе пунктаграмай з'яўляецца адсутнасць коскі паміж неаднароднымі азначэннямі і кропка ў канцы сказа.

Пунктуацыйная памылка – гэта няправільнае афармленне пунктаграмы.

Пунктуацыйнае правіла змяшчае афіцыйна прынятыя нормы пунктуацыйнага афармлення сказа.

Пунктуацыйны разбор – гэта тлумачэнне пунктаграм у сказе.

Пунктуацыйныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы змешчаны ў «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (Мінск, 2008). Аднак гэта агульны звод, у якім не ставілася задача ахапіць усю шматлікасць і разнастайнасць прыватных, а таксама варыянтных выпадкаў пастаноўкі знакаў прыпынку ў пісьмовым тэксце. Гэтыя правілы канкрэтызуюцца ў спецыяльных даведніках па пунктуацыі беларускай мовы.

Практыкаванні

1. Прачытайце тэкст. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Назавіце раздзяляльныя і выдзяляльныя знакі прыпынку.

З тых часоў, як пазнаў жыццё, я люблю сваю маці – простую беларускую жанчыну. Яна ўмела ўбачыць і ацаніць галоўнае ў чалавеку – сумленнасць, адкрытую душу. Гэтая непісьменная жанчына жыла вялікім духоўным жыццём. Душа яе прагнула ўвабраць у сябе душу свайго народа, яе весялосць і сум, яе радасць і гора, яе веру і сумленне.

Колькі яна ведала прыгожых, задушэўных песень! Змалку я палюбіў матчыну песню. А потым, калі я пазнаў Купалавы і Коласавы вершы, вершы Максіма Багдановіча, я ўбачыў, што і ў песнях маёй маці, і ў іх песнях – адна душа, вялікая, як свет, душа нашага народа.

У кожнага з нас усе запаветныя ўспаміны звязаны з маці – простай, шчырай, вялікай. Гэта яна яшчэ ў маленстве адкрыла нам прыгоства народнай паэзіі, вялікасць бяссмертнай калыханкі – самага вялікага

Спампавана з сайта www.aversev.by

шэдэўра, створанага ў вяках усімі нашымі мамамі. Толькі для таго, хто спазнаў глыбіню матчынай песні, адкрылася потым невычэрпная скарбніца людской душы (*Паводле В. Віткі*).

2. Запішыце тэкст, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Укажыце раздзяляльныя і выдзяляльныя знакі прыпынку.

Тонкі знаўца прыроды ўлюбёны ў яе вечную красу Якуб Колас і ў прозе і ў паэзіі ўвасобіў незабыўныя карціны роднай прыроды палескія краявіды гулкія гоманы бароў фарбы і водар вясновых лугоў шолахі аўсянай нівы блакітны разліў ільняных палёў. І ўсё гэта сагрэта аблашчана святлом і цеплынёй жыццелюбівага сэрца паэта.

Коласаўская любоў да зямлі мела глыбокія сялянскія карані. Ён глядзеў на прыродныя з'явы не толькі як мастак які тонка адчуваў прыроду і мог перадаць усю яе прыгажосць паэзію ўсе адценні яе хараства. Ён глядзеў на ўсё і вокам селяніна які бачыць у зямлі сродак існавання які цэніць у першую чаргу тое што спрыяе добраму ўраджаю дабрабыту людзей іх шчасцю і радасці (*Паводле М. Лынькова*).

3. Прачытайце сказ. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Назавіце знак прыпынку, які з'яўляецца адначасова і выдзяляльным, і раздзяляльным.

Мы часам забываем пра тое, што было ўчора, пазаўчора, тыдзень назад, але вельмі асцярожна зберагаем у памяці даўняе, якое на працягу ўсяго сталага жыцця наталяе нашу душу светлымі ўспамінамі, нібы жывой вадой, не даючы ёй зачахнуць, зняверыцца, змарнець (*А. Варановіч*).

Кантрольныя пытанні

1. З якімі значэннямі ўжываецца тэрмін «пунктуацыя»?
2. Што агульнае і што рознае паміж літарамі і знакамі прыпынку?
3. Якую ролю адыгрываюць знакі прыпынку ў афармленні пісьмовага тэксту?
4. З якімі раздзеламі мовазнаўства звязана пунктуацыя?
5. Які знак прыпынку самы старажытны паводле паходжання?
6. Як падзяляюцца знакі прыпынку паводле сваёй функцыі?
7. На якіх прынцыпах грунтуецца сучасная пунктуацыя?
8. Што такое пунктаграма?

Спампавана з сайта www.aversev.by

Тэст

I варыянт

I. **Адзначце сказы, у сярэдзіне якіх ужыты раздзяляльныя знакі прыпынку.**

1. На душы было лёгка, радасна.
2. Заходзьце, госці, у хату.
3. Возера, абсаджанае вербамі, прыцягвала да сябе ў гарачы дзень.
4. Мы глядзелі на мора, зачараваныя яго прыгажосцю.

II. **Адзначце сказы, у сярэдзіне якіх ужыты выдзяляльныя знакі прыпынку.**

1. У двор, апрача маці, уваходзіць суседка Насця.
2. Спакойна, разважна, няспешна ідзе размова.
3. Круглы, нібы шар, месяц выплыў з-за хмары.
4. Падзьмуў вецер, і па вадзе пабеглі хвалі.

III. **Адзначце значэнне, з якім ужыты тэрмін «пунктуацыя» ў сказе.**

Пунктуацыя твораў Васіля Быкава вызначаецца пэўнай спецыфікай.

1) Сукупнасць знакаў прыпынку ў пісьмовым тэксце;
2) пунктуацыйныя правілы;
3) раздзел мовазнаўства.

IV. **Адзначце знакі прыпынку.**

1) Дэфіс;
2) працяжнік;
3) націск;
4) дужкі.

II варыянт

I. **Адзначце сказы, у сярэдзіне якіх ужыты раздзяляльныя знакі прыпынку.**

1. Кніга – крыніца ведаў.
2. Лабановіч – так называўся малады настаўнік – слухаў апавяданне бабкі з цікавасцю.
3. Бліснула маланка – стала відна як удзень.
4. Над полем – песня жаваранка.

Спампавана з сайта www.aversev.by

II. Адзначце сказы, у сярэдзіне якіх ужыты выдзяляльныя знакі прыпынку.

1. Напэўна, маці не спіць.
2. Бег свой, здавалася, час замарудзіў.
3. Не змаўкаючы, гула завіруха.
4. Шуміць, прыгнуўшыся над возерам, аер.

III. Адзначце значэнне, з якім ужыты тэрмін «пунктуацыя» ў сказе.

Пунктуацыя цесна звязана з сінтаксісам і марфалогіяй.
1) Сукупнасць знакаў прыпынку ў пісьмовым тэксце;
2) пунктуацыйныя правілы;
3) раздзел мовазнаўства.

IV. Адзначце знакі прыпынку.

1) Двукоссе;
2) знак пераносу;
3) двукроп'е;
4) знак параграфа.

ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ў КАНЦЫ СКАЗА

У канцы сказа могуць ужывацца кропка, пытальнік, клічнік, шматкроп'е, а таксама пытальнік і клічнік, пытальнік і шматкроп'е, пытальнік разам з клічнікам і шматкроп'ем, клічнік і шматкроп'е.

Пастаноўка пэўнага знака прыпынку ў канцы сказа залежыць ад таго, які гэта сказ паводле мэты паведамлення і якую інтанацыйную афарбоўку ён мае.

Кропка ставіцца ў канцы апавядальных сказаў, а таксама ў канцы пабуджальных сказаў, калі яны не маюць яркай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі: *Палі збажыною шумяць.* (Я. Купала); *Давайце дружна песню звонкую спяём.* (З. Бядуля).

Пытальнік ставіцца ў канцы пытальных сказаў: *Што нясе нам вясна маладая?* (Я. Колас).

Пытальнік ставіцца ў канцы складаназлучаных і складаных бяззлучнікавых сказаў, у якіх кожная або толькі апошняя прэдыкатыўная частка змяшчае прамое пытанне: *Стаміўся ў дарозе, ды дзе спачываць?* (П. Броўка); *Паслухай добра: чуеш песні?* (Я. Колас).

Спампавана з сайта www.aversev.by

Пытальнік ставіцца ў канцы складаназалежных сказаў, у якіх кожная або адна з частак (галоўная ці даданая) змяшчае прамое пытанне: *Мячык і цацку трэба аддаць сябрам, бо хто ж ідзе з горада без гасцінца?* (Я. Колас); *Хто згадае, чаго сэрца плача?* (П. Трус).

Пытальнік з клічнікам ставіцца ў канцы сказа, у якім прамое пытанне суправаджаецца рознымі эмацыянальнымі адценнямі: *Хіба ж не любавацца сваім прыгожым краем?!* (Я. Купала).

Пытальнік са шматкроп'ем ставіцца ў канцы сказа, у якім прамое пытанне падаецца як незавершанае. Шматкроп'е ў такім выпадку абазначаецца дзвюма кропкамі, якія размешчаны за пытальнікам: *Як жа па расе халоднай босы пабяжыш?..* (В. Таўлай).

Калі ж такое пытанне не суправаджаецца дадатковымі эмацыянальна-экспрэсіўнымі адценнямі, тады ў канцы сказа звычайна ставіцца пытальнік, клічнік і шматкроп'е (шматкроп'е ў такім разе абазначаецца адной кропкай): *Што на свеце роўнага па сіле знойдзецца да шчырай дружбы?!.* (У. Дубоўка).

Клічнік ставіцца ў канцы простых сказаў, якія маюць клічную інтанацыю: *Сягоння на новых шляхах Беларусь!* (А. Звонак); *Будзьце храбрымі і мужнымі!* (М. Лынькоў).

Заўсёды ставіцца клічнік у канцы тых сказаў, у якіх клічная інтанацыя падкрэслена эмацыянальна-экспрэсіўнымі часціцамі і выклічнікамі, размешчанымі ў пачатку сказа: *Колькі наперадзе спраў маладым!* (А. Астрэйка); *Ах, добра летам каля рэчкі!* (Я. Колас).

Заўсёды ставіцца клічнік у канцы тых сказаў, у якіх пабуджэнне выражана інфінітывам, назоўнікам або прыслоўем: *Не быць вайне! Па машынах! Бягом!*

Клічнік ставіцца ў канцы складаных сказаў, у якіх кожная або толькі апошняя прэдыкатыўная частка мае клічную інтанацыю: *Ужо снедаць час, і поўдзень скора, ды з гэтым бацькам адно гора!* (Я. Колас).

Клічнік са шматкроп'ем ставіцца ў канцы сказа, у якім эмацыянальна-экспрэсіўнае паведамленне падаецца як незавершанае: *Ну што ж, здараюцца і ў будзённым жыцці гераічныя моманты!..* (І. Грамовіч).

Шматкроп'е ставіцца ў канцы сказа, які не закончаны граматычна або па сэнсе: *Вецер ярасна дзьмуў, і рака бушавала...* (П. Панчанка); *Людзі ездзяць, а ты...* (Я. Брыль).

Спампавана з сайта www.aversev.by

Практыкаванні

4. Прачытайце тэкст. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў канцы сказаў.

Пра вясну ж і казаць няма чаго: кожнае імгненне здараецца хоць невялічкі, але цуд. Цуд першага ручайка, які адтайвае ў снезе сваю сцяжынку. Цуд першай праталінкі на самым адкрытым небу ўзлобку. Цуд першага кволага парастка ўсемагутнага пырніку, першага альховага лісціка, першай пралескі. Цуд абуджэння магутнай ракі, калі цямнее, набухае, лопаецца ўздоўж па хрыбце і пачынае рвацца, рваць зімовыя ковы лёд...

А вясёлыя капяжы ўсюды, куды зазірне сонца! А прылёт птушак! Радасць надараецца штодня, штохвіліну – і не заўважаць яе? Не прымаць з захапленнем і ўдзячнасцю?! Дык жа на тое і дадзена жыццё, каб любіць усё вакол, любіць усім сэрцам, адчуваючы кожнае імгненне і радасць, і ўдзячнасць за яе (*Паводле Т. Бондар*).

5. Запішыце тэкст, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку ў канцы сказаў. У дужках укажыце магчымыя варыянты.

Цішыня ў асеннім лесе Спакой і царства фарбаў, колераў Верасень кінуў ужо на бярозы крыху розных фарбаў Вось праляцеў бярозавы лісток, апусціўся ціха на зямлю Угледзьцеся ў гэты лісток Колькі сонечнага цяпла падаравала яму лета І мне здаецца: часцінка гэтага цяпла так і засталася ў ім

Крочу па зялёным мяккім моху далей Які цудоўны дыван разаслала тут прырода Бярозы расступаюцца, быццам хочуць даць камусьці месца На невялікай палянцы стаіць магутны дуб

Раптам у лесе штосьці загуло Я зірнуў угору: вершаліна дуба злёгку варухнулася, потым яшчэ і яшчэ Там, уверсе, налятаў вецер І ў тую ж хвіліну дробна зашамацела лісце на бярозках І ўраз прапала ціша ў лесе Прыглушаны гул пракаціўся праз увесь бярозавы гай А мне гэты гул здаўся трывожнай песняй (*Паводле Б. Сачанкі*).

6. Складзіце і запішыце тэкст на тэму «Парожнім словам не грашы» (С. Грахоўскі), выкарыстоўваючы сказы, розныя паводле мэты выказвання і інтанацыйнай афарбоўкі.

Спампавана з сайта www.aversev.by

7. Падзяліце тэкст на сказы. Перакладзіце яго на беларускую мову. Пераклад запішыце, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку.

Боже как ты хороша подчас далекая далекая дорога сколько раз погибающий и тонущий я хватался за тебя и ты всякий раз меня великодушно выносила и спасала а сколько родилось в тебе чудных замыслов поэтических грез сколько перечувствовалось дивных впечатлений (*Н. В. Гоголь*).

Кантрольныя пытанні

1. Якія знакі прыпынку ўжываюцца ў канцы сказа? Ад чаго залежыць выбар таго ці іншага знака прыпынку?
2. Калі ўжываецца кропка?
3. Калі ўжываецца пытальнік у канцы складаных сказаў?
4. З якімі знакамі прыпынку можа спалучацца пытальнік? Калі такія спалучэнні ўжываюцца?
5. Пры якіх умовах клічнік у канцы простага сказа ўжываецца заўсёды?
6. Калі ўжываецца клічнік у канцы складаных сказаў?
7. Калі ўжываецца шматкроп'е?

Тэст

I варыянт

I. Адзначце, якія знакі прыпынку ўжываюцца ў канцы пабуджальных сказаў.

1) Кропка;
2) пытальнік;
3) шматкроп'е;
4) клічнік.

II. Адзначце, з якімі знакамі прыпынку ў канцы сказа можа спалучацца шматкроп'е.

1) Клічнік;
2) дужкі;
3) працяжнік;
4) пытальнік.

III. Адзначце сказы, у канцы якіх трэба паставіць пытальнік.

1. Адкуль вы ідзяце
2. Ці скажаце мне, якая зараз гадзіна
3. Напішы мне, калі ласка, пісьмо
4. Зара хутка пагасла, і стала цёмна

Спампавана з сайта www.aversev.by

IV. Адзначце сказы, у канцы якіх трэба паставіць клічнік.

1. Эх, дзянёк харошы
2. Дзень добры, беларускі мой край
3. Пад'ём
4. Нашто псаваць настрой сабе і другім

II варыянт

I. Адзначце, якія знакі прыпынку ўжываюцца ў канцы эмацыянальна афарбаваных сказаў.

1) Кропка;
2) шматкроп'е;
3) пытальнік з клічнікам;
4) клічнік са шматкроп'ем.

II. Адзначце, з якімі знакамі прыпынку ў канцы сказа можа спалучацца пытальнік.

1) Клічнік;
2) кропка;
3) двукоссе;
4) шматкроп'е.

III. Адзначце сказы, у канцы якіх трэба паставіць пытальнік.

1. Сымон быў у горадзе, і што ён там бачыў
2. Калі вы вернеце кнігу
3. Хвіліну-другую пераклікаюцца па ўсяму сялу пеўні, нарэшце і яны змаўкаюць
4. Ты што, перапалохаўся

IV. Адзначце сказы, у канцы якіх трэба паставіць клічнік.

1. Усім народам – мір і шчасце
2. Ого, як прыемна і хораша імчацца вярхом на кані
3. Смірна
4. Розныя мясціны часта сняцца Рыгору

ПРАЦЯЖНІК ПАМІЖ ДЗЕЙНІКАМ І ВЫКАЗНІКАМ

Пры нулявой звязцы паміж дзейнікам і выказнікам ставіцца працяжнік:

1) калі дзейнік і выказнік выражаны назоўнікамі або колькаснымі лічэбнікамі ў форме назоўнага склону: *Алеська – дзяўчына бойкая і вясёлая* (Р. Мурашка); *Пяць і тры – восем*;

Спампавана з сайта www.aversev.by

2) калі дзейнік і выказнік выражаны неазначальнай формай дзеяслова: *На полі працаваць – ураджай здабываць* (Прыказка);

3) калі адзін галоўны член сказа выражаны неазначальнай формай дзеяслова, а другі – назоўнікам у форме назоўнага склону: *Падрыхтаваць цікавы даклад – справа нялёгкая* (А. Кулакоўскі); *Гурбы – не ўзабрацца* (С. Шушкевіч).

Калі перад выказнікам стаяць словы *гэта*, *вось*, *значыць*, *гэта значыць*, то працяжнік ставіцца перад гэтымі словамі: *Жыццё – гэта мудрасць* (А. Асіпенка); *Уборка збожжа без страт – вось наш галоўны клопат сёння* («Звязда»); *Змагацца за праўду – гэта значыць праходзіць самую высокую навуку ў свеце* (К. Чорны).

Працяжнік звычайна не ставіцца:

1) калі перад выказнікам ёсць параўнальныя злучнікі: *Марскія хвалі быццам горы* (М. Лупсякоў);

2) калі дзейнік выражаны асабовым займеннікам: *Я шафёр* (М. Лынькоў);

3) калі пры выказніку, які выражаны назоўнікам у форме назоўнага склону, ёсць адмоўная часціца *не*: *Кожная маці не вораг свайму дзіцяці* (Прыказка);

4) калі выказнік выражаны прыметнікам, парадкавым лічэбнікам, займеннікам або прыслоўем: *Вада чыстая, празрыстая*; *Наша хата дзясятая ад канца сяла* (А. Якімовіч); *Гэты дом наш*; *Зося ўжо замужам* (К. Чорны).

Заўвага. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам можа ставіцца ў тых выпадках, калі на дзейнік ці на выказнік прыпадае лагічны націск: *Мы – студэнты*; *Ласкавае сонца – што дзень ясны* (А. Куляшоў); *Неба – глыбокае, сіняе*; *Старасць – не радасць* (Прыказка).

Практыкаванні

8. Прачытайце тэкст. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сярэдзіне сказаў. Назавіце пунктаграмы на правіла «Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам».

Мне пашчасціла ў жыцці: я нарадзіўся і вырас побач з лесам. Мабыць, таму лес увайшоў у маю свядомасць як таямнічы волат і чараўнік, лекар і карміцель.

Спампавана з сайта www.aversev.by

...Наша драўлянае дойлідства – унікальная з'ява ў свеце. Палацы, храмы з дрэва, якія сям-там яшчэ захаваліся, вабяць вока выключнай прыгажосцю і прыдатнасцю.

Лес – сапраўдны зялёны бастыён зямлі. Не будзь побач лесу, поле ўшчэнт разарвалі б яры ды равы, апяклі б сухавеі, спапяліла б сонечная радыяцыя.

...Лес – галоўныя лёгкія зямлі. Падлічана: гектар гаю паглынае за год да шасці з палавінай тон вуглякіслага газу і выдзяляе да пяці тон кіслароду.

Мабыць, галоўнае дасягненне беларускіх лесаводаў – гэта тое, што ўпершыню пасля вайны штогадовыя пасадкі лесу пачалі перавышаць яго высечкі. Нам трэба нарэшце навучыцца глядзець на лес вачыма мастака і вачыма гаспадара (*Паводле С. Паўлава*).

9. Запішыце тэкст, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце пунктаграмы на правіла «Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам».

Мы былі ў Залессі былым маёнтку Міхала Клеафаса Агінскага. Залессе адна з самых паэтычных мясцін нашай радзімы а восень надавала ўсяму што мы бачылі вакол лёгкае адценне чысціні празрыстасці і журбы.

...Агінскія стары апалячаны беларускі род традыцыйныя гетманы літоўскія. Бацька паэта быў ваявода а пасля літоўскі мечнік. Аднак Міхал Агінскі арыстакрат магнат адмовіўся ад свайго княскага герба назваў сябе «грамадзянінам» і хацеў вызваліць дванаццаць тысяч сваіх сялян каб узняць іх на паўстанне. За гэта чалавекалюбства дэмакратызм гуманнасць ён яшчэ бліжэйшы нам (*Паводле У. Караткевіча*).

10. Выпішыце сказы, у якіх магчымы пунктуацыйныя варыянты пастаноўкі знакаў прыпынку паміж дзейнікам і выказнікам. Вусна растлумачце ўмовы такой варыянтнасці.

1. Смелы пачатак – палавіна перамогі (*Прыказка*). 2. Трэць тэрыторыі Беларусі – лясы (*У. Караткевіч*). 3. Імя тваё як снег іскрысты на Татрах прамяністых (*М. Танк*). 4. Свякруха не маці (*І. Шамякін*). 5. Перайсці ўброд раку летам – адна асалода (*Я. Колас*). 6. Я пясняр лясоў, балота і загонаў каласістых (*М. Чарот*). 7. Хлеб сёлета рослы (*М. Калачынскі*). 8. У дружбе жыць – шчаслівым быць (*Прыказка*). 9. Дзень сонечны, ясны (*Я. Брыль*). 10. Гэтыя кнігі мае (*А. Васілевіч*). 11. Вясна яшчэ далёка (*К. Чорны*).

Спампавана з сайта www.aversev.by

11. Прачытайце тэкст. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сярэдзіне сказаў. Прадоўжыце свае разважанні на прапанаваную тэму, ужываючы сказы з пунктаграмамі на правіла «Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам».

Шчасце – гэта заўсёды нешта недасягальнае. Яно – толькі наперадзе. І калі ты дасягнуў, дамогся таго, чаго так ужо да няўсцерпу чакаў, – табе робіцца вельмі ж ужо радасна, і ты, задаволены і знямоганы, лічыш, што гэта і ёсць шчасце. А пройдзе час, і зноў заўважаеш, што гэта шчасце блякне, робіцца будзённым жыццём, а ты, нудзячыся ад яго, пачынаеш сумаваць і тужліва чакаць нечага такога, што яшчэ наперадзе, што непазнана, як музыка, турбуе цябе і прымушае шчымець сэрца. Шчасце – гэта не тое, чаго ты дасягнуў. Відаць, шчасце – гэта заўсёды лінія гарызонта, а на яе не наступіш нагою (*Я. Сіпакоў*).

Кантрольныя пытанні

1. Калі паміж дзейнікам і выказнікам ставіцца працяжнік?
2. Калі паміж дзейнікам і выказнікам не ставіцца працяжнік?
3. Пры якіх умовах паміж дзейнікам і выказнікам магчымы пунктуацыйныя варыянты?

Тэст

І варыянт

I. Адзначце сказы, у якіх паміж дзейнікам і выказнікам трэба паставіць працяжнік.

1. Песня душа народа.
2. Шчокі як ружы.
3. Свет не беспрытульнасць.
4. Знайсці падкову шчасце.

II. Адзначце сказы, у якіх паміж дзейнікам і выказнікам не трэба ставіць працяжнік.

1. Чалавекам быць самая высокая з усіх пасад на зямлі.
2. Лес прыгожы ў любую пару.
3. Кіеў агульнаславянская святыня.
4. Час як плынь рачная.

Спампавана з сайта www.aversev.by

III. **Адзначце сказы, у якіх паміж дзейнікам і выказнікам магчымы пунктуацыйныя варыянты.**

1. Белавежская пушча наша гордасць.
2. Голас нібы срэбны званочак.
3. Два плюс тры не дзесяць.
4. Вецер моцны, парывісты.

II варыянт

I. **Адзначце сказы, у якіх паміж дзейнікам і выказнікам трэба паставіць працяжнік.**

1. Азёры вочы зямлі.
2. Жыта як сцяна.
3. Умець за плячыма не насіць.
4. Зямля на Случчыне багатая, урадлівая.

II. **Адзначце сказы, у якіх паміж дзейнікам і выказнікам не трэба ставіць працяжнік.**

1. Ігнараваць мову гэта значыць ігнараваць народ, нацыю.
2. Рака імклівая, хуткая.
3. Сава сімвал мудрасці.
4. Воблакі нібы залочаныя чаўны.

III. **Адзначце сказы, у якіх паміж дзейнікам і выказнікам магчымы пунктуацыйныя варыянты.**

1. Вочы быццам васількі.
2. Ластаўка птушка разумная.
3. Дзяўчына прыгожая, стройная.
4. Свякруха не маці.

ПРАЦЯЖНІК У НЯПОЎНЫМ СКАЗЕ

Працяжнік можа ставіцца ў простых няпоўных сказах на месцы прапушчанага члена сказа, калі ў маўленні на месцы пропуску робіцца паўза: *Каля школы – прасторная хата з бурштыновых бярвенняў* (П. Панчанка). Калі на месцы пропуску няма працяглай паўзы, то працяжнік не ставіцца: *Над полем полаг сінявата-шэрага змроку* (І. Навуменка).

Працяжнік можа ставіцца ў няпоўнай прэдыкатыўнай частцы складанага сказа на месцы пропуску таго ці іншага члена сказа, калі гэты член сказа прысутнічае ў папярэдняй прэдыкатыўнай частцы,

Спампавана з сайта www.aversev.by

а ў маўленні на месцы пропуску робіцца працяглая паўза: *У белым адзенні прыходзіць зіма, вясна – у зялёным адзенні* (П. Глебка). Калі ж у маўленні на месцы пропуску паўза не робіцца, то працяжнік не ставіцца: *Над ракой стаіць каліна, а над возерам вярба* (П. Трус).

Заўвага. Працяжнік не ставіцца на месцы прапушчанага выказніка ў даданых параўнальных частках складаназалежнага сказа: *Рухалася пяро па паперы, як цяжкі воз па старой грэблі* (З. Бядуля).

Практыкаванні

12. Прачытайце сказы. Прааналізуйце іх структуру. Растлумачце пастаноўку або адсутнасць знакаў прыпынку пры пропуску слоў.

1. Пясчаны шлях, насыпаны ўзбоч чыгункі, вядзе ў лес і ў мястэчка, прасёлкавая дарога – у мястэчка і ў поле (*І. Навуменка*). 2. Над галавой – высокае неба (*І. Навуменка*). 3. У суседнім пакоі – раяль (*Б. Мікуліч*). 4. Сцюдзёны вецер з усіх бакоў (*М. Гарэцкі*). 5. На ўскраі хвойніку – яр (*Б. Мікуліч*). 6. На краі неба – зарніца далёкай кананады (*І. Чыгрынаў*). 7. Шлюпкі – на вадзе (*А. Звонак*). 8. Чалавек, як трава да сонца, горнецца да лепшага (*К. Чорны*).

13. Запішыце тэкст, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку. Вусна растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў няпоўных канструкцыях. Укажыце магчымыя пунктуацыйныя варыянты.

Лес пад бокам. Прайдзі на захад якую-небудзь вярсту па чыгунцы або па пыльным шляху які ляжыць побач і тут табе сасновы бор дзе чарніц і брусніц і грыбоў не абярэшся трохі злева змешаны лісцвяны лес у якім пераважае альха і бяроза і дол якога проста чырванее ад суніц. А падайся ў балоцісты гушчар дык маліны і ажыны процьма (*І. Навуменка*).

14. Прачытайце тэкст. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Назавіце няпоўныя канструкцыі. Укажыце магчымыя пунктуацыйныя варыянты.

Зала – як суцэльны грот з кветак. На спінках крэслаў гірлянды незабудак, у насценных вазах букеты нарцысаў і цюльпанаў. Столь – як кветкавы шацёр. І каля сцен – маладыя бярозкі.

А на сцэне – дзявочы хор. Ніжэй – вясковы аркестр.

Кумы з дзецьмі садзяцца парамі, каля праходу. І хор пачынае спяваць. Песні яго – тыя песні, што спявае народ пра дзяцінства, пра маці, пра будучы лёс немаўлятка. Музыка, водар кветак. Усе сядзяць расчуленыя (*У. Караткевіч*).

Спампавана з сайта www.aversev.by

Кантрольныя пытанні

1. Пры якой умове ставіцца працяжнік у няпоўных простых сказах на месцы пропуску таго ці іншага члена сказа?

2. Пры якой умове ставіцца працяжнік у няпоўных прэдыкатыўных частках складаных сказаў?

3. У якіх складаных сказах на месцы прапушчанага выказніка не ставіцца працяжнік?

Тэст

I варыянт

I. Адзначце няпоўныя сказы.

1. Час світання.
2. Над тайгою сцюжа.
3. Гады бесклапотнага маленства.
4. Па-над рэчкай гоман.

II. Адзначце складаныя сказы, у няпоўных прэдыкатыўных частках якіх не трэба ставіць працяжнік.

1. Дзеці снедалі і маці з імі.
2. Усё красуе, нібы жыта летам.
3. Сонца будзе свяціць і трава зеляніцца.
4. Ігнат быў спакойны, як зямля пасля дажджу, і нават жартаваў.

II варыянт

I. Адзначце няпоўныя сказы.

1. Пад вокнамі густы вішняк.
2. Аблок высокія снягі.
3. На лузе скошаным высокая атава.
4. Празрыстая сінь майскага неба.

II. Адзначце складаныя сказы, у няпоўных прэдыкатыўных частках якіх не трэба ставіць працяжнік.

1. Нібы касец з біклагі, п’е з хмары луг.
2. Акрэсляцца спакоем паплавы і свежасцю паветранай дарогі.
3. Стаяла яблынька ля вёскі, як падарожнік між дарог.
4. Блішчала роснае ржышча і на ім снапы.

Спампавана з сайта www.aversev.by

ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПРЫ АДНАРОДНЫХ ЧЛЕНАХ СКАЗА

Коска ставіцца:

1) паміж аднароднымі членамі, якія звязаны паміж сабой інтанацыяй пералічэння, г. зн. без злучнікаў: *Белы пух атрэслі з шапак хвойнікі, ляскі* (Я. Колас);

2) паміж аднароднымі членамі перад супраціўнымі злучнікамі: *Невялікая, але бурная рэчка пеніцца між скал* (Э. Самуйлёнак);

3) паміж аднароднымі членамі перад другой часткай парных злучнікаў: *Лемяшэвіч хоць не вельмі разумеў, але любіў музыку* (І. Шамякін);

4) паміж аднароднымі членамі, звязанымі пры дапамозе паўторных спалучальных або размеркавальных злучнікаў: *Школы Еўфрасінні Полацкай былі перадавымі для свайго часу і праграмай навучання, і складам вучняў* (У. Арлоў); *То жывіцай, то чабаровым настоем дыхае з кручы высозны бор* (К. Кірэенка);

5) паміж аднароднымі членамі, калі злучнікі *і*, *ды*, *або* паўтараюцца і звязваюць не ўсе, а толькі частку аднародных членаў сказа: *Люблю беларускае Палессе, і казачна мяккую Навагрудчыну, і адзіную ў свеце Белавежу, і суровую прыгажосць паўночнага азёрнага краю* (У. Караткевіч);

6) паміж парамі аднародных членаў, звязаных спалучальным злучнікам *і*: *Ляжыць мой край на Дзвіне і Дняпры, на Бугу і Нёмане, на Прыпяці і Бярэзіне* (Я. Колас).

Коска не ставіцца:

1) паміж аднароднымі членамі, звязанымі пры дапамозе адзіночных спалучальных ці размеркавальных злучнікаў: *Збожжа было ў гумнах ды ў сціртах* (І. Шамякін); *Шмат якія птушкі гнездзяцца ў полі або ў лесе* (В. Вольскі);

2) паміж аднароднымі членамі, звязанымі неаднолькавымі злучнікамі: *Ведала ўсё сэрца добрае матчына ды прасторы-палі і бары на Вушаччыне* (П. Броўка).

Заўвага. Не з'яўляюцца аднароднымі членамі і не раздзяляюцца коскамі словы ў складзе ўстойлівых спалучэнняў, звязаныя паўторнымі злучнікамі *і – і*, *ні – ні*, *ці – ці* (*і тут і там*, *ні так ні сяк*, *ці блізка ці далёка*): *Ганна цяпер ні дома ні замужам* (І. Мележ).

Пры аднародных членах сказа могуць ужывацца абагульняльныя словы, якія размяшчаюцца перад аднароднымі членамі ці пасля іх.

Калі абагульняльнае слова стаіць перад аднароднымі членамі, то пасля яго ставіцца двукроп'е: *Вясна, кажуць, прыгожая ўсюды: і ў полі, і ў лесе, і ў горадзе* (Я. Брыль).

Спампавана з сайта www.aversev.by

Калі абагульняльнае слова стаіць пасля аднародных членаў, то перад ім ставіцца працяжнік: *Звон жалеза, стук молатаў, шоргат і скрогат, гул і трэск горнаў – усё злівалася ў адзіны гук заводскай працы* (К. Чорны).

Калі абагульняльнае слова стаіць перад аднароднымі членамі, але сказ імі не заканчваецца, то перад аднароднымі членамі ставіцца двукроп'е, а пасля іх – працяжнік: *Усё разам: і хаты, і поле, і дарога – чарнела ад асенняй імглы і туману* (К. Чорны).

Практыкаванні

15. Прачытайце сказы. Растлумачце пастаноўку ці адсутнасць знакаў прыпынку пры аднародных членах сказа. Вызначце сінтаксічную функцыю аднародных членаў у сказе.

1. І лугам, і касагорам, нівам, пушчам і азёрам сонца шле прамень (*А. Бачыла*). 2. То знікне, то выблісне сонца ўгары (*Н. Гілевіч*). 3. Неба на гарызонце зрабілася не то сінім, не то зусім белым (*К. Чорны*). 4. Гаворку бацькі і сына перапыняе гоман на вуліцы (*П. Кавалёў*). 5. Бярозы ды алешыны з усіх бакоў акружалі возера (*Я. Маўр*). 6. Праз поле я пайшоў да школы і яшчэ здалёк пачуў голас настаўніцы і хор дзяцей (*І. Шамякін*). 7. Як дзень, так і ноч ідуць цягнікі ды ідуць (*А. Якімовіч*). 8. Мы падалі і ўставалі, але не гнуліся ў бядзе (*С. Грахоўскі*). 9. Па шашы і ўзбоч дарогі або проста па полі ішло і ехала шмат людзей (*М. Лынькоў*).

16. Запішыце тэкст, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце пунктаграмы на правіла «Знакі прыпынку пры аднародных членах сказа».

Янка Купала Кіславодск любіў. Ён спрыяў ягонаму здароўю і падабаўся сваёй асаблівай велічнай прыродай. Чырвоныя камяні цудоўны парк выключна дагледжаныя прагулачныя дарожкі і ўдалечыні велічны белагаловы Эльбрус цешылі яго сэрца і я заўсёды адчуваў з якім задавальненнем Купала хадзіў на «Храм воздуха» і радзей на «Красное солнышко» куды было значна далей і не заўсёды выпадала схадзіць туды па часе ды і па дазволе ўрачоў.

У Янкі Купалы было ўсюды шмат шчырых прыхільнікаў добрых сяброў. Ён адразу ўвёў і мяне ў іх кола. Я часта хадзіў з ім да сям'і Калітоўскіх з якой Купала быў дружны яшчэ з часоў калі яны жылі ў Мін-

Спампавана з сайта www.aversev.by

ску. Сябраваў ён і з медыцынскімі сёстрамі і афіцыянткамі якія абслугоўвалі яго. Помню як аднойчы накупіўшы падарункаў ён павёў мяне ў госці да сваіх афіцыянтак. І з усімі ён добра адчуваў сябе знаходзіў прыязную патрэбную гутарку. Гэта было пэўнай навукай і для мяне бо апрача ўсяго я адчуваў што ў такіх сустрэчах Янка Купала чэрпаў для сябе пазнанне чым жыве народ якія ягоныя настроі інтарэсы.

Гэта ж жаданне прыводзіла яго і ў месцы дзе найбольш шырока раскрывалася ў той час народная душа. На рынак. У Кіславодску рынак быў вельмі шумны разнастайны. Каго-каго толькі на тым рынку не было і чаго-чаго толькі не было на яго шматлікіх сталах арбах і вазах (*Паводле П. Броўкі*).

17. Прачытайце тэкст. Пісьмова растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сярэдзіне сказаў.

Бадай, самая дзіўная мясціна пад Браславам – доўгі мыс, што пачынаецца ад Слабодкі і завяршаецца крутым узлобкам. З вяршыні яго адкрываецца велічная панарама на азёры Недарава, Неспіш, Батойса, Войса, Струста, якая ўвенчана крыштальнымі прызмамі белага храма. І белыя хусцінкі чаек мільгаюць над грабянямі зялёных хваляў. Тугі балтыйскі вецер з натхненнем надзімае аблокі, пад вечар яны збіраюцца ў адну нізкую чорную хмару, і тады на ўсю прастору абвальваецца шторм. Кіпіць вада ў азёрах, сівыя пасмы дажджу са свістам і сіпеннем сутыкаюцца з хвалямі і камянямі, вецер гайдае сосны і ядловец, пырскамі і пенай акатвае берагі. Шторм бушуе ўсю ноч, раніцы за ім не відно. Палову наступнага дня хмары так-сяк разгойдвае, разбівае вецер, іх адносіць на ўсход. Над супакоенымі хвалямі зноў крычаць чайкі, адплываюць ад берага рыбацкія чаўны. Вячэрняе сонейка лашчыць мокрыя сосны і вільготныя травы, весела стракочуць конікі на сенажаці, і скрозь ачышчаны блакіт прасторы ляціць бусел, ужо не белы, а ружовы ў промнях нізкага сонца (*В. Ждановіч*).

18. Запішыце сказы, раскрываючы дужкі і ставячы знакі прыпынку. Падкрэсліце аднародныя члены ў адпаведнасці з іх сінтаксічнай функцыяй у сказе.

1. Возера было хоць н(е/я)шырокае але глыбокае (*Я. Маўр*). 2. Будзеш ісці глухой пушчай – абавя(з/с)кова сустрэнеш калі н(е/і) зубра то лася (*Т. Хадкевіч*). 3. Лепшымі вучнямі хацелі быць як Янка так і Максім (*«Рэспубліка»*). 4. У лістападзе на з(е/я)млю сыпаўся н(е/і) столькі д(о/а)ўгачаканы с(?)нег колькі надакучлівы халодны дождж

Спампавана з сайта www.aversev.by

(*Б. Мікуліч*). 5. Брыгада н(е/і) толькі выканала але і перавыканала на дваццаць працэнтаў дзё(н/нн)ую норму (*І. Гурскі*). 6. На лісцях дрэў і кустоў на збажыне пал(е/я)вых кветках і траве то тут то там віднеліся густыя кроплі расы (*В. Каваль*). 7. Чалавек хоць вельмі сп(е/я)шаўся але спыніўся і ветліва а(д/т)казаў на пытанне в(е/я)сковай жанчыны (*І. Мележ*).

19. Выпішыце асобна сказы з аднароднымі азначэннямі і сказы з неаднароднымі азначэннямі. Расстаўце прапушчаныя знакі прыпынку.

1. Хуткім паспешлівым крокам праз поле ў бок вёскі ішоў незнаёмы чалавек (*У. Шыцік*). 2. Дабрыня і спагадлівасць да людзей адвеку ўласцівыя працавітай беларускай сялянцы (*А. Марціновіч*). 3. Ветлівая прыязная ўсмешка асвятліла твар дзяўчыны (*У. Краўчанка*). 4. Непаўторныя самабытныя пейзажы роднага краю не могуць не захапляць сваёй прыгажосцю (*А. Савіцкі*). 5. Аўтобусы праклалі першы след у залатое чэрвеньскае ранне (*С. Грахоўскі*). 6. Бясхмарнае шчаслівае дзяцінства, калі былі жывыя бацькі, успаміналася ўсё часцей і часцей (*У. Шыцік*). 7. У школе ёсць свой цікавы батанічны сад з мноствам экзатычных раслін (*У. Караткевіч*). 8. Прыемна прайсціся ўлетку басанож па шаўкавістай мурожнай траве (*Я. Брыль*).

20. Прачытайце сказы. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры аднародных членах з абагульняльнымі словамі. Вызначце сінтаксічную функцыю аднародных членаў з абагульняльнымі словамі.

1. У вагоне было дастаўлена першае прыладдзе: маторная лодка, лесапільны інструмент, рыдлёўкі (*К. Чорны*). 2. У хаце прыбрана памястачковаму: сціпла, проста, скупавата (*П. Пестрак*). 3. Недарагі пінжак, штаны, забраныя ў крыху парыжэлыя боты, выцвілая, хоць і чыстая кашуля, акуратная старэнькая кепка – усё гэта адзенне надавала чалавеку выгляд звычайнага рабочага (*М. Лынькоў*). 4. Людзі заўсёды былі чым-небудзь заняты: уранку і ўвечары, летам і зімой, у хаце, на двары, у полі, на балоце, у лесе (*І. Мележ*). 5. Вы нічога ад нас не схавалі: ні ўсмешак, ні бед, ні надзей (*П. Панчанка*). 6. Будынак, парк і агароджа – было ўсё слаўна і прыгожа (*Я. Колас*).

21. Запішыце сказы, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце аднародныя члены з абагульняльнымі словамі ў адпаведнасці з іх сінтаксічнай функцыяй у сказе.

1. Дзіця ўбачыла новыя мясціны зялёны хвойнік шэрае поле (*К. Чорны*). 2. Усюды ў горадзе і ў вёсцы праца рупная ідзе (*М. Чарот*).

Спампавана з сайта www.aversev.by

3. За кустамі пярэсцяцца розныя колеры зямлі зялёныя ўзгоркі ціхія лагчыны рэдкія чорныя палосы першай раллі і леташняя шэрань веснавой цаліны (*К. Чорны*). 4. Таполі роўнымі радамі высаджаныя ўздоўж чыгункі зялёныя прасторы лугоў і палёў хмурыя хвойнікі светлыя бярэзнікі вёскі і вёсачкі ўсе гэтыя малюнкі даўно сталі роднымі машыністу (*Б. Мікуліч*). 5. З чым волат ростам ні мераўся ўсяму ўпоравень даводзіўся і дрэву высознаму і каменю-гары і гары да аблокаў (*Т. Бондар*). 6. У Пушчы найстражэйшы догляд за пасадкамі і спелымі лясамі за гнёздамі норамі вадаёмамі за ўсім што складае стракаты калейдаскоп яе жыцця (*У. Караткевіч*). 7. На падаконніках стаялі вазоны кактус альяс і дрэўца лімона (*І. Гурскі*).

22. Запішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку. Пісьмова растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры аднародных членах з абагульняльным словам.

Усё гэта а..бывалася ў вёсцы. Тут былі такія будынкі хаты з чырвонымі комінамі клуні хлевушкі свіронкі і прыгрэбнікі з нізен..кімі да самай з..млі стрэхамі. Двары былі прасторныя і в..сёлыя. Каля хат раслі розныя дрэвы кучаравыя вішан..кі разгалістыя грушы і ябл..ні. З аднаго боку стаяў цёмны лес. У лесе жылі зв..ры і драпежныя птушкі каршуны совы пугачы ястр..бы. Выходзіў часамі з лес.. воўк і выгл..даў ці не ходзяць парасяты або другая жыўнасць. Нал..талі таксама і каршуны каб забраць бедную курыцу ці якую-небудзь птушку. А пта..ства тут было многа вераб..і ластавачкі плісачкі г..лубы качкі і іншыя (*Паводле Я. Коласа*).

Кантрольныя пытанні

1. Якія знакі прыпынку ставяцца пры аднародных членах, аб'яднаных без дапамогі злучнікаў?
2. Якія знакі прыпынку ставяцца пры аднародных членах, аб'яднаных з дапамогай спалучальных злучнікаў?
3. Якія знакі прыпынку ставяцца пры аднародных членах, аб'яднаных з дапамогай супраціўных злучнікаў?
4. Якія знакі прыпынку ставяцца пры аднародных членах, аб'яднаных з дапамогай размеркавальных злучнікаў?
5. Якія знакі прыпынку ставяцца пры аднародных членах, аб'яднаных з дапамогай неаднолькавых злучнікаў?
6. Якія знакі прыпынку ставяцца пры аднародных членах з абагульняльным словам?

Спампавана з сайта www.aversev.by

Тэст

I варыянт

I. Адзначце сказы, у якіх перад злучнікам ***і*** не трэба ставіць коску.

1. Па ўзгорках і лагчынах бягуць дарогі і сцежкі.
2. І чаруе і варожыць шаўкавістая трава.
3. І там і сям па хатах свяціліся вокны, чуліся галасы.
4. Я малым хлапчуком палюбіў нашы пушчы і нівы і блакітныя рэкі і мора зялёных лугоў.

II. Адзначце сказы, у якіх перад размеркавальнымі злучнікамі трэба ставіць коску.

1. Навокал раслі бярозы асіны ці вольхі.
2. То разбяжыцца то пухам засцелецца хітрая мяцеліца.
3. Ні канца ні краю нашаму ўраджаю.
4. Рыгор ці жартаваў ці не адказваў нічога.

III. Адзначце сказы, у якіх пры аднародных членах з абагульняльным словам трэба ставіць двукроп'е.

1. Усё тут дыхае ўспамінамі аб паэце хата сяло навакольныя пушчы.
2. Поле і будынкі ўсё пакрыта снегам.
3. Сланечнікі акацыя і сухая трава ўсё вакол хаты было пакрыта пылам.
4. Па краях насыпу смяюцца кветкі званочкі васількі смолкі.

II варыянт

I. Адзначце сказы, у якіх перад злучнікам ***і*** не трэба ставіць коску.

1. Марылька і Васіліна часта хадзілі ў лес па ягады і грыбы.
2. Успомняцца стэпы пушчы і бор і горы і зорны прастор.
3. Лясы ў нас бываюць вялікія і малыя густыя і рэдкія хвойныя і змешаныя.
4. Настаўніца сабрала са стала кнігі і сшыткі і паклала іх у шафу.

II. Адзначце сказы, у якіх перад размеркавальнымі злучнікамі трэба ставіць коску.

1. Водбліскі агню то ўспыхвалі то раптам знікалі.
2. Праз дзень або праз два трэба будзе вярнуцца дадому.
3. На сотні вёрст ні жывое душы ні сяла ні заімкі – тайга і тайга.
4. Вера старалася нічым не пакрыўдзіць ці не раззлаваць старую.

Спампавана з сайта www.aversev.by

III. Адзначце сказы, у якіх пры аднародных членах з абагульняльным словам трэба ставіць двукроп'е.

1. У кустах у траве паўсюль заспявалі зашчабяталі птушкі.

2. Грыбы не раслі нідзе ні ў бярэзніку ні ў сасонніку ні ў ельніку.

3. Матчын агародчык цягне да сябе смачнымі вясковымі ласункамі морквай агуркамі бобам.

4. Дажджу прасіла ўсё пад небам густое голле вішняку бары патрэсканая глеба і абмялелая рака.

ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПРЫ ЗВАРОТКУ

Звароткі могуць знаходзіцца ў пачатку, у сярэдзіне або ў канцы сказа. Калі зваротак размешчаны ў пачатку сказа, то пры звычайнай інтанацыі на пісьме аддзяляецца коскай: *Родны край, у шчасці расцвітай* (А. Русак). Клічнік ставіцца тады, калі зваротак вымаўляецца павышаным тонам з працяглай паўзай: *Мінск! Скажы, як знайсці запаветныя словы для цябе, адзінага на ўвесь свет?* (Г. Бураўкін).

Зваротак, які знаходзіцца ў сярэдзіне сказа, вымаўляецца больш хутка і паніжаным тонам, выдзяляецца невялікімі паўзамі, а на пісьме – коскамі: *Вы выйшлі ў далеч, маладыя, вам доўга крочыць праз гады* (П. Броўка).

Калі зваротак размешчаны ў канцы сказа і выдзяляецца павышанай інтанацыяй або калі ўвесь сказ клічны, то ў канцы яго ставіцца клічнік, а перад звароткам – коска: *Спыніся, падарожны!* (А. Куляшоў). Пасля звароткa ў канцы апавядальнага сказа ставіцца кропка, а ў пытальным сказе – пытальнік: *Кланяюся табе, мой горад.* (Г. Бураўкін); *Чаму птушак не чуваць, людцы дарагія?* (Я. Купала).

Калі аднародныя ці развітыя звароткі разрываюцца на часткі членамі сказа, то кожная з частак выдзяляецца коскамі: *Мужайся ж, мая непакорная, мацуйся, ідзі, працавітая, да новых здабыткаў, краіна!* (П. Глебка).

Заўвагі:

1. Выклічнікі, што стаяць пры звартках, аддзяляюцца ад іх коскамі: *Ой, дарога ж ты наша, ты найлепшая ў свеце* (А. Русак).

2. Калі перад звароткам стаіць выклічнік і займеннік *ты* або *вы*, якія з'яўляецца дзейнікам, то выдзяляецца коскамі толькі зваротак: *Ой ты, месяц, любы дружа, паплывi на мора* (А. Русак). Гэтыя займеннікі ў гутарковым стылі могуць выступаць і ў ролі звароткаў. У такіх выпадках яны выдзяляюцца коскамі: *Гэй, вы, чаго крычыце?* (М. Чарот).

Спампавана з сайта www.aversev.by

3. Часціцы *о*, *ну* ад зваротка коскай не аддзяляюцца: *О Радзіма, табою напоўнена сэрца да краю* (П. Панчанка); *Ну брат, цудоўнае жыццё ў нас настала* (М. Клімковіч).

Практыкаванні

23. Прачытайце ўрыўкі з вершаў М. Танка. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры зваротках. Назавіце арфаграмы ў выдзеленых словах.

1. Наш край нарачанскі,
Край сініх азёраў,
Ты сёння красой
Веснавою цвіцеш,
Як наша радзіма.

2. Сосны!
Вас дакараў я,
Што ўзняліся вы рана
На акопах –
Зямных незагоеных ранах...

3. Я хацеў бы ў цябе
Запытацца, мой Нёман,
Умудронага бачаным
І перажытым,
Што за далечынёю гадоў
Нас чакае
З той сасной, над якой
Бусел крылы раскінуў,
З песняй роднай –
Маёй спадарожніцай вечнай –
І *нязменнай*,
Як *матчына* вернасць,
Зямлёю?

24. Запішыце сказы, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і ставячы патрэбныя знакі прыпынку. Вусна растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры зваротках.

1. Плыві наша песня далёка па ўсіх акі..нах плыві (*П. Броўка*). 2. Ой л..сы-б..ры ды лугі-разлогі Цераз вас ідуць пуцінкі-дарогі (*М. Багда-*

Спампавана з сайта www.aversev.by

новіч). 3. Д..ень добры скул..птар як жывеш ты дружа? (*А. Зарыцкі*). 4. Беларусь-рад..іма вольная старонка вольным тваім далям краю н.. відаць (*А. Русак*). 5. Эх скажы ты нам цёплае слова прытулі нас рад..іма-з..мля! (*П. Пестрак*). 6. Лета ты лета прыгожа-кв..цістае колькі ты ўносіш аздобы з сабой (*Я. Купала*). 7. Н.. кувай ты ш..рая з..зюля сумным гукам у б..ры (*М. Багдановіч*). 8. О май мой родны май в..сёлы Ты зноў пры..шоў мой светлы май (*М. Машара*). 9. Ой з..мля аратых ды з..мля г..рояў маладою ў со..нцы ўставай (*А. Бачыла*). 10. З..мля ты наша ўпрыгожым у сад абернем мы цябе (*Я. Колас*). 11. Кіпі ж ты маладосць бунтуй у парываннях бад..ёрым поступам ід..і ў новы век (*М. Хведаровіч*). 12. Ой рад..імае наша Палес..е хто н.. бачыў твайго хара..ства (*М. Чарот*). 13. Будзь жа ты жыта ядраным і ўмалотным удайся (*Ц. Гартны*).

25. Прачытайце сказы. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры зваротках.

1. О светлае сонца, прасветлае! Усім ты нясеш і цяпло і красу (*Я. Купала*). 2. О маці, як я ганаруся тым, што я – твой родны сын (*М. Аўрамчык*). 3. Ну дзеці, збірайцеся: паедзем да бабулі ў вёску (*Я. Маўр*).

26. Выпішыце з твораў мастацкай літаратуры пяць сказаў са зваротамі. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры зваротках.

Кантрольныя пытанні

1. Якія знакі прыпынку ставяцца пры звароту ў залежнасці ад яго месца ў сказе?
2. Якія знакі прыпынку ставяцца пасля звароткa ў залежнасці ад інтанацыі?
3. Якія знакі прыпынку ставяцца пры звароту, калі перад ім размешчаны выклічнік ці часціца?
4. Якія знакі прыпынку ставяцца пры аднародных зваротках?
5. Якія знакі прыпынку ставяцца пры развітых зваротках, калі яны разрываюцца ў сказе іншымі членамі сказа?

Тэст

І варыянт

I. Адзначце сказы, у якіх развіты зваротак разрываецца іншымі членамі сказа.

1. Слаўся, радасць хлебнага дня, спорся ў дзежцы рашчынай.
2. А калі ж, калі ты, Занямонне, радасцю ўквеціш берагі?

Спампавана з сайта www.aversev.by

3. Спі, сыночак, спі, саколік, ды расці!
4. Расступіся, далеч, расступіся, цёмная...

II. Адзначце сказы, у якіх асабовыя займеннікі не аддзяляюцца ад звароткa коскай.

1. Век красуйся і жыві ты наш край!
2. Зямля ты наша ўпрыгожым у сад абернем мы цябе.
3. Арцём мы цябе чакаем.
4. Мае вы госці дарагія! Давайце песню мы спяём.

II варыянт

I. Адзначце сказы, у якіх развіты зваротак разрываецца іншымі членамі сказа.

1. Эх, лета-лецейка любае, ты адцвітаеш, залатое!..
2. Пачакай жа, вецярок нязнаны, не дзьмухні, нязваны вецярок...
3. Дзень добры, Масква, як вясна, маладая!
4. Даруй за слова грубае, прабач за крыўды круг, адзіная і любая, мой свет, мой мудры друг.

II. Адзначце сказы, у якіх асабовыя займеннікі не аддзяляюцца ад звароткa коскай.

1. Табе Каўказ паэты спеў дарылі.
2. Ці добра людзі вам жывецца?
3. Восень ты нудная восень дажджлівая! Ты немінуча заўсёды.
4. Магутнае слова ты роднае слова! Са мной ты наяве і ў сне.

ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПРЫ ПАБОЧНЫХ СЛОВАХ, СЛОВАЗЛУЧЭННЯХ І СКАЗАХ

Пабочныя словы, словазлучэнні і сказы, як правіла, выдзяляюцца невялікімі інтанацыйнымі паўзамі, паніжаным тонам (без лагічнага націску) і больш хуткім тэмпам вымаўлення, а на пісьме – коскамі: *Хлопцы, вядома, працуюць старанна* (З. Бядуля); *Саша, на думку Лялькевіча, паводзіла сябе дзіўна* (І. Шамякін); *Наколькі мне вядома, лясы Беларусі славяцца багаццем грыбоў і ягад* (В. Вольскі).

Заўвагі:

1. Калі пабочныя словы, словазлучэнні і сказы размешчаны непасрэдна за злучальнымі або падпарадкавальнымі злучнікамі, то яны вы-

Спампавана з сайта www.aversev.by

дзяляюцца коскамі без гэтых злучнікаў: *Вёска стаяла на скрыжаванні дарог і, само сабой зразумела, шмат чаго бачыла* (І. Гурскі); *Прыйшла самая гарачая пара, калі, як кажуць хлебаробы, дзень год корміць* (І. Гурскі).

Узмацняльныя часціцы ад пабочных слоў і словазлучэнняў не аддзяляюцца, а выдзяляюцца коскамі разам з імі: *Брыгада, і сапраўды, даўно стала яму і домам, і сям'ёй* (І. Мележ); *А прызнацца, страшна было ў лесе* (Р. Мурашка).

Каб адрозніць злучнікі *і*, *а* ад узмацняльных часціц *і*, *а*, трэба паставіць пабочнае слова ці словазлучэнне на іншае месца ў сказе. Калі перастаноўка магчымая, то *і*, *а* – злучнікі, калі не – то ўзмацняльныя часціцы.

2. Калі пабочныя словы і словазлучэнні ўваходзяць у склад адасобленых зваротаў і размешчаны ў пачатку або ў канцы іх, то паміж гэтымі словамі, словазлучэннямі і адасобленымі зваротамі коска не ставіцца: *Старшыня імкліва абыходзіць вакол машыны, няйначай прыглядаючыся да яе паклажы* (І. Шамякін); *Бацька, вярнуўшыся з горада бывала, кожнаму прывозіў падарунак.*

Практыкаванні

27. Прачытайце сказы. Вызначце пабочныя словы, словазлучэнні і сказы. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры іх.

1. Садок быў, праўда, невялічкі: дзве верабіны ды тры дзічкі (*Я. Колас*). 2. Пытанне, па сутнасці, было ўжо вырашана (*І. Шамякін*). 3. Зіма, трэба думаць, неўзабаве саступіць месца вясне (*Б. Мікуліч*). 4. Як гавораць старыя людзі, летні дзень год корміць (*З. Бядуля*). 5. Жыццё, як вядома, рэч вельмі складаная (*М. Паслядовіч*). 6. Рэчка, як нам здавалася, пачынала мялець (*І. Навуменка*). 7. На дварэ, і сапраўды, было па-вясенняму цёпла і светла (*В. Каваль*). 8. Прыгажэйшая за ўсіх зямля, і роўных ёй, паверце мне, няма (*А. Звонак*). 9. У паветры пахла вадой, травой, туманам, адным словам, пахла цудоўнай раніцай (*Я. Майр*).

28. Запішыце сказы, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Вызначце структуру пабочных канструкцый (словы, словазлучэнні, сказы).

1. Быў адзін з тых летніх дзён якія бываюць мусіць толькі ў нас на Беларусі (*Я. Майр*). 2. На маё здзіўленне сустрэліся мы зусім не

Спампавана з сайта www.aversev.by

так як я чакаў (*У. Ляўданскі*). 3. На маю думку вучыцца ніколі не позна (*І. Шамякін*). 4. Больш-менш вялікіх каменняў на Палессі не знойдзеш яны засталіся далей на поўнач напрыклад у Полаччыне (*Я. Майр*). 5. Я ж калі ты памятаеш быў некалі механікам (*У. Шахавец*). 6. Па праўдзе сказаць настаўніку хацелася пабачыць Ядвісю (*Я. Колас*). 7. Гара як нам паведамілі называецца Маладзецкім курганам (*Я. Брыль*). 8. Усё жывое на зямлі бясспрэчна цешылася цёплым сонечным святлом (*Я. Майр*). 9. Вялікае кажуць добра бачыцца на адлегласці (*М. Калачынскі*).

29. Запішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку. Падкрэсліце пабочныя канструкцыі.

Пачуц..ё Радзімы б..зумоўна ва ўсіх у нас развіта вельмі моцна. Цудоўнае пачуц..ё! І яно жывіцца в..дома не толькі сузіран..ем хара..ства нашай з..млі. Трэба як гаворыцца ўрасці ў яе к..ранямі і калі чалавек да пот.. папрацуе на ёй хлеб вырасціць заложыць горад пабудуе новую дарогу або акопы будзе капаць на гэтай з..млі абар..няючы яе, – вось тады ён бяс..прэчна зразумее да канца што такое Радзіма (*«Звязда»*).

30. Запішыце сказы, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку. Растлумачце асаблівасці пастаноўкі знакаў прыпынку пры пабочных словах у складзе адасобленых зваротаў.

1. Жанчына ішла па кладцы асцярожна відаць баючыся паслізнуцца (*К. Чорны*). 2. Школьныя сябры сустрэўшыся праз трыццаць гадоў гаварылі доўга ўспамінаючы напэўна сваю маладосць (*«Рэспубліка»*). 3. Мабыць адчуўшы змену настрою да бацькі падышлі дзеці (*К. Чорны*). 4. Міхалаў бацька неяк загадкава пасміхнуўся ўхваляючы відаць мой намер паехаць у Холмеч (*І. Шамякін*). 5. Не чакаючы як відаць далейшай размовы жанчына хутка выйшла з хаты (*П. Галавач*).

Кантрольныя пытанні

1. Якімі знакамі прыпынку аддзяляюцца ці выдзяляюцца пабочныя словы, словазлучэнні і сказы на пісьме?

2. Якія знакі прыпынку ставяцца пры пабочных словах, словазлучэннях і сказах, размешчаных пасля злучальных ці падпарадкавальных злучнікаў?

Спампавана з сайта www.aversev.by

3. Якія знакі прыпынку ставяцца пры пабочных словах, словазлучэннях і сказах, размешчаных пасля ўзмацняльных часціц?

4. Якія знакі прыпынку ставяцца пры пабочных словах, словазлучэннях і сказах, размешчаных у адасобленых зваротах?

Тэст

I варыянт

I. Адзначце канструкцыі з пабочнымі сказамі.

1. Людзі кажуць што працаваць весялей з песняй.
2. Да пары кажуць людзі збан ваду носіць.
3. Вы думаеце што лепш сказаць праўду?
4. Вы думаеце я ўвесь час быў дзедам?

II. Адзначце сказы, у якіх пабочныя канструкцыі размешчаны пасля ўзмацняльных часціц.

1. Кастусь бачыў а праўдзівей уяўляў як хвалюецца мора.
2. Размова і сапраўды не ладзілася.
3. Дзяўчына стаяла каля дзвярэй і відаць не рашалася ўвайсці.
4. Праца ў школе складаная і безумоўна цікавая.

II варыянт

I. Адзначце канструкцыі з пабочнымі сказамі.

1. Калі заўсёды гаварыць праўду людзі будуць цябе паважаць.
2. Навін у нас калі гаварыць праўду вялікіх няма.
3. Трэба думаць што ўсё скончыцца добра.
4. Трэба думаць неўзабаве ляжа зіма.

II. Адзначце сказы, у якіх пабочныя канструкцыі размешчаны пасля ўзмацняльных часціц.

1. На беразе возера і праўда нікога не было.

2. Жыццё за межамі лясоў і балот Палесся было для Ядвісі яшчэ не зусім ясным і стала быць яшчэ больш парывальным і прыгожым.

3. Чалавек ён быў спакойны і можна сказаць культурны.

4. Нечаканай а галоўнае радаснай стала гэтая сустрэча.

Спампавана з сайта www.aversev.by

ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПРЫ СЛОВАХ-СКАЗАХ

Калі словы-сказы размешчаны ў пачатку сказа і вымаўляюцца з адпаведнай інтанацыяй, то яны аддзяляюцца ад сказа коскай: *Што ж, сонца для ўсіх жаданы госць* (М. Лынькоў).

Калі словы-сказы ўжываюцца ў ролі асобных нячленных сказаў, то пасля іх ставяцца знакі прыпынку, якія патрабуюцца зместам і інтанацыяй гэтых сказаў: *Так! Сад у нас сапраўды цудоўны* (У. Краўчанка); *Не... Загінуць яму зусім не хацелася* (І. Шамякін).

Заўвага. Калі словы-сказы знаходзяцца ў канцы сказа, то перад імі ставіцца коска, а пасля іх – той знак прыпынку, які патрабуецца зместам і інтанацыяй усяго сказа: *Я цяжкасцей не баюся, не!* (І. Грамовіч); *Давайце лепш дружыць будзем, га?* (Я. Брыль).

Практыкаванні

31. Прачытайце тэкст. Назавіце словы-сказы. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры іх.

Вы ідзяце з бібліятэкі?
Так. Мы там рыхтавалі даклады па гісторыі.
Лена была з вамі?
Не, яе затрымала настаўніца. А вунь яна ідзе.
Добры дзень, Лена. Ну вось, мы і сустрэліся.

32. Запішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку. Падкрэсліце словы-сказы.

Ах якое раздол..е ў з..лёным б..ры летам! Колькі простор.. тут для забавы колькі дзіваў усякіх пабачыш!

Вунь па высокіх кучаравых хвоях і елках смела разгул..ваюць шустрыя жартаўлівыя вавёрачкі. Яны спрытна ..рываюць сухія шышкі ды сп..шаючыся н..суць у свае гнёзды. Так працавітыя руплівыя зв..ркі гэтыя мален..кія рыжыя вавёрачкі з доўгімі пушыстымі хвосцікамі. Праз усё лета заняты яны работай. Што ж голад не цётка ды і малых гадаваць трэба. Таксама і зіма не за гарамі пра запасы думаць варта (*Паводле А. Якімовіча*).

33. Запішыце сказы, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Растлумачце іх пастаноўку.

1. Так жыццё кіруецца толькі да лепшага ва ўсім сваім глыбокім і шырокім змесце (*П. Кавалёў*). 2. Як Лявонка яшчэ не вярнуўся да-

Спампавана з сайта www.aversev.by

дому? (*З. Бядуля*). 3. Не не знайсці свяцей святога чым ты бацькоўская зямля (*М. Калачынскі*). 4. О так жыць трэба з розумам (*В. Каваль*). 5. Не-не ваўкоў баяцца ў лес не хадзіць (*М. Лынькоў*). 6. Кнігу я ўжо прачытаў як жа... (*У. Краўчанка*). 7. Дык вось што заўтра пачынаецца ўборка збожжа (*І. Шамякін*). 8. Як жа У маёй хаце нешта робіцца, а я нічога не ведаю! (*К. Чорны*). 9. Напорысты народ у нас а? (*І. Мележ*). 10. Што ж Да лесу рукой падаць (*М. Лынькоў*).

Кантрольныя пытанні і заданне

1. Якія знакі прыпынку ставяцца пры словах-сказах у залежнасці ад іх месца ў сказе і інтанацыі, з якой яны вымаўляюцца?

2. Якія словы могуць ужывацца ў якасці слоў-сказаў? Прывядзіце прыклады.

34. Выпішыце сказы са словамі-сказамі, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку.

1. Так і не паспелі дзяўчаты схадзіць у кіно. 2. Так хутка мы едзем адпачываць. 3. Дзякуй Света! 4. Дзякуем вам за дапамогу. 5. Відаць з узгорка прыгожы пасёлак. 6. «Вы сёння паедзеце ў горад?» – «Відаць».

ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПРЫ АДАСОБЛЕНЫХ ЧЛЕНАХ СКАЗА

Адасобленыя азначэнні

На пісьме заўсёды выдзяляюцца коскамі:

1) азначэнні, выражаныя дзеепрыметнікавымі або прыметнікавымі зваротамі, і аднародныя азначэнні, калі яны стаяць непасрэдна пасля азначаемага слова, выражанага назоўнікам: *Праз расчыненыя вокны ў хату залятаў свежы вецер, насычаны мядовым пахам расцвіўшага бэзу* (Т. Хадкевіч); *Стаяла лета, блізкае да восені* (В. Адамчык); *У гэтай самай вёсцы, вялікай і шумнай, было якраз вяселле* (П. Пестрак);

2) дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні, якія адносяцца да азначаемага слова, выражанага асабовым займеннікам: *Вясёлыя і бадзёрыя, мы вяртаемся дамоў* (Я. Колас); *Мы, узбуджаныя ад хвалявання, не маглі спакойна гаварыць* (Я. Брыль);

Спампавана з сайта www.aversev.by

3) азначэнні, якія стаяць перад азначаемым словам, што выражана назоўнікам, і маюць дадатковае акалічнаснае значэнне прычыны ці ўступкі: *Пакрытыя тоўстым пластом снегу, галіны дрэў гнуліся да самай зямлі* (Я. Колас); *Звычайна маўклівы, Васіль гаварыў амаль бесперапынна* (І. Шамякін);

4) дапасаванае азначэнне, калі паміж ім і словам, якое яно азначае, размешчаны іншыя словы: *Жывой паэзіі крыніца напоіць смагу маладых і будзе, светлая, бруіцца праз незлічоныя гады* (П. Глебка); *Над горадам, прыбраная ў зоры, апускаецца ноч* (Э. Самуйлёнак).

Практыкаванні

34. Прачытайце сказы. Пісьмова растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры адасобленых азначэннях.

1. Пад роўнымі ўзмахамі рук з шумам клалася ў пракосы канюшына, яшчэ сыраватая з-пад нізу (*І. Мележ*). 2. Галіны, засохлыя і пачарнелыя, скрыпелі ад ветру (*З. Бядуля*). 3. Лес, стромкі, густы, застылай грамадою кучаравіцца на краі неба (*З. Бядуля*). 4. Шчаслівы, у акно роднай хаты стукае рыбак пасля багатага ўлову (*М. Лупсякоў*). 5. Змрок, густы, халодны, непрывычны, нерухома аблягаў зямлю (*Я. Колас*). 6. З неразлучнай люлькай у зубах, дзядзька Тамаш сядзіць каля вогнішча і нешта майструе (*З. Бядуля*). 7. Мы ехалі сенажацямі, усыпанымі кветкамі (*Я. Скрыган*). 8. Стомленыя пасля пераходу, байцы раскінулі лагер у гушчы лесу (*І. Новікаў*). 9. Светлага воласу, з абветраным тварам і з рэдкімі вяснушкамі на пераноссі, ён здаваўся ціхманым і не вельмі рухавым (*К. Чорны*).

35. Запішыце сказы, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку. Падкрэсліце адасобленыя азначэнні.

1. Акаймаваны вясёлкавым кругам з-за высокіх кудзелістых хмурынак паглядаў месяц (*У. Карпаў*). 2. Ахутаныя полагам туману навакольныя прадметы здаюцца незнаёмымі няпэўнымі хісткімі (*І. Навуменка*). 3. Засеяныя шчырай рукою палі вакол вёскі роўна зелянелі маладымі ўсходамі (*К. Чорны*). 4. Малады пасаджаны яшчэ да вайны сасоннік рос дружна і ўзгоднена (*М. Паслядовіч*). 5. Занятыя на рабоце яны мала куды хадзілі (*У. Краўчанка*). 6. Адзінае акно ў шэсць шыбінак глядзела на вуліцу (*П. Пестрак*). 7. Дома малады музыка звычайна іграў на сваім старым з заклеенымі мяхамі і са-

Спампавана з сайта www.aversev.by

маробнымі радамі гармоніку (*І. Шамякін*). 8. Моладзь і завадская і вясковая праяўляла да нас павышаную ўвагу, асабліва дзяўчаты (*І. Шамякін*). 9. У той памятны першамай мы вырашылі свой лёс на ўсе пяцьдзясят сем гадоў жыцця трывожнага шчаслівага трагічнага... (*І. Шамякін*).

36. Запішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары, раскрываючы дужкі і ставячы патрэбныя знакі прыпынку. Падкрэсліце адасобленыя азначэнні. Адзначце азначаемыя словы, да якіх гэтыя азначэнні адносяцца.

Язэп Драздовіч постаць (не) звычайная ў гісторыі беларускага маста..тва беларускай духоўнай культуры ўвогуле постаць магутная выс..кародная прывабная. Творчыя людзі такой свядомас(?)ці і характ..ру звычайна (не) абм..жоўваюцца нейкім адн..м родам занятку. Іх хапае на большае іх грама..ка(?)палітычная чыннасць шмат(?)гранная шырокая. Драздовіч быў (не) толькі выдатным жывапісцам але і тал..навітым графікам самабытным скульптарам. А яшчэ ён збіраў народныя песні запіс(?)ваў словы для слоўніка беларускай мовы.

...Бі..графы мастака сцв..рджаюць што і сэр(?)ца яго перастала біцца ў час вандроўкі па роднай з..млі ў дарозе. Ён вельмі любіў хадзіць па Беларусі асабліва па роднай яму паўночна(?)заходняй (В/в)іцебшчыне... Сёння такіх вандроўнікаў сустрэн..ш не часта вандроўнікаў бя..конца ўлюбёных у вобразы роднай прыроды ў яе в..чыстыя б..ры і пушчы ў сонечныя пагоркі ў з..лёныя палеткі ў чароўны блакіт азёр у звілістую каёмку кустоў і кусцікаў у шырокай ла..чыне пад якімі напэўна ж бруіцца р..чулка яшчэ (н..) выпрамленая яшчэ жывая. Ён любіў усё гэта так што (н..) мог без гэтага (*Паводле Н. Гілевіча*).

37. Запішыце тэкст, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце адасобленыя азначэнні. Пісьмова растлумачце ўмовы іх адасаблення.

У поўдзень мы стомленыя ад частых крутых паваротаў пад’ехалі нарэшце да пачарнелых ад часу муроў Рыльскага манастыра. Навокал бязладна ціснуліся падымаліся адна над адной горы парослыя на схілах кустамі соснамі елкамі а на вяршынях заснежаныя белай аздобай зімы. Там высока ў гарах лютавала завея. А тут у лагчыне дзе раскінуўся чырванеў чарапічнымі дахамі сценамі розных збудаванняў манастыр было зусім ціха цёпла і на дзіва сонечна празрыста. Ёрдан спыніў

Спампавана з сайта www.aversev.by

«Волгу» мы вылезлі з машыны выпрасталі здранцвелыя за дарогу ногі і зачараваныя прыгажосцю залюбаваліся і манастыром і гарамі.

Любавацца было чым. Акружаны з усіх бакоў гарамі манастыр падымаўся сваімі чарапічнымі дахамі з лагчыны і быў да самай нязначнай пабудовы як на далоні. Заснаваны ў сівую мінуўшчыну манастыр быў як вядома адным з цэнтраў асветы і нацыянальнай культуры ён нават у змрочныя жудасныя гады турэцкай няволі карыстаўся некаторымі прывілеямі (*Паводле Б. Сачанкі*).

Кантрольныя пытанні

1. Пры якіх умовах адасабляюцца азначэнні, выражаныя дзеепрыметнікавымі і прыметнікавымі зваротамі?

2. Калі адасабляюцца аднародныя азначэнні?

3. Пры якіх умовах адасабляюцца азначэнні, якія стаяць перад азначаемым словам, што выражана назоўнікам?

4. Ці ўплывае месца дапасаванага азначэння ў сказе на яго адасабленне?

Тэст

I варыянт

I. Адзначце сказы, у якіх дапасаваныя азначэнні неабходна адасобіць.

1. Акропленая расой трава іскрылася на сонцы.
2. У кусціку расой абмытым спявае песню салавей.
3. Ахоплены радасцю ён весела смяецца.
4. За расстаўленымі ў тры рады партамі сядзелі хлопчыкі і дзяўчынкі.

II. Адзначце сказы, у якіх дапасаваныя азначэнні не адасабляюцца.

1. Ляжыць перад намі ўмыты агнямі чароўны прастор.
2. Засеяныя дбалымі рукамі палі дружна зелянелі маладымі ўсходамі.
3. Цёмная, грозная хмара паволі ўставала на гарызонце.
4. Чаромха цвіла і ўкрытая белай квеценню быццам мігцела.

II варыянт

I. Адзначце сказы, у якіх дапасаваныя азначэнні неабходна адасобіць.

1. Працяты марозам снег скрыпеў пад нагамі.
2. Ашаломлены пачутымі словамі я доўга стаяў у сенцах.

Спампавана з сайта www.aversev.by

3. Над зялёным лугам усыпаным рознымі кветкамі гулі пчолы.
4. У любой кнізе заўсёды знойдзеш што-небудзь новае для сябе.

II. Адзначце сказы, у якіх дапасаваныя азначэнні не адасабляюцца.

1. Нагрэтая сонцам зямля злёгку дымілася параю.
2. Заліты святлом горад шумеў, гаманіў па-святочнаму.
3. Ахінутыя інеем прыгіналіся да самай зямлі кусты малінніку і парэчак.
4. Дарога паступова перайшла ў абсаджаную высокімі ліпамі алею.

Адасобленыя прыдаткі

Заўсёды адасабляюцца:

1) незалежна ад месца ў сказе развітыя і адзіночныя прыдаткі, якія адносяцца да азначаемага слова, выражанага асабовым займеннікам: *У нас, у салдат, шыняля ледзь-ледзь ад дажджу пасівелі* (А. Астрэйка); *Старому ветэрану, яму быў зразумелы боль сыноў* (Б. Мікуліч);

2) развіты прыдатак, калі ён адносіцца да азначаемага слова, выражанага агульным назоўнікам, і стаіць пасля яго: *Салавей, пясняр крылаты, прыляцеў вясной дахаты* (Я. Пушча);

3) развітыя і адзіночныя прыдаткі, якія адносяцца да азначаемага слова, выражанага ўласным назоўнікам, і стаяць пасля яго: *Скарына – доктар лекарскіх навук – у доўгай вопратцы на вежы сочыць зоры* (М. Багдановіч).

<u>Заўвагі</u>:

1. Перад азначаемым словам, выражаным уласным імем або агульным назоўнікам, прыдатак адасабляецца, калі ён мае акалічнаснае значэнне ўступкі або прычыны: *Сын батрака, Кузьма Чорны з малых год наглядаў гаротнае жыццё вясковай бедннаты і сам зазнаў усе нягоды гэтага жабрацкага жыцця* (К. Крапіва); *Бывалы паляўнічы, наш дзед ведаў шмат розных гісторый* (З. Бядуля).

2. Прыдатак адасабляецца, калі ён звязваецца з азначаемым словам, выражаным назоўнікам, з дапамогай слоў *па прозвішчы*, *па мянушцы*, *па клічцы* і інш.: *Баец быў немалады ўжо чалавек, па імені Іван Корзун* (У. Краўчанка).

Спампавана з сайта www.aversev.by

3. Адасабляюцца прыдаткі са злучнікамі *ці*, *або*, калі яны маюць удакладняльнае значэнне: *У беларускіх лясах гнездзіцца жаўна, або чорны дзяцел* (В. Вольскі).

На пісьме адасобленыя прыдаткі могуць выдзяляцца працяжнікамі, калі ім надаецца асаблівае значэнне і пры вымаўленні яны аддзяляюцца ад азначаемага слова больш доўгай паўзай. Гэта, як правіла, бывае ў наступных выпадках:

1) калі развіты прыдатак знаходзіцца ў сярэдзіне сказа пасля азначаемага слова: *З даліны вечар – хмуры дзед – нясе бярэма дробных хатак* (У. Хадыка);

2) калі неразвіты або развіты прыдатак знаходзіцца ў канцы сказа пасля азначаемага слова: *Дадому з зімоўкі далёкай ляцяць нашы госці – шпакі* (М. Хведаровіч); *Белай пенай-хвалямі ўзнялася Бяроза – магутная рака* (Т. Хадкевіч).

Практыкаванні

38. Запішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы патрэбныя знакі прыпынку. Падкрэсліце прыдаткі хвалістай лініяй. Абазначце азначаемыя словы.

1. У прыёмнай нас чакаў Станіслаў Стасевіч малады хлопец трохі старэйшы за мяне (*І. Шамякін*). 2. Мы пасябравалі са Сняжко Віктарам хлопцам задзірыстым (*І. Шамякін*). 3. Нас будучых інж..нераў паслалі на практыку ў м..стэчка Рось (*І. Шамякін*). 4. Ліецца хваляй песня ціхі ясны гімн в..сне (*М. Багдановіч*). 5. Мужчыну фурмана запрасілі ў хату пагрэцца (*П. Галавач*). 6. Не хацеў алень палону вольнай тундры выхаванец (*А. Звонак*). 7. Н..падалёку ад л..сных рэчак выводзіць свае чароўныя трэлі сціплы н..чны сп..вак салавей (*В. Вольскі*). 8. Беларускі м..вазнавец доктар філалагічных навук прафесар Аркадзь Іосіфавіч Жураўскі даследуе гісторыю беларускай мовы (*ЭЛіМБел*). 9. Заслаўскі замак помнік абарончай архіт..ктуры канца XVI–XVII ст. пабудаваны ў пойме р..кі Свіслач разам са Спаса-Праабражэнскай царквой (*ЭЛіМБел*).

39. Складзіце і запішыце сказы з адасобленымі прыдаткамі, выкарыстоўваючы звесткі з «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі».

1. Дзежыц Валянцін Канстанцінавіч, беларускі жывапісец і педагог. Выкладаў у Віцебску ў мастацкім вучылішчы. Удзельнічаў у мастацкіх

Спампавана з сайта www.aversev.by

выстаўках. Яго творы вылучаюцца лірычнасцю, выразнасцю колеру. 2. Дзенісюк Іван Аўксенцьевіч, украінскі літаратуразнавец, крытык. Аўтар артыкулаў пра творчасць Я. Купалы, М. Багдановіча. Пераклаў на ўкраінскую мову кнігу А. Адамовіча, Я. Брыля, У. Калесніка «Я з вогненнай вёскі...». 3. Жыровіцкі Успенскі сабор, помнік архітэктуры XVII – першай паловы XIX ст. Пабудаваны ў 1950 г. у стылі барока.

40. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Пераклад запішыце, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку. Падкрэсліце адасобленыя прыдаткі.

Постепенно в различных областях Греции сложились целые циклы сказаний о том или ином боге или герое. На острове Крите рассказывали о Зевсе могучем боге похитившем превратившись в быка финикийскую царевну Европу. В Аргомиде рассказывали о Персе сыне Зевса. Здесь же возникли сказания об Атрее правителе города Микен. В Беотии сложился цикл легенд о Кадме основателе города Фивы. В Аттике были распространены сказания о царе Тесее которого считали сыном морского бога Посейдона. Наконец с Севера из Эпира повсеместно распространились легенды о Геракле могучем сыне Зевса о его подвигах и трагической судьбе (*По Н. Куну*).

Кантрольныя пытанні

1. Калі адасабляюцца прыдаткі, якія ўводзяцца ў сказ бяззлучнікавым спосабам і размешчаны пасля азначаемага слова?
2. Пры якой умове адасабляюцца прыдаткі, якія ўводзяцца ў сказ бяззлучнікавым спосабам і размешчаны перад азначаемым словам?
3. Пры якой умове адасабляюцца прыдаткі, якія ўводзяцца ў сказ пры дапамозе злучнікаў *ці*, *або*?
4. Калі адасобленыя прыдаткі выдзяляюцца працяжнікамі на пісьме?

Тэст

I варыянт

I. Адзначце сказы, у якіх трэба адасобіць прыдаткі.

1. Вясковы каваль Даніла з самага ранку стукае ў кузні.
2. Каля воза стаяў Раман Чачотка па мянушцы Свісток.
3. Вядомы паляўнічы дзядзька Тамаш сядзеў у цяньку старога дуба.
4. Ён надыходзіць светлы час агорнуты красой чароўнай.

Спампавана з сайта www.aversev.by

II. Адзначце сказы, у якіх прыдатак адасабляецца з дапамогай працяжніка.

1. Сам шавец па прафесіі Арон любіў дасканалую і сумленную работу.
2. Мінула лета гарачая пара работ.
3. Хлопцы пастухі расклалі вогнішча і пякуць бульбу.
4. Краса тайгі шыпшыннік дзікі пялёсткамі ўсцілае шлях.

II варыянт

I. Адзначце сказы, у якіх трэба адасобіць прыдаткі.

1. Яна́ гэтая дарослая дзяўчына агледзела Андрэя калючым позіркам.
2. Грыб каштанавік або дубовік у Беларусі расце пераважна ў лісцевых лясах на пясчанай глебе.
3. Пісьменніка і публіцыста Кузьму Чорнага добра ведаюць не толькі ў нашай рэспубліцы але і далёка за яе межамі.
4. Бывалы паляўнічы наш дзед ведаў шмат розных гісторый.

II. Адзначце сказы, у якіх прыдатак адасабляецца з дапамогай працяжніка.

1. Настаўніца і маці Галіна Пятроўна добра ведала сваіх выхаванцаў.
2. Салдат пяра ён быў напагатове са словам як з адвостраным штыком.
3. Пеніцца Нарач рыбацкае мора.
4. Хмара думка ветрака на крылле галаву схіліла.

Адасобленыя дапаўненні

Дапаўненні, выражаныя назоўнікамі або займеннікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі *акрамя*, *апрача*, *замест*, *за выключэннем*, маюць удакладняльнае значэнне і заўсёды адасабляюцца пры дапамозе коскі: *Акрамя кучаравых бярозак, на ўзгорку расла высокая сухаверхая хвоя* (З. Бядуля); *Апрача аднастайнага шуму сосен, у лесе нічога не чуваць* (Я. Маўр); *На зямлі, замест карычневай, сухой і слізкай іглiцы, слаліся дываны з сухіх імхоў* (І. Гурскі); *Усе, за выключэннем Кавалевіча, выйшлі з пакоя* (І. Мележ).

Спампавана з сайта www.aversev.by

Заўвагі:

1. Дапаўненне з прыназоўнікам *замест* не адасабляецца, калі прыназоўнік мае значэнне ‘за’: *Алена замест маці навяла парадак у хаце*.

2. Калі перад дапаўненнямі, выражанымі назоўнікамі з прыназоўнікамі *акрамя*, *апрача*, *замест*, *за выключэннем*, знаходзіцца ўзмацняльная часціца *і*, то такія дапаўненні не адасабляюцца і коскамі не выдзяляюцца: *Нешта было ў вачах дзяўчыны і акрамя прыгажосці* (А. Чарнышэвіч).

Практыкаванні

41. Запішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары, раскрываючы дужкі і ставячы знакі прыпынку. Падкрэсліце адасобленыя дапаўненні.

1. У лесе акрамя хвой (з) рэдку сустракаліся б..розы і асіны (*Я. Васілёнак*). 2. Каля калодзежа апрача в..сковых жанчын стаялі дз(?)ве дз..ўчыны апранутыя па(?)гара..кому (*Я. Васілёнак*). 3. У пакоі хлопец (н..) кога (н..) убачыў акрамя с..стры (*Б. Мікуліч*). 4. Замест радас(?)ці ў вачах чалавека з..явілася (н..) задавальненне (*К. Чорны*). 5. Усе дрэвы за выключэннем старой ліпы (у) пачатку мая выпусцілі першыя лісточкі (*Т. Хадкевіч*). 6. Дабротны дом замест з..млянкі ўзвышаўся на ўзгорку (*У. Краўчанка*).

42. Складзіце і запішыце невялікае паведамленне на тэму «Мой любімы горад (вёска)», выкарыстоўваючы сказы з адасобленымі дапаўненнямі.

Кантрольныя пытанні

1. Пры якіх умовах адасабляюцца дапаўненні?
2. Калі адасабляюцца дапаўненні з прыназоўнікам *замест*?

Тэст

I варыянт

I. Адзначце сказы, у якіх дапаўненні адасабляюцца.

1. Усе дзеці за выключэннем Міхася пабеглі да рэчкі.
2. Хтосьці выканае гэта заданне і акрамя вас.
3. На голых дрэвах замест лісця паклалі шэрань маразы.
4. У пакоі замест стала паставілі шафу.

Спампавана з сайта www.aversev.by

II варыянт

I. Адзначце сказы, у якіх дапаўненні адасабляюцца.

1. Замест сонца і гарачыні ўвесь май ідуць дажджы.
2. Увесь дзень за выключэннем перапынку на снеданне і абед быў прызначаны агляду гаспадаркі.
3. У маці хапае клопату і акрамя гаспадаркі.
4. Бабуля замест маці забірала дачку з дзіцячага сада.

Адасобленыя акалічнасці

Акалічнасці, выражаныя адзіночнымі дзеепрыслоўямі, а таксама дзеепрыслоўнымі зваротамі, адасабляюцца і на пісьме аддзяляюцца ці выдзяляюцца коскамі: *На маўклівыя нізіны бяжыць, шалеючы, вада* (П. Глебка); *Добра ў садзе хадзіць, сустракаючы сонечны ранак* (П. Панчанка).

Заўсёды адасабляецца акалічнасць са значэннем уступкі, калі яна выражана назоўнікам з прыназоўнікам *нягледзячы на*: *Нягледзячы на позні час, ніхто з пасажыраў не спаў* (І. Шамякін).

Не адасабляюцца:

1) акалічнасці, выражаныя адзіночнымі дзеепрыслоўямі, якія сваім значэннем набліжаюцца да прыслоўяў спосабу дзеяння і размешчаны ў канцы сказа: *Песні салаўіныя льюцца не сціхаючы* (П. Глебка);

2) акалічнасці, выражаныя фразеалагізмамі, у складзе якіх ёсць дзеепрыслоўі: *Маці працуе не разгінаючы спіны* (К. Чорны).

Заўвагі:

1. Калі акалічнасць, выражаная дзеепрыслоўным зваротам, адносіцца да аднаго з аднародных выказнікаў, звязаных адзіночнымі злучнікамі *і*, *ды* (у значэнні *і*), *ці*, *або*, то коска перад гэтымі злучнікамі не ставіцца: *Конь не крануўся з месца і, перабіраючы пярэднімі нагамі, намагаўся звярнуць убок* (М. Лынькоў).

2. Перад злучнікам *і*, які звязвае дзве акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўнымі зваротамі ці адзіночнымі дзеепрыслоўямі, коска не ставіцца: *Хлопцы маўчалі, седзячы на беразе рэчкі і думаючы аб сваіх планах* (М. Лынькоў); *Дзеці, смеючыся і штурхаючыся, выбеглі на стадыён.*

3. Калі паміж выказнікам і акалічнасцю, выражанай дзеепрыслоўем або дзеепрыслоўным зваротам, ёсць часціцы *і*, *толькі*, *нават*, то такія акалічнасці не адасабляюцца: *Яны перабраліся цераз раку і не ўмеючы*

Спампавана з сайта www.aversev.by

плаваць (С. Баранавых); *Маўчаць звычайна толькі сплючы* (Х. Шынклер); *Ён кудысьці знік нават не развітаўшыся з сябрамі* (Я. Маўр).

Практыкаванні

43. Прачытайце сказы. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Раскажыце пра ўмовы, пры якіх акалічнасці ў сказах адасабляюцца або не адасабляюцца.

1. Не сціхаючы, усю ноч шумеў вецер (*З. Бядуля*). 2. Смеючыся і жартуючы, дзеці ішлі да рэчкі (*Я. Колас*). 3. Лена бегла не азіраючыся (*М. Лынькоў*). 4. Навалу цяжкіх хмар стрымалі, выгнуўшыся, хвоі (*М. Танк*). 5. Пчолы, упіўшыся ў зрэнкі кветак, адчулі вясны цяпло (*А. Вялюгін*). 6. Ганна тупала каля печы не спускаючы з вока квактуху з куранятамі (*З. Бядуля*). 7. У небе цёмным, рассыпаўшы вясёлкі, зорка згасла (*М. Машара*). 8. Стары пайшоў нават не адпачыўшы як след (*К. Чорны*). 9. Штосьці трэба рабіць і не атрымаўшы звестак (*А. Кулакоўскі*).

44. Запішыце сказы, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце адасобленыя акалічнасці.

1. Развітаўшыся з Панасам дзед Талаш павольна ішоў балотамі прыслухоўваючыся да шолаху і галасоў палескай ночы (*Я. Колас*). 2. Самалёт даляцеўшы да лесу павярнуў назад і зніжаючыся пачаў набліжацца да возера (*М. Гамолка*). 3. Пішучы пад дыктоўку я на ляту адшліфоўваў чужыя фразы надаючы ім бляск красамоўства (*З. Бядуля*). 4. З асаблівай заўзятасцю насядае вецер на двор і сядзібу Пракопа Дубягі наносячы туды цэлыя гурбы снегу пранятага марозам (*Я. Колас*). 5. З-за небасхілу выйшла шырока займаючы неба цёмная хмара (*П. Галавач*). 6. Яны не змаўляючыся пабеглі на голас (*І. Мележ*). 7. Разгрузіўшы воз і паставіўшы каня чалавек увайшоў у хату (*К. Чорны*). 8. Антон умее гаварыць і не падумаўшы як след (*П. Галавач*). 9. Дрэмле прынікшы да шыбаў ноч (*В. Таўлай*).

45. Запішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары, раскрываючы дужкі і ставячы патрэбныя знакі прыпынку. Падкрэсліце адасобленыя акалічнасці.

Званы Сафіі... Калі абуджаўся в..лікі звон і густы чысты гул яго падымаўся над саборам і (у) след за ім на адно імгненне ап..рэджва-

Спампавана з сайта www.aversev.by

ючы наступную магутную хвалю працяглага тр..вожна(?)урачыстага гуку праз спалоханы пошум крылаў узл..талі ў паветра б..зважкія чаро(д/т)кі галубоў усё (н..) рухомела і ў Полацку і ў яго ..аколіцах. І вось ужо а(д/т)гукаліся іншыя мен(?)шыя званы а(д/т)гукаліся здавалася б..зладна таропка быццам даганяючы гук і вось ужо іх п..вучае бомканне злівалася ў (н..) стрымнае (н..) абдымнае гучанне прасторы. І ў кожнай жывой душы страпянуўшыся білі крыламі тр..вога і радасць (*Паводле Т. Бондар*).

46. Запішыце тэкст, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце адасобленыя акалічнасці.

Ёсць такая задума напісаць гісторыю маёй дружбы з кнігай. Не напісаўшы цяжка пераканаць каго-небудзь што гэта будзе цікава. Хачу пісаць пра Чэхава пра пачатак нашай дружбы пра маю сардэчную любоў. З радасным пачуццём давялося нядаўна спыніўшыся перад адным з кніжных магазінаў Рыма распазнаць на стэндзе сярод залітых сонцам каляровых вокладак «Вайну і мір» і зборнік чэхаўскіх навел. Зрэшты і не бачачы на ўласныя вочы не так ужо цяжка ўявіць шматтысячную а то і шматмільённую армію жыхароў Зямлі ўлюбёных у творчасць Чэхава (*Паводле Я. Брыля*).

Кантрольныя пытанні

1. Якія акалічнасці заўсёды адасабляюцца?
2. Пры якой умове не адасабляюцца акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі зваротамі?
3. Якія знакі прыпынку ставяцца ў сказе, дзе злучнікам *і* аб’яднаны дзве адасобленыя аднародныя акалічнасці?
4. Якія знакі прыпынку ставяцца ў сказе з двума аднароднымі выказнікамі, аб’яднанымі адзіночным злучальным злучнікам, калі да аднаго з гэтых выказнікаў адносіцца адасобленая акалічнасць?

Тэст

I варыянт

I. Адзначце сказы з адасобленымі акалічнасцямі.

1. Па вуліцы рыпаючы палазамі паўзлі вазы з рознай паклажай (*І. Грамовіч*).
2. Не век жа сядзець злажыўшы рукі (*Я. Колас*).

Спампавана з сайта www.aversev.by

3. У турысцкі паход мы адправіліся толькі добра вывучыўшы яго маршрут.

4. Вячэраючы Ганна спасцярожліва паглядала на мачыху (*І. Мележ*).

II. Адзначце сказы, у якіх коска перад злучнікам ***і*** не ставіцца.

1. Чалавек падышоў і ўсміхаючыся прывітаўся з жанчынамі.

2. Хлопцы спыніліся ўзняўшыся на невялікі ўзгорак і ўбачылі перад сабой вёску.

3. Нерухома стаяў густы лес шчыльна прытуліўшы верхавіны да верхавін і пераплёўшы галіны.

4. Машына пранеслася па вуліцы падняўшы слуп пылу і спынілася на краі сяла.

II варыянт

I. Адзначце сказы з адасобленымі акалічнасцямі.

1. Ішла доўгая восеньская ноч шырока займаючы мясцовасць (*К. Чорны*).

2. Пайшоў Амелька нос павесіўшы (*М. Лынькоў*).

3. Спаць можна лажыцца і не вячэраўшы.

4. Прыгнуўшыся ідуць пад небасхілы асеннія маўклівыя дажджы (*А. Пысін*).

II. Адзначце сказы, у якіх коска перад злучнікам ***і*** не ставіцца.

1. Пятро ўздрыгануўся пачуўшы добра знаёмы голас і не азіраючыся рынуўся наўцёкі.

2. Тузаючы лейцы і круцячы пугай Іван доўга гнаў каня берагам.

3. Паміж лясамі ўзбягаючы на ўзгоркі і знікаючы ў нізінах ляжалі нівы.

4. Валя выйшла з хаты пагутарыўшы з сяброўкай і заспяшалася ў школу.

Адасобленыя ўдакладняльныя акалічнасці

У якасці такіх членаў сказа часцей за ўсё ўжываюцца адзіночныя акалічнасці месца, часу, радзей – спосабу дзеяння, якія выражаны прыслоўямі або назоўнікамі ўскосных склонаў і размешчаны пасля другіх акалічнасцей у сказе. Пры інтанацыйным і сэнсавым выдзялен-

Спампавана з сайта www.aversev.by

ні яны адасабляюцца і аддзяляюцца або выдзяляюцца пры дапамозе коскі: *Васіль пайшоў назад, дадому* (І. Мележ); *Адтуль, недзе з-за ўзгорка, даносіліся невыразныя гукі* (К. Крапіва).

Калі такія акалічнасці інтанацыйна і па сэнсе не выдзяляюцца ў сказе, то яны не адасабляюцца і знакамі прыпынку не аддзяляюцца: *Высока за хмарамі гудзеў самалёт* (М. Лынькоў); *Учора вечарам я вярнуўся ў роднае сяло* (Б. Мікуліч).

Найбольш часта не адасабляюцца і не аддзяляюцца знакамі прыпынку акалічнасці, выражаныя тымі ж часцінамі мовы, што і акалічнасці, якія яны ўдакладняюць: *Сёння раніцай прайшоў добры дожджык* (В. Каваль); *Па-над Прыпяцю між лясоў, пяскоў і балот туліцца невялічкая вёсачка* (Я. Колас).

Калі ўдакладняльнымі з'яўляюцца дзве і больш акалічнасцей, размешчаных адна за другой у сказе, то яны звычайна адасабляюцца і выдзяляюцца коскамі: *Тут, на палянцы, сярод цёмнага лесу, панавала незвычайная цішыня* (З. Бядуля); *Там, далёка, за дамамі, разляглося поле* (Я. Колас).

Але ў залежнасці ад сэнсу апошняя з такіх акалічнасцей можа не адасабляцца, калі цесна звязана з выказнікам асноўнай часткі сказа: *Далей, за берагам, на ўзвышшы хваіны лапамі калышуць* (А. Астрэйка).

Практыкаванні

47. Выпішыце з тэкстаў сказы з адасобленымі ўдакладняльнымі акалічнасцямі. Падкрэсліце іх. Растлумачце ўмовы іх адасаблення.

Хараша летам у лесе! Стаіць млосная, з густым пахам соснаў і ягад цішыня. Недалёка ад дарогі, пасярод лесу, на невялікай палянцы, – чырвоныя россыпы суніц. Буйныя, як клубнічныя, галоўкі суніц усцілаюць яркім агнём зямлю. Аня збірае ягаду за ягадай у вязаны лазовы кораб, час ад часу кладзе сунічку ў рот. Аня любіць і ведае лес. Ёй тут, у гэтым вялізным лесе, бадай, знаёмая кожная палянaчка, кожная сцяжыначка (*Паводле І. Мележа*).

Перад тым як засяваць гароды, у нашай вёсцы заўсёды паляць трэскі, шумавінне. Выграбаюць з дрывотняў, падворкаў, паветак – адусюль, куды толькі ні пазакідае іх гнілая восень і лютая зіма. Выграбаюць доўга, з прадвесня. І неяк раптоўна, надвячоркам, абавязкова ў суботу, калі навокал ціха-ціха, не дзьме ніадкуль вецер, па ўсёй вёсцы ўспыхваюць агні (*Паводле Б. Сачанкі*).

Спампавана з сайта www.aversev.by

48. Запішыце сказы, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце ўдакладняльныя акалічнасці. Вусна растлумачце ўмовы іх адасаблення.

1. На другім краі поля за рэчкай ледзьве-ледзьве вызначалася купка дрэў (*Р. Няхай*). 2. Там на ўзлессі на высокім дубе з разгалістай вершалінай было гняздо чорных буслоў (*Т. Хадкевіч*). 3. У вышыні блакітнай далі гучна жаўранкі спявалі (*З. Бядуля*). 4. На ўзгорку непадалёк ад асфальтаванай дарогі выраслі карпусы новага завода (*І. Гурскі*). 5. Дзесьці там далёка ў правым канцы гасцінца чуліся спевы жней (*Ц. Гартны*). 6. Мы спалі мала ўсяго дзве гадзіны (*М. Зарэцкі*). 7. На загуменні вёскі на сухенькім пяску крокаў са тры ад возера каля альховага куста варушыцца патрэсквае невялікае вогнішча (*Я. Брыль*).

49. Запішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары, раскрываючы дужкі і ставячы патрэбныя знакі прыпынку. Падкрэсліце ўдакладняльныя акалічнасці. Укажыце іх значэнне (часу, месца, спосабу дзеяння).

Зіма так і (не) заладзілася. Пратрымаўся гл..бокі і ран..і снег (н..) доўга толькі да (Н/н)овага года потым задажджыла быццам на поўдні. І так дзень за днём з туманам з пахмурным ні..кім небам (не) упрыкмет без в..лікай вады і сонечных дзён пры..шла в..сна. Добра(?)такі па(?)в..сноваму змеркла пац..гнула хала..ком моцным нейкім спрадвечным які прыходзіць (у) восень (у) зазімкі і доўга трымаецца ў старым мокрым лесе. Адразу за вёскай узбоч дарогі пачаліся ні..кія маладыя з сухімі паламанымі ніжнімі галінамі вербы. Яны былі ў пра..чуванні радасці дружна наважыліся выкінуць да сонца м..дова(?)залацістыя «коцікі» і здавалася толькі і чакалі таго аднаго апошняга самага патрэбнага цёплага сонечнага дня (*Паводле А. Жука*).

Кантрольныя пытанні і заданне

1. Якімі часцінамі мовы выражаюцца адасобленыя ўдакладняльныя акалічнасці?
2. Пры якіх умовах адасабляюцца ўдакладняльныя акалічнасці?
3. Калі не адасабляюцца ўдакладняльныя акалічнасці?
4. Пастаўце знакі прыпынку ў сказах. Растлумачце ўмовы адасаблення ўдакладняльных акалічнасцей.

1. Кожнае лета Колас выязджаў у якую-небудзь вёску звычайна ў Пухавіцкі раён бліжэй да лесу да Свіслачы (*М. Лынькоў*). 2. Кіламет-

Спампавана з сайта www.aversev.by

раў за трыццаць пяць на поўдзень ад Мазыра на правым беразе Прыпяці раскінулася па-над ракой невялікае мястэчка Нароўля (*У. Краўчанка*).

ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПРЫ ПАРАЎНАЛЬНЫХ ЗВАРОТАХ

Параўнальныя звароты ў вуснай мове выдзяляюцца інтанацыйна, а на пісьме – коскамі: *Круглы, нібы шар, месяц выплыў з-за лесу* (К. Чорны); *Пыркі крохкія, як шкло, узлятаюць над вяслом* (Я. Колас).

Параўнальныя звароты, якія адносяцца да ўказальных слоў, аддзяляюцца або выдзяляюцца коскамі: *Такіх, як ён, у вёсцы было многа* (К. Чорны); *Вецер свішча так, як звер* (Я. Колас).

Коска ставіцца перад словам *як* у выразах *не хто іншы, як* і *не што іншае, як*: *На гарызонце віднеецца не што іншае, як горы* (Т. Хадкевіч); *У хату ўвайшоў не хто іншы, як цётка Аўдоля* (А. Чарнышэвіч).

Заўсёды ставіцца коска, калі для прымацавання параўнальных зваротаў ужываецца злучнік *як* у спалучэнні з узмацняльнай часціцай *і*: *Ластаўка, як і ўсе птушкі, радуецца цёпламу дню* (Я. Колас).

Коска і іншыя знакі прыпынку не ставяцца:

1) калі параўнальныя звароты з'яўляюцца ўстойлівымі або непадзельнымі па сэнсе выразамі: *Усё відаць як на далоні* (М. Лынькоў); *Дождж паліўся як з вядра* (Я. Колас);

2) калі перад параўнальным зваротам стаяць часціцы *не*, *амаль* і прыслоўе *зусім*: *Міхась трымаўся не як сталы чалавек* (Я. Колас); *Сонца прыгравала зусім як летам* (М. Паслядовіч);

3) калі параўнальны зварот мае значэнне 'ў якасці': *Чмаруцьку ўсе ведалі як чалавека з фантазіяй* (М. Лынькоў); *Лапко прыглядаўся да работы як гаспадар* (Я. Колас);

4) калі параўнальныя звароты ўводзяцца ў сказ спалучэннямі *больш як* (*не больш як*), *больш чым* (*не больш чым*), *менш як* (*не менш як*), *менш чым* (*не менш чым*), *не бліжэй як*, *не далей як*, *усё роўна як*: *Менш чым праз хвіліну Несцяровіч вярнуўся ў хату* (К. Чорны); *Размова не спыніцца раней чым праз паўгадзіны* (М. Лынькоў).

<u>Заўвага</u>. Коска ставіцца тады, калі параўнанне суправаджаецца супастаўляльным адценнем: *Людзей у лесе было больш, як грыбоў* (Я. Колас); *Яна была занята сабой больш, чым усім іншым* (К. Чорны).

Спампавана з сайта www.aversev.by

Не лічацца параўнальнымі зваротамі і не выдзяляюцца знакамі прыпынку словаформы і словазлучэнні, якія маюць пры сабе параўнальныя злучнікі (або часціцы) і ўваходзяць у склад выказніка або займаюць пазіцыю дапаўнення ці акалічнасці (спосабу дзеяння і месца): *Хата была як цацка* (А. Чарнышэвіч); *Паветра нібы расплавілася ад гарачыні* (І. Навуменка); *Чалавек як чалавек*; *Гукі даносіліся да нас як бы здалёк* (І. Шамякін); *Хлапчук як бы нехаця падняўся з лаўкі* (К. Чорны).

Заўвага. Перад параўнальнымі часціцамі *як*, *нібы*, *быццам* і іншымі коска не ставіцца: *Між дзяцей дачку са школы як прыемна сустракаць* (П. Броўка).

Практыкаванні

50. Прачытайце сказы. Растлумачце пастаноўку або адсутнасць знакаў прыпынку перад словамі ***як***, ***нібы***, ***чым***. Вызначце, да якой часціны мовы адносяцца гэтыя словы.

1. З гулкай пушчы, як з радыёстудыі, салавей вясну абвясціў на ўвесь свет (*В. Вітка*). 2. Глыбіня ў небе стала бяздоннаю – як крыніца чыстай вады (*К. Чорны*). 3. Усё стала нібы на сваё месца, зрабілася ясным, зразумелым (*М. Лынькоў*). 4. Першым на дапамогу прыйшоў не хто іншы, як Аляксей (*М. Паслядовіч*). 5. Юныя садаводы Дзяржынскага раёна пасадзілі больш чым сто пладовых дрэў у сваім эксперыментальным садзе (*«Рэспубліка»*). 6. Летняй раніцай някідкія лугавыя кветкі ўсё роўна як усміхаюцца мне (*І. Грамовіч*). 7. Маці шкадавала Уладзіка болей, як мяне (*Б. Сачанка*). 8. Усё навокал як бы дыхала святочна-радасным настроем вясновага абуджэння (*Т. Хадкевіч*). 9. На ўсе пытанні Максімка адказваў зусім як дарослы (*І. Гурскі*). 10. Вочы нібы васількі (*З. Бядуля*).

51. Запішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы патрэбныя знакі прыпынку. Вусна растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры параўнальных зваротах.

1. Дні в..лікай народнай вайны праз г..рояў сваіх відны, і як хвалі в..сновай вады даплываюць да нас праз гады (*М. Хведаровіч*). 2. Вее верш мой дзіўнай казкай, і ясны ён як зорак сны (*М. Багдановіч*). 3. Дуб сцв..рдзеў бы кам..нь пад слотай, спёкай, мар..замі (*А. Бялевіч*). 4. Блакіт н..бёс празрысты нібы ў маі (*П. Панчанка*). 5. Я пам..ць сваю нібы кнігу гартаю (*А. Астрэйка*). 6. Паміж лес.. расцёгся туман нібы

Спампавана з сайта www.aversev.by

спушчаны з неба дыван (*Ц. Гартны*). 7. Поле роўнае такое бы стол габляваны (*Я. Купала*). 8. Мы с..дзелі пад аховай дзюн як сцішаныя вандроўнікі (*К. Кірэенка*).

52. Складзіце і запішыце па два сказы са спалучэннямі ***менш чым***, ***не часцей як*** так, каб у адным выпадку коска перад ***чым*** і ***як*** ставілася, а ў другім – не.

53. Запішыце сказы, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку. Растлумачце, чаму ў адных выпадках коска перад параўнальнымі злучнікамі ставіцца, а ў другіх – не.

1. Мястэчка відаць адсюль як на далоні (*І. Навуменка*). 2. Вакзал бы ўзварушаны вулей гудзе (*А. Вольскі*). 3. У вокнах нібы на экране ўжо загараецца ранне (*С. Грахоўскі*). 4. Некаторы час як зачараваны стаяў тут Сцёпка і любаваўся горадам (*Я. Колас*). 5. Дрэвы шумелі так ціха як ніколі (*Я. Колас*). 6. Параска стаяла як аслупянелая, не магла і слова вымавіць (*М. Лобан*). 7. Нават ісціне як зерню нялёгка часам прарасці (*А. Бачыла*). 8. Міколка калаціўся як асінавы ліст (*Я. Колас*). 9. Навокал нібы дываны раскінуты цёмна-зялёныя сенажаці (*І. Гурскі*). 10. Махнач як агню баяўся Бародкі, і таму Лемяшэвіч вырашыў пайсці на хітрыкі (*І. Шамякін*).

54. Спішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары, раскрываючы дужкі і ставячы знакі прыпынку. Падкрэсліце параўнальныя звароты адной лініяй.

Лета выдалася мокрае (н..) пагодлівае. Амаль кожны дзень увесь май і чэрвень з неба сыпаўся дождж то дробны касы як восен..ю то ц..лымі днямі шумела навальніца. Дождж ліў як з в..дра бывала што і (у) перамешку з градам. Толькі ў самым пачатку ліпеня ўстал..валася ц..пло перасталі ісці дажджы. Со..нца быццам а..чуваючы сваю віну пасціла і грэла з..млю ў лес.. па..шлі расці грыбы. Дзеці неслі з лес.. больш за ўсё лісічкі. Любіў лісічкі і я ведаў патаемныя м..сціны дзе яны раслі. Я наведаўся на светлую палянку. На ёй расла густая па самае калена трава. Асцярожна ступаючы пра..шоў крокаў сем.. і натрапіў на ладную с..мейку лісічак. Лісічкі пахаваліся ў траве як мален..кія сонейкі. У вёску вяртаўся з п..ўнюсенькім в..дзерцам грыбоў. Ішоў і радаваўся як малы вельмі хацелася каб хто(?)небудзь сустрэўся мне па дарозе. Але на жаль гэтага не здарылася (*Паводле Я. Галубовіча*).

Спампавана з сайта www.aversev.by

55. Напішыце невялікае сачыненне на тэму «Вясна ў горадзе (вёсцы)», выкарыстоўваючы сказы з параўнальнымі зваротамі.

Кантрольныя пытанні

1. Калі параўнальныя звароты аддзяляюцца або выдзяляюцца коскамі ў сказе?
2. Калі пры параўнальных зваротах знакі прыпынку не ставяцца?
3. Якія знакі прыпынку ставяцца пры параўнальных зваротах, што ўводзяцца ў сказ з дапамогай спалучэнняў *больш чым*, *больш як* і інш.?
4. Якія словаформы і словазлучэнні, што маюць пры сабе параўнальныя злучнікі (або параўнальныя часціцы), параўнальнымі зваротамі не з'яўляюцца і коскамі на пісьме не аддзяляюцца?

Тэст

I варыянт

I. Адзначце сказы з параўнальнымі зваротамі, пры якіх трэба паставіць коскі.

1. Вясною падалі пялёсткі нібы сняжынкі на мурог (*П. Панчанка*).
2. Дзень выдаўся як на заказ (*І. Шамякін*).
3. Жыта як лес шуміць залатою ракой (*П. Панчанка*).
4. Голас нібы срэбны званочак (*А. Васілевіч*).

II. Адзначце сказы, у сярэдзіне якіх коска не ставіцца.

1. Плылі мне насустрач хмары нібы цяжкія беласнежныя зубры.
2. Шчокі быццам расквечаныя макам.
3. Пры апошніх словах прамоўцы быццам ветрык прайшоў па зале.
4. За плотам чырванела спелымі ягадамі гнуткая як у лесе рабіна.

II варыянт

I. Адзначце сказы з параўнальнымі зваротамі, пры якіх трэба паставіць коскі.

1. З клёна як з календара лісты зрывае восень (*А. Вялюгін*).
2. Расце ўдовін сын як на дражджах (*Казка*).
3. У полі як і ў лесе многа розных птушак (*Я. Маўр*).
4. Гукі музыкі даносіліся як бы здалёк (*В. Хомчанка*).

Спампавана з сайта www.aversev.by

II. Адзначце сказы, у сярэдзіне якіх коска не ставіцца.

1. Дубы вялізныя як зялёныя хмары.
2. Пасля дажджу ўсё здаецца як бы абноўленым.
3. Абоз расцягнуўся больш як на вярсту.
4. Навокал свет як песня прыгожы прывабны.

ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПАМІЖ ПРЭДЫКАТЫЎНЫМІ ЧАСТКАМІ СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫХ СКАЗАЎ

Прэдыкатыўныя часткі ў складаназлучаным сказе аддзяляюцца адна ад другой коскай: *Застылі на дарогах сінія туманы, і здзіўлена ўзыходзіць сонца над зямлёй* (П. Пестрак).

Калі адна з прэдыкатыўных частак мае форму аднасастаўнага або няпоўнага сказа, а ў самім сказе перадаецца хуткая змена з'яў ці падзей, вынік або супрацьпастаўленне, то паміж прэдыкатыўнымі часткамі ставіцца працяжнік: *Узмах вясла – і сонны бераг адразу пачынае жыць* (П. Глебка); *Ступіў адзін крок – і сцяна* (Я. Колас); *Няма працы – і сэрцу млосна* (Ц. Гартны). Калі прэдыкатыўныя часткі маюць ускладненую будову і свае знакі прыпынку, а сэнсавая сувязь паміж імі аслаблена, яны раздзяляюцца кропкай з коскай: *Вее вецер, свішча ў коміне, горка плача, надрываецца; і цяпер мне тая музыка, як жывая, успамінаецца* (Я. Колас).

Калі ў складаназлучаным сказе з адным спалучальным або размеркавальным злучнікам ёсць агульны даданы член сказа, пабочнае слова або часціца, коска паміж прэдыкатыўнымі часткамі не ставіцца: *У глыбі кватэры зараз жа грукнула крэсла і пачуліся крокі* (Я. Колас); *У небе спявалі жаваранкі ці шчабяталі ластаўкі або маланкай праносіліся стрыжы* (З. Бядуля).

Практыкаванні

56. Прачытайце сказы. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку паміж часткамі складаназлучаных сказаў.

1. Прагуляемся па гэтых мясцінах – і настрой стане лепшым (*Э. Самуйлёнак*). 2. У кожным слове шумелі мільёны калосся і звонка звінела сталь вострая кос (*М. Танк*). 3. Некалькі хвілін – і коннікі павярнулі назад (*М. Лынькоў*). 4. Верабейку сцюжа зморыць або ястраб схопіць (*Я. Купала*). 5. Праходзіць ноч, і меркнуць зоры (*Я. Колас*).

Спампавана з сайта www.aversev.by

6. Ярка свеціць над полем веснавое сонца, ці нечакана выплывае аднекуль цёмная хмара і палівае яго сваім дажджом (*М. Гарэцкі*). 7. Лета закончылася, ды спёка ніяк не спадала (*Т. Хадкевіч*).

57. Запішыце сказы, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку. Пісьмова растлумачце іх пастаноўку.

1. Рэчку жывіла некалькі крыніц і вада ў ёй заўсёды была халодная (*І. Гурскі*). 2. Хмары развеяліся і над галавой купалам цямнела высокае зорнае неба (*У. Карпаў*). 3. Наліліся сокам спелыя брусніцы і каля дарогі выраслі грыбы (*С. Грахоўскі*). 4. Багата адгуло паводак і адцвіло на лузе траў (*А. Вялюгін*). 5. Над берагам чайка бядуе і падае сонца ў ліман (*А. Вялюгін*). 6. Цвітуць кветкі і зелянеюць травы (*Я. Брыль*). 7. То паднімаліся Карпаты то мчаў Дунай удалячынь (*П. Броўка*). 8. У зелень апрануўся сад а ў садзе яркі квецень мая (*А. Астрэйка*). 9. Ні колас на ніве не ўскалыхнецца ні ліст на дрэве не ўзварухнецца (*М. Багдановіч*).

58. Спішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары, раскрываючы дужкі і ставячы знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычныя асновы прэдыкатыўных частак складаназлучаных сказаў.

Звечарэла. Неба тугое і цёмнае і на в..ршыні маладой елачкі з..лёна свеціцца ран..яя адзінокая зорка. Паветра па(?)в..снавому марознае і яго хочацца ўдыхаць на поўныя грудзі ў ім н..ўлоўны водар і а(д/т)талага каля дрэвавых ствалоў снег.. і хвоі і б..розавага вец..я. Самыя в..ршыні б..роз яшчэ асветлены со..нцам і белая кара мя..ка пя..чотна ружовіцца а снег такі бела(?)калючы (у) дзень а(д/т)свечвае тугой гл..бокай сінечай неба.

На ву..кай л..сной сце..цы цёмна і зацята-глуха і ад гэтай глухаты нея не па с..бе сярод кашлатых ялін пад сагнутымі як аркі над сце..кай б..розкамі.

На дарозе ціха і пустэльна толькі недзе далёка пафырквае конь і парыпваюць гужы. Ва ўсю свеціць мес..ц ды зоркі яркія і па(?)в..снавому буйныя. Поле пад мес..цам не такое прасторнае як (у) дзень і ніжэйшым здаецца неба і бліжэйшым неба(?)край. Снег не слепіць вочы а свеціцца адзінокімі крупінкамі і ў мес..чным сумным св..тле ў полі кожны снежны ўзгорачак бачыцца (з) даля.

У вёсцы ўрачыстая цішыня і толькі ярка і спакойна высвечваюць ..окны (*Паводле А. Жука*).

Спампавана з сайта www.aversev.by

59. Выпішыце з тэксту складаназлучаныя сказы. Пісьмова растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў іх. Вусна растлумачце правапіс выдзеленых слоў.

Часамі ў *позняе* лета пачынае хмурнець дзень, і гэта не збіраецца на дождж, а незаўважна падплылі павевы восені. Лёгкая плынь ветру зноў заціхне, і дзень зноў зіхаціць сонцам, але ўжо застаецца пячаць летняга *адцвітання*. У поўнай сіле сваёй цвітуць летнія кветкі, і трава адрастае пасля касы, а сэрца чуе, што не так ужо гудзе пчала над жоўтым малачайнікам, і вада ў рэчцы плыве, здаецца, цішэй. Яшчэ ў пачатку ліпеня, бывае, *зжаўцее адзін-адзінюткі* лісток на бярозе, і так ён адарвецца і кружыцца ў паветры, пакуль ляжа ў траву. Пад вечар пакідае звінець неабдымная шырыня летняга дня і кладзецца цішыня на зямлю. Жоўты лісток бярозы ляжыць у траве і відзён *здалёку*, і без яго, здаецца, не пахнуў бы так чабор, не такі прывабны здаваўся б верас і не было б такога вялікага шчасця ў душы бачыць траву і дрэвы, сіратлівы куст шыпшыны і вершаліну высокай хвоі, на якой ціха ляжыць праменне блізкага да заходу сонца (*К. Чорны*).

60. Выпішыце з твораў мастацкай літаратуры пяць складаназлучаных сказаў. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў іх.

Кантрольныя пытанні

1. Калі паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучанага сказа ставіцца працяжнік?
2. Калі паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучанага сказа ставіцца кропка з коскай?
3. Калі паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучанага сказа не ставіцца коска?

Тэст

I варыянт

I. Адзначце складаназлучаныя сказы, у якіх трэба паставіць коску.

1. Балота скончылася і сябры неўзабаве выйшлі на дарогу.
2. Зрэдку па шашы праязджалі машыны або праходзілі людзі.
3. На палях цямнелі сланечнікі і чырванелі пераспелыя памідоры.
4. Узыходзіць сонца над прасторамі і красуе ніва за далінаю.

Спампавана з сайта www.aversev.by

II. Адзначце складаназлучаныя сказы, у якіх трэба паставіць працяжнік.

1. Трапяталі матылькі і гулі мошкі.
2. Апускаецца туман або сыплецца дождж.
3. Адзін неасцярожны позірк і расніцы хаваюць глыбокія вочы.
4. Ёсць мора і чайкам прастор.

II варыянт

I. Адзначце складаназлучаныя сказы, у якіх трэба паставіць коску.

1. Зашуміць высокая пшаніца і зацвіце блакітны лён.
2. Білі ў бераг Нёманавы хвалі і плыты загнала на мель.
3. Навокал хвалюецца гордая Волга і бераг губляецца воддаль.
4. У пакоі гучыць музыка і танцуе моладзь.

II. Адзначце складаназлучаныя сказы, у якіх трэба паставіць працяжнік.

1. Хай шчасце куецца на свеце і вечная дружба расце!
2. Хмара хутка закрыла неба і секануў густы дождж з градам.
3. Выхадны дзень і работы няма.
4. Тыдзень хады і дома.

ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПАМІЖ ПРЭДЫКАТЫЎНЫМІ ЧАСТКАМІ СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫХ СКАЗАЎ

Паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежнага сказа ставіцца коска: *Вы ўяўляеце, як над Бугам пачынаецца плынь вясны...* (М. Калачынскі).

У складаназалежным сказе з некалькімі даданымі часткамі адна частка ад другой найчасцей аддзяляецца коскай: *Калі ўвайшлі на двор, маці адразу заўважыла, што Алёшкі няма дома, бо на двары быў непарадак* (А. Якімовіч).

Калі даданыя часткі звязаны адзіночнымі злучнікамі *і*, *ці*, *або*, то паміж гэтымі часткамі коска не ставіцца: *Хоць даўно развіднела і ўзышло сонца, на полі нікога не відаць* (А. Стаховіч); *Чалавек ніколі не скардзіўся, што ў яго ныюць ногі ці ломіць паясніцу* (З. Бядуля); *Я люблю пазіраць туды, дзе шумяць каласамі шырокія нівы або рассцілаюцца бясконцыя зялёныя лугі* (Я. Колас).

Калі аднародныя даданыя часткі развітыя і маюць свае знакі прыпынку, яны могуць аддзяляцца кропкай з коскай: *Я не знаю меся-*

Спампавана з сайта www.aversev.by

ца больш за май шчаслівага, калі пушчы цешацца з гоману шумлівага; калі вербы ніцыя рвуцца ўвысь галінамі; калі скрозь пшаніцаю пахне над далінамі... (П. Глебка).

Пры паслядоўным падпарадкаванні дададзеных частак можа быць збег падпарадкавальных злучнікаў. Калі ўключаная дададзеная частка далучаецца да наступнай дададзенай часткі пры дапамозе адзіночнага падпарадкавальнага злучніка, то яна выдзяляецца з двух бакоў коскамі: *Максім паабяцаў, што, калі ён паспее падрыхтавацца, зробіць цікавае паведамленне на канферэнцыі.*

Калі ўключаная дададзеная частка далучаецца да наступнай дададзенай часткі пры дапамозе парнага падпарадкавальнага злучніка (*каб... то*, *калі... то*, *хоць... але*), коска паміж злучнікамі перад пачаткам уключанай дададзенай часткі не ставіцца: *Вецер узмацніўся настолькі, што хоць мы і былі цёпла апрануты, але адчулі сябе няўтульна на беразе возера.*

Практыкаванні

61. Запішыце складаназалежныя сказы, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку. Вызначце тыпы дададзеных частак.

1. Нездарма кажуць людзі што жыццё не такое ўжо лёгкае як здаецца яно спачатку (*М. Лынькоў*). 2. Усякі хто зірнуў бы на старшыню адразу вызначыў бы што гэты чалавек прыйшоў з палёў ад зямлі з якою ён змалку мае справу (*М. Лупсякоў*). 3. Чуецца ў песні як шасцяць спелыя каласы і шуміць стары бор (*В. Каваль*). 4. Дзяўчына думала што вось-вось яна ўбачыць таго каго так хацелася ўбачыць (*А. Стаховіч*). 5. Дзяўчаты хацелі каб кветкі што ўвабралі прыгажосць беларускіх земляў і неба аздобілі наша вяселле (*М. Лужакоў*). 6. Ісціна што няма нічога тайнага якое не зрабілася б яўным была вядома куранёўцам, мусіць, больш за ўсякую іншую (*І. Мележ*).

62. Запішыце сказы, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і ставячы патрэбныя знакі прыпынку. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

1. Як пры..дзе зіма тр..шчыць мароз ды кружыць м..целіца (*П. Галавач*). 2. Хоць ветр.. не было шумелі дрэвы ці гудзелі правады (*М. Лынькоў*). 3. Калі браты дабеглі да Сцёпкі то яны моцна стаміліся ад шпаркага бег.. але твары іх былі в..сёлыя (*Я. Колас*). 4. Маеўскія садзіліся абедаць калі на ..уліцы загурчалі маторы і каля хаты спынілася машы-

Спампавана з сайта www.aversev.by

на з н..мецкімі салдатамі (*I. Шамякін*). 5. Старшыня спадзяваўся што калі н.. будзе даждж.. то ўборку збож..а ўдасца закончыць св..ечасова (*У. Краўчанка*). 6. Ён быў такі скупы што як яго н.. прасілі нічога не даваў у доўг (*Э. Самуйлёнак*).

63. **Выпішыце з тэксту складаназалежныя сказы. Пабудуйце іх схемы. Вызначце тыпы дададных частак.**

Еўфрасіння Полацкая. Без гэтага імя немагчыма ўявіць не толькі панараму духоўнага жыцця на ўсходнеславянскіх землях у XII ст., але і ўсю гісторыю беларускай культуры. Ігуменння, ды найперш выдатная асветніца, усё жыццё якой было прыкладам самааддананага служэння роднай зямлі, Еўфрасіння пакінула пра сябе глыбокую памяць у душы народа.

Паміж намі і часам, калі жыла знакамітая палачанка, ляжыць больш за восем стагоддзяў. Не дзіва, што гісторыя захавала пра яе не вельмі багатыя звесткі, але і яны дазваляюць убачыць агульнаеўрапейскую значнасць асобы таленавітай жанчыны-падзвіжніцы. Ахвярная праца Еўфрасінні, як і яе сучаснікаў Кірылы Тураўскага і Клімента Смаляціча, сведчыць пра высокі культурны ўздым на зямлі нашых продкаў.

Ужо ў юнацтве Еўфрасіння перапісвала і перакладала з іншых моў кнігі. Пазней, заснаваўшы ў Полацку два манастыры, яна надала пашырэнню пісьмовага слова вялікі размах. Вельмі верагодна, што асветніца і сама пісала арыгінальныя творы.

Знаходзячыся ў цэнтры культурнага жыцця тагачаснай Полацкай зямлі, асветніца выступала ў ролі збіральніцы талентаў, своеасаблівай мецэнаткі. Па яе заказе дойлід Іаан пабудаваў сусветна вядомую царкву Спаса, якую лічаць дасканалым узорам полацкай архітэктурнай школы.

Вялікім быў уплыў князёўны-ігуменні на палітыку Полацка. Яна ўздымала свой голас супраць княскіх усобіц, папярэджвала, што братазабойчыя войны могуць прывесці Радзіму да гібелі. Прыклад асветніцы натхняў яе землякоў і наступнікаў Францішка Скарыну, Васіля Цяпінскага, Сімяона Полацкага... (*Паводле У. Арлова*).

64. **Спішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары, раскрываючы дужкі і ставячы знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычную аснову прэдыкатыўных частак складаназалежных сказаў. Пабудуйце схемы складаназалежных сказаў.**

Лёс быў (н..) асабліва спагадлівы да яго. Жыц..ёвы шлях Францішка Багушэвіча (н..) усцелены ружамі. На творчым шляху Мацея

Спампавана з сайта www.aversev.by

Бурачка мы ведаем толькі асобныя вехі ма..чыма самыя значныя якіх дастаткова для таго каб зразумець убачыць куды вёў гэты шлях.

Можна в..дома са зразумелай упэўненасцю сказаць сён..я (н..) змоўклі песні тыя што іграў на ду..цы (н..) забылі паэта. Але яму было вельмі балюча бо ўбачыў пры жыц..і ў друку адно толькі сваё апав..данне (н..) ведаў які лёс чакае праз гады яго гатовыя зборнікі прозы і паэзіі (н..) прапушчаныя ц..нзурай што будзе праз гады з матэры..-ламі да слоўніка ў якім меў намер пераўзы..сці самога Насовіча. І як хочацца думаць што паэт меў усё (ж) суц..шэнне надзею быць патрэбным у будучым свайму народу сваёй літаратуры (*Паводле М. Стральцова*).

65. Запішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку. Пісьмова растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў складаназалежных сказах.

Янка Сіпакоў піс..меннік р..знастайных творчых ма..чымасцей талент якога шчодры і шматгран..ы. Асноўнае поле яго творчай дзейнасці галоўная сфера клопатаў і турбот арыгінальная паэзія і проза. Тут у піс..менніка ёсць ужо свае адметныя дз..лянкі пазначаныя арыгінальнасцю талент.. высокай культурай працы. І ця..ка сказаць на якой з гэтых творчых дз..лянак больш значныя дасягнен..і да чаго больш хінецца яго душа да паэзіі ці да прозы дзе талент знаходзіць арганічнае і поўнае ўвасаблен..е.

Чытаючы кнігі Сіпакова бачыш а..чуваеш што ў кожным канкрэтным выпа..ку піс..меннік вырашае свае мастацкія задачы ўласцівыя толькі гэтай кнізе. Арыгінальнасць свежасць формы для яго пастаянны клопат (*С. Андраюк*).

Кантрольныя пытанні

1. Якія знакі прыпынку ставяцца ў складаназалежных сказах з некалькімі даданымі часткамі?

2. Якія знакі прыпынку ставяцца ў складаназалежных сказах, дзе дзве аднародныя часткі аб'яднаны адзіночнымі злучнікамі *і*, *ці*, *або*?

3. Калі паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежных сказаў ставіцца кропка з коскай?

4. Якія знакі прыпынку ставяцца ў складаназалежных сказах пры збегу падпарадкавальных злучнікаў?

Спампавана з сайта www.aversev.by

Тэст

I варыянт

I. Адзначце сказы, у якіх пры збегу падпарадкавальных злучнікаў ставіцца коска.

1. Людзі завіхаліся на лузе бо пакуль з захмарнага неба не лінуў дождж трэба было звезці сухое сена пад павець.
2. Чалавек ведаў што каб жыццё наладзілася то трэба шмат працаваць.
3. Вясной дзеці шукалі ў лесе сонечныя палянкі бо дзе не было снегу там цвілі пралескі.
4. Іван любіў пару позняй восені таму што калі блізіцца зіма прырода паціху заміраe.

II. Адзначце сказы, у якіх паміж дадзенымі часткамі коска не ставіцца.

1. Ты чуеш калі першыя лісты адкінуць халадок яшчэ слабога ценю што трэба глебам парным і густым каб прарасло працуючы насенне.
2. Я змалку зведаў як гамоняць рэкі як ціха плачуць вербы над вадой.
3. Чуецца ў песні як шасцяць спелыя каласы і як шуміць стары бор.
4. Хоць апошнія тыдні лютавала зіма і шалелі завірухі рабочыя пабудавалі завод у тэрмін.

II варыянт

I. Адзначце сказы, у якіх пры збегу падпарадкавальных злучнікаў ставіцца коска.

1. Настаўнік сказаў вучням што калі будзе добрае надвор'е яны паедуць на экскурсію ў Нясвіж.
2. Я не магу цябе доўга чакаць бо калі спазнюся на аўтобус то не паспею своечасова прыйсці на працу.
3. Кожны ведае што калі добра ўзарэш то і ўраджай добры збярэш.
4. Хлопец спадзяваўся што пакуль надыдзе пара экзаменаў ён паспее добра падрыхтавацца.

II. Адзначце сказы, у якіх паміж дадзенымі часткамі коска не ставіцца.

1. Не стаў скупейшым у жаданнях хоць сам я сталы чалавек бо свежасць веснавога рання палюбіў навек.
2. Раман прыехаў на востраў вечарам калі ўжо заходзіла сонца і дарожка на даляглядзе здавалася залацістай.

Спампавана з сайта www.aversev.by

3. Вера маўчала хоць ёй так хацелася выкласці ўсё што думала.

4. Была толькі радасць і турбота якая мяшалася з гэтай радасцю і з якой невядома што было рабіць.

ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПАМІЖ ПРЭДЫКАТЫЎНЫМІ ЧАСТКАМІ БЯЗЗЛУЧНІКАВЫХ СКЛАДАНЫХ СКАЗАЎ

У бяззлучнікавых складаных сказах адна прэдыкатыўная частка аддзяляецца ад другой коскай, калі ў частках ідзе пералік падзей і з'яў, якія адбываюцца адначасова ці паслядоўна: *Белыя хмаркі над намі гулялі, беглі ў няведамы край, чыстыя росы, як срэбра, блішчалі, гоманам поўніўся гай...* (Я. Колас).

Калі дзве або некалькі прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага складанага сказа нагадваюць адносна самастойныя ўскладненыя простыя сказы і маюць свае знакі прыпынку, яны могуць раздзяляцца кропкай з коскай: *Ціха трапечуцца лісці зялёныя, з ветрыкам мову вядуць; вішні, узяўшыся белай каронаю, быццам дзяўчаты, цвітуць* (Я. Колас).

Двукроп'е ў бяззлучнікавых складаных сказах на мяжы частак ставіцца:

1) калі другая частка раскрывае, паясняе ці дапаўняе змест папярэдняй: *Дума неспакойная жыла ў майстра: ён хацеў пакінуць пакаленням след жыцця свайго* (М. Танк);

2) калі другая частка ўказвае на прычыну таго, пра што гаворыцца ў першай: *Саша пачырванела: ёй цяжка было хлусіць* (І. Шамякін);

3) калі другая частка дапаўняе першую, а паміж часткамі можна ўставіць спалучэнне слоў са значэннем успрымання тыпу *ўбачыў, адчуў, падумаў, разважыў* і г. д.: *Прыгледзьцеся: новыя дні на вас пазіраюць у іскрах світання* (Я. Колас);

4) калі другая частка выражае прамое пытанне: *Ты скажы мне, цьма глухая: доўга будзеш ты ляжаць?* (Я. Колас);

5) калі першая частка заключае ў сабе абагульняльны сэнс, а наступныя гэты сэнс раскрываюць. У такіх выпадках двукроп'е ставіцца пасля першай часткі: *Звыклыя гукі напоўнілі лясныя гушчары: у галлі заварушылася сонная птаха, піскнуў заяц, бязгучна мільгануў кажан* (М. Лынькоў).

Спампавана з сайта www.aversev.by

<u>Заўвага</u>. Калі абагульняльны сэнс заключае ў сабе апошняя частка ў адносінах да папярэдніх, перад ёй ставіцца працяжнік: *Звоняць пілы, гудуць тапарышчы, стогне дрэва – будуецца дом* (П. Глебка).

Працяжнік у бяззлучнікавых складаных сказах на мяжы частак ставіцца:

1) калі часткі ўказваюць на хуткую змену падзей або другая частка паведамляе пра нечаканы вынік: *Мінута – батальён на нагах* (Я. Колас); *Бліснула маланка – стала відна як удзень* (І. Грамовіч);

2) калі змест наступнай часткі супрацьпастаўляецца зместу папярэдняй часткі: *Пастукалі ў акно – з хаты ніхто не абазваўся* (К. Чорны);

3) калі ў сказе выражаюцца ўмоўна-выніковыя адносіны: *Настане лета – паедзем адпачываць*;

4) калі другая частка заключае ў сабе параўнанне: *Засмяялася – срэбны званочак зазвінеў* (Я. Брыль).

<u>Заўвага</u>. Працяжнік ставіцца, калі другая частка пачынаецца са слова *гэта*, якое ўмяшчае ў сабе змест папярэдняй часткі: *Андрэй быў у добрым настроі – гэта адразу кідалася ў вочы* (М. Зарэцкі).

Калі часткі бяззлучнікавага складанага сказа аб'ядноўваюцца з дапамогай слоў *то не – гэта, то не – то*, паміж імі заўсёды ставіцца коска з працяжнікам: *То не Нарач высока коціць хвалі на травы, – то шырока, далёка наша коціцца слава!* (А. Бялевіч).

Практыкаванні

66. Прачытайце сказы. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку паміж часткамі бяззлучнікавых складаных сказаў.

1. Заўсёды ў лесе добра мне: у ім так ціха, урачыста (*Я. Колас*). 2. Пад цёплым ветрам шумелі таполі, на шэрым небе цьмяна святлелі затуманеныя буйныя зоры (*Я. Майр*). 3. На падворку парадак: усё прыбрана, дагледжана (*М. Ракітны*). 4. Наступіла вясна – пачаліся палявыя работы (*І. Шамякін*). 5. Цеплынёй вясна дыхнула – засінелі кветкі (*З. Бядуля*). 6. Вялікае шчасце пачынаецца з малога: Аня сустрэла надзвычай добразычліва (*І. Шамякін*). 7. На развітанне яна моцна пацiснула мне руку; далонь яе была шурпатая, мазолістая – жанчына не цуралася любой працы (*І. Шамякін*).

67. Выпішыце з тэксту бяззлучнікавыя складаныя сказы. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў іх.

Па-над Прыпяццю між лясоў, пяскоў і балот туліцца невялікая вёсачка, хат можа так трыццаць ці сорак. І хаты няроўныя тут, як і людзі:

Спампавана з сайта www.aversev.by

адна большая, другая меншая, старэйшая ці навейшая. Але хата дзеда Талаша ўсё ж такі звяртае на сябе ўвагу не так знадворным выглядам, як адзіноцтвам: стаіць яна наводшыбе і ў блізкім суседстве з хмызняком ускрай балота. Побач з хатай, прыкрываючы яе ад летняга сонца, красуецца высокая разложыстая груша. Вясною, усыпаная белым цветам, як маладая дзяўчына, яна проста аздабляла дзедаў двор, і не толькі дзед Талаш, а і бусел з гнязда, змайстраванага на дзедавай клуні, залюбуецца ёю.

...Дзед Талаш любіць лес, балоты і сваю родную Прыпяць, дзе ён так спрытна ездзіў на чаўне ды лавіў рыбу. І стралок з яго быў не кепскі: які ж ён быў бы паляшук, каб не ўмеў добра страляць? На тое ж яно і Палессе – без стрэльбы там абысціся трудна (*Паводле Я. Коласа*).

68. Запішыце сказы, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку.

1. Здаецца мне выходжу росным следам у паплавы суседняга сяла (*С. Грахоўскі*). 2. Не вятрыска з поўначы павявае ціха сон у камору ўступае (*М. Багдановіч*). 3. Справа ў яго складаная кожны няўдалы рух ці недахоп увагі могуць сапсаваць дэталь (*А. Кулакоўскі*). 4. Нездарма кажуць людзі чалавек на рабоце харашэе (*П. Броўка*). 5. У душу запала кропля боязі ці правільна нам выпісалі пропускі? (*І. Шамякін*). 6. Ніна раней на танцы не прыходзіла не было святочнага ўбрання, добрых чаравікаў (*І. Шамякін*). 7. То не ў лесе стогнуць сосны, не шуміць зялёны бор гэта нашы рэжуць вёслы хваль успенены прастор (*М. Танк*).

69. Запішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары, раскрываючы дужкі і ставячы знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычную аснову прэдыкатыўных частак бяззлучнікавых складаных сказаў.

Цішыня ў ..асен..ім лесе спакой і царства фарбаў кол..раў. (Н..) зварухнецца (н..) адна галінка на дрэве. Вось прал..цеў б..розавы лісток апусціўся ціха на з..млю. Раптам такі лісток лёг мне на пл..чо я асцярожна ўзяў яго. Яшчэ засталіся на дрэвах яго браты а ён ужо а(д/т)жыў сваё пакінуў родную галінку. Але ж угледз..цеся ў гэты лісток колькі сонечнага ц..пла падаравала яму лета! І мне здаецца часцінка гэтага ц..пла так і засталася ў ім.

Крочу па з..лёным мя..кім моху далей. Б..розы рас..тупаюцца быц..ам хочуць даць камус..ці месца. На (н..) в..лікай палянцы стаіць магутны дуб. Ён узнёс сваю в..ршаліну высока ў неба і ва ўсёй яго постаці столькі важнасці гонар.. што б..розы нават баяцца пады..сці да яго блі..ка. Яны тоўпяцца навокал такія стройныя бела(?)ногія як тыя дз..ўчаты ў карагодзе.

Спампавана з сайта www.aversev.by

Раптам у лесе штос..ці загуло. Я зірнуў (у) гору в..ршаліна дуб.. (з) лё..ку варухнулася потым яшчэ і яшчэ. Там (у) версе нал..таў вецер. І дуб першы прыняўшы яго на с..бе як бы пап..рэджваў сваіх суседак(?) б..розак будз..це напагатове бярэцца вецер я прыкрываю вас як магу але ж і вы трымайцеся. І ў тую ж хвіліну дробна зашамацела лісце на б..розках. Быц..ам дзякавалі яму дубу за перасцярогу за клопат пра іх.

Я доўга ўспамінаў гэту сустрэчу з б..розавым гаем у вушах маіх так і стаяла яго тр..вожная песня. Я бачыў перад сабой зграбныя пя..-чотныя б..розкі чуў іх прыглушаны шэпт. А над б..розамі быц..ам закрываючы іх ад ветр.. стаяў асілак(?)дуб. І мне падумалася жыц..ё лес.. шмат у чым падобнае да жыц..я людзей (*Паводле Б. Сачанкі*).

70. Прачытайце тэкст. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Выпішыце з тэксту бяззлучнікавыя складаныя сказы. Зрабіце іх сінтаксічны разбор.

Яўхім Фёдаравіч Карскі – з тых людзей, што сваёй нястомнай і высакароднай працай пры жыцці пакідалі сабе помнікі. Сын настаўніка з вёскі Лаша каля Гродна, філолаг-славіст, фалькларыст, этнограф, усё сваё падзвіжніцкае жыццё прысвяціў ён навуковай дзейнасці, шматграннай і вельмі плённай. Галоўнае ў яго спадчыне – трохтомная праца «Беларусы», яе называлі энцыклапедыяй беларусазнаўства. Вывучыўшы велізарную колькасць матэрыялаў, Карскі ўпэўнена сказаў: беларускі народ існуе як нацыянальная адзінка, ён стварыў сваю арыгінальную культуру, родную мову, багатыя традыцыі і невычэрпную скарбніцу вуснай паэтычнай творчасці. Ён лічыў, што беларусы жывуць на зямлі, якая была прарадзімай усіх славян. Яўхім Фёдаравіч меркаваў, што аснову нашай народнасці склалі плямёны дрыгавічоў, радзімічаў і крывічоў, і стварыў этнаграфічную карту беларускага племені... (*«Беларускі каляндар»*).

Карыстаючыся энцыклапедыяй «Беларуская мова» (1994), падрыхтуйце пісьмовае паведамленне на тэму «“Беларусы” Я. Ф. Карскага – энцыклапедыя беларусазнаўства» з выкарыстаннем бяззлучнікавых складаных сказаў.

Кантрольныя пытанні

1. Калі ставіцца коска паміж прэдыкатыўнымі часткамі бяззлучнікавых складаных сказаў?

2. Калі ставіцца кропка з коскай паміж прэдыкатыўнымі часткамі бяззлучнікавых складаных сказаў?

Спампавана з сайта www.aversev.by

3. Калі ставіцца двукроп'е паміж прэдыкатыўнымі часткамі бяззлучнікавых складаных сказаў?

4. Калі ставіцца працяжнік паміж прэдыкатыўнымі часткамі бяззлучнікавых складаных сказаў?

Тэст

I варыянт

I. Адзначце сказы, у якіх трэба паставіць двукроп'е.

1. Дзятлы заняты звычайнай работай яны шукаюць у кары на абед чарвякоў.
2. Пахне ціхі прасёлак лясной канюшынай ціха бусел садзіцца на стог.
3. Мы знаем у нашай краіне няма непрыгожай зямлі.
4. Стол белым абрусам засланы дыміцца абед на стале.

II. Адзначце сказы, у якіх трэба паставіць працяжнік.

1. Павее ветрык шурхнуць травы.
2. Прачнецца ў звонкім лесе кветка-сон расплюшчыць вочы сіняя пралеска.
3. Вельмі хутка падыходзіць аўтобус я заходжу ў яго і выбіраю сабе месца бліжэй да акна.
4. Вецер носіць лёгкія сняжынкі гэта восень ходзіць павай.

II варыянт

I. Адзначце сказы, у якіх трэба паставіць двукроп'е.

1. У садзе за хатай спяваюць берасцянкі свішчуць шпакі.
2. Тут вее водарам сасны бары з усіх бакоў.
3. Касавіца на лугах мурожных сінявокі зацвітае лён.
4. Аксіння ішла павольна спяшацца не было куды.

II. Адзначце сказы, у якіх трэба паставіць працяжнік.

1. Ападае з пшаніцы раса надышоў час гарачы жніва.
2. Змоўклі шэрыя зязюлі змоўклі ў небе жаўрукі.
3. Было б добрае надвор'е ўсё б магло наладзіцца.
4. Рыпалі вароты ахвотна скідваючы з сябе снег нахіляліся калодзежныя жураўлі.

Спампавана з сайта www.aversev.by

ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПАМІЖ ПРЭДЫКАТЫЎНЫМІ ЧАСТКАМІ СКЛАДАНЫХ СКАЗАЎ З РОЗНЫМІ ВІДАМІ СУВЯЗІ

Паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі ставяцца такія ж знакі прыпынку, як і ў складаназлучаных, складаназалежных і бяззлучнікавых складаных сказах. Найчасцей ставіцца коска: *Нам стала холадна, трэба было раскладаць касцёр, каб крыху пагрэцца, дый каля агню неяк весялей чалавеку* (І. Гурскі).

Двукроп'е ставіцца тады, калі наступная частка раскрывае сэнс папярэдняй: *Некалі ў нас быў добры звычай: калі прыязджаюць госці, дык частаваць іх* (М. Зарэцкі).

<u>Заўвага</u>. Двукроп'е ставіцца тады, калі наступныя часткі раскрываюць прычыну таго, пра што паведамляецца ў папярэдняй частцы: *Работа спачатку не ладзілася: то перашкаджала надвор'е, то не хапала патрэбнага матэрыялу* (У. Краўчанка).

Працяжнік ставіцца тады, калі наступная частка паказвае вынік таго, пра што гаворыцца ў папярэдніх частках: *Ці то кожная частка адзежыны мела свой колер, ці то матэрыя была такая стракатая – Валя Іваноўская не магла разгледзець* (К. Чорны).

Паміж прэдыкатыўнымі часткамі, калі яны маюць развітую будову або слаба звязаны сэнсам, ставіцца кропка з коскай: *Над ракой, дзе каліна, сенажаць церабілі; у сяле, дзе хлапчына, у паход затрубілі* (Я. Купала).

<u>Заўвага</u>. Коска з працяжнікам ставіцца тады, калі прэдыкатыўныя часткі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі звязваюцца ў блізкія па сэнсе групы і пераход ад адной групы прэдыкатыўных частак да другой характарызуецца рэзкай зменай інтанацыі: *Ці коска зазвоніць у час касавіцы, ці песню дзяўчо запяе, ці неба зазззяе ў агнях бліскавіцы, ці вецер у палях зазлуе, ці гром гучнабежны пракоціцца ў хмарах, ці грукне над лесам пярун, – усё водгук знаходзіць у вольных абшарах, усё іх дакранаецца струн* (Я. Колас).

Практыкаванні

71. Прачытайце сказы. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі. Пабудуйце іх схемы.

1. Часам крылы ветрака круціліся, і мне здавалася, што ён махае рукамі, нібы некага кліча (*Я. Брыль*). 2. Цяпер зноў чуваць, як чахкае

Спампавана з сайта www.aversev.by

сякера: дзядзька цярэбіць на зваленым дрэве галлё (*Я. Брыль*). 3. Ужо ўзышоўшы на двор, Драздовіч заўважыў, што перамяніўся напрамак ветру, значыць, не мінуць навальніцы (*І. Гурскі*). 4. Падоўгу раніца ў туманах сонца носіць, антонаўкаю грукаюць сады, ідуць са свежым збожжам паязды, а павуціннe ўслед, як быццам толькі з кросен, – так неўзаметку падступае восень (*М. Лужанін*). 5. Іллюк углядаўся ў прадаўгаваты бялёсы твар Шведа, і ў сэрцы ўзнікала глыбокая прыязнасць да яго: чалавек гаварыў пра агульныя справы так, быццам у іх заключалася ўсё яго жыццё (*Т. Хадкевіч*). 6. Ужо пара мне дадому збірацца: вечар позні, а час не стаіць (*М. Багдановіч*). 7. Высокія хвалі білі ў бераг усё часцей і часцей – па ўсяму відаць было, што хутка пачнецца шторм (*А. Кулакоўскі*).

72. Запішыце складаныя сказы, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку. Пабудуйце схемы складаных сказаў.

1. А бацька моўкне і чакае што скажа дзядзька або маці і ціха стала ўраз у хаце чутно як муха пралятае (*Я. Колас*). 2. Стаяла дзіўная цішыня нідзе жывога гуку хоць была сярэдзіна асенняга дня (*І. Шамякін*). 3. Я іду па маёвым лесе і ўсё мне здаецца вось-вось расцвіце сэрца мільёнамі ландышаў (*К. Кірэенка*). 4. Валя прачнулася ёй здалося што заскрыпелі дзверы (*І. Шамякін*). 5. Калі іду я ноччу родным краем не заблуджуся між густых лясоў дарогу тут заўсёды адшукаю па звоне соснаў шуму каласоў (*П. Прыходзька*). 6. У цемры постаць Ганны ледзь значыцца а твару зусім не відаць але Васіль ведае гэта яна (*І. Мележ*). 7. Прыпадзі да зямлі цёмнай ніцма да ўзоранай плугам раллі ты пачуеш як б'ецца крыніцай сэрца вечна жывое зямлі (*А. Звонак*).

73. Прачытайце тэкст. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сярэдзіне сказаў. Выпішыце складаныя сказы з рознымі відамі сувязі. Зрабіце іх сінтаксічны разбор.

Чытаючы і перачытваючы творы народнага паэта Беларусі Пімена Панчанкі, не перастаеш здзіўляцца таленту першаадкрывальніка нашай рэчаіснасці: яго вершы – гэта споведзь мудрага майстра, які не страхуецца ад бяды і памылак, а па-салдацку, па-сялянску разумее жыццё як абавязак, як пошук ісціны, як шлях да другога чалавека-аднадумца.

Лёс паэта цесна звязаны з лёсам народа, ад якога Панчанка быў неадлучны на працягу ўсяго свайго жыцця. На пачатку дарогі ён – вяс-

Спампавана з сайта www.aversev.by

ковы настаўнік, а пасля – воін, абаронца Радзімы. Пакаленне, да якога належыць паэт, выпрабавана на грамадзянскую сталасць найперш вайной: яно зведала горыч адступлення, але яно і ўзнеслася потым на крылах перамогі ў вышыні гістарычнага трыумфу, здзейсніўшы сапраўдны подзвіг у імя чалавецтва.

Вершы Панчанкі ваеннага часу – гэта не факты гісторыі, а жывыя і незабыўныя старонкі народнай памяці. Сваёй усхваляванасцю, праўдзівасцю, глыбінёй уражанняў і перажыванняў яны надзвычай адпавядалі душэўнаму стану кожнага чалавека.

Пімена Панчанку – паэта, грамадзяніна, чалавека – нарадзіў, паставіў на службу людзям сам час (*Паводле М. Стральцова*).

74. Спішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары, раскрываючы дужкі і ставячы знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычную аснову ў прэдыкатыўных частках складаных сказаў з рознымі відамі сувязі. Пабудуйце схемы гэтых сказаў.

Зіма была на дзіва марозная і снежная не так ужо часта зам..тае хаты па самыя стрэхі а ля калодзежаў паўтыканы ў снег жэр(д/т)кі каб (не) уваліцца як зам..це.

Ціха і б..злюдна такімі днямі на дарогах ды дарог тых няма пра..шла пара калі на санях ехалі далёка і набоісты след не зам..таўся ўсю зіму. Цяпер у раён..ы гарадок адна дарога па пол.. з якога лютаўскія в..тры (з/с)ганяюць снег на дарогу. І чым больш ра..чышчаецца дарога чым вышэйшыя сн..гавыя валы (з/с)сунутыя бульдозерным нажом тым больш снег.. на дарозе з кожнай завірухай а яны дзень пры дні. Павел прывык ужо і да завірухі і да таго што толькі раз на тыдзень а то і радзей дабіраецца дадому ў Слуцк у свой дом пастаўлены пасля вайны ў якім пражылося шчасліва. Выгадаваліся па..шлі ў людзі дзеці і дом нібы пачужэў.

Павел пачаў прывыкаць рэдка бываць дома і хоць рабіў ранейшую работу ўсё больш і больш начаваў на людзях у вёсках праз якія ішла дарога якую ён ра..чышчаў ад снег.. . Яго за многа год ведалі тут усе (*Паводле А. Жука*).

75. Выпішыце з тэксту складаныя сказы з рознымі відамі сувязі, пісьмова растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў іх. Пабудуйце схемы складаных сказаў з рознымі відамі сувязі.

Грамніцы, або Стрэчанне, – зімовае свята народнага календара, час сустрэчы зімы і лета. Лічылася так: калі на Грамніцы вялікі мароз –

Спампавана з сайта www.aversev.by

снег паляжыць нядоўга, а лета будзе пагоднае і сухое. Мяцеліца ў гэты дзень прадказвала доўгую вясну, пацяпленне – раннюю вясну, а лета чакалася непагоднае, неўраджайнае. Меркавалі і так: якое надвор'е на Стрэчанне, такая і вясна. «На Стрэчанне сняжок – вясной дажджок». «Капеж на Грамніцы – ураджай на пшаніцу». Асноўным рытуалам на Грамніцы было асвячэнне ў царкве свечак. Іх потым запальвалі ў навальніцу ад маланак, ставілі каля хворых, хатняй жывёлы ад шкоды. Пасля свята сяляне пачыналі рыхтавацца да веснавых работ (*«Беларускі каляндар»*).

Кантрольныя пытанні

1. Калі паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі ставіцца коска?
2. Калі паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі ставіцца кропка з коскай?
3. Калі паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі ставіцца коска і працяжнік?
4. Калі паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі ставіцца двукроп'е?
5. Калі паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі ставіцца працяжнік?

Тэст

I варыянт

I. Адзначце сказ, у якім паміж прэдыкатыўнымі часткамі трэба паставіць наступныя знакі прыпынку: [, : ,].

1. Калі Алёшка выскачыў на дарогу дык убачыў проста на яго імчаўся аўтамабіль.
2. Рыпнуць дзе дзверы зарыпяць цяжкія боты ці перасунецца дзе крэсла ўсё скрыгатам аддаецца ў сэрцы.
3. Калі падарожнікі ўзабраліся на бераг іх позірку адкрыліся маляўнічыя краявіды кругом прасціраўся лес векавыя дрэвы шумелі ад павеву ветру.
4. Падступіцца да берага было няпроста але гэта ўзрадавала спадарожнікаў якія ўжо некалькі дзён плылі ўверх па цячэнні ракі.

Спампавана з сайта www.aversev.by

II. Адзначце сказы, у якіх знакі прыпынку расстаўлены правільна.

1. У Аляксея да горла падкаціўся тугі камяк: ён адчуў усю глыбіню гора гэтых спрацаваных маладзіц, чые мужы не вярнуліся з вайны.

2. Аголеныя дрэвы і кусты ў лістападзе ствараюць уражанне празрыстасці наваколля – ападанне лістоў абумоўлена фізіялагічнымі працэсамі ў раслінах, якія ў ходзе эвалюцыі прыстасаваліся да неспрыяльных кліматычных умоў.

3. Ф. М. Дастаеўскі – аўтар шматлікіх раманаў, якія з'яўляюцца вяршыняй філасофскіх, сацыяльных і псіхалагічных пошукаў у сусветнай літаратуры, асобныя канцэпцыі аўтара сталі папярэднікамі будучых плыняў у чалавечай культуры.

4. Сонца ўзнялося ўжо над лесам – і ўвесь жывы свет, што гуў і звінеў, паўстаў перад чалавекам у сваёй ранішняй прыгажосці.

II варыянт

I. Адзначце сказ, у якім паміж прэдыкатыўнымі часткамі трэба паставіць наступныя знакі прыпынку: [: , ,].

1. Людзі стаяць у праходах у калідоры дзверы насцеж дыхаць няма чым а ў ногі цягне холад.

2. З жудасцю я заўважыў што Ваня выбіваецца з сіл на сярэдзіне ракі ён лёг на спіну і паплыў па цячэнні.

3. Позняй восенню ў лесе яшчэ нават познюю кветку можна напаткаць свеціцца сіняе ці жоўтае вочка і цяжка растлумачыць як гэтая далікатная раслінка вытрымала замаразкі.

4. Вялікага парадку ў лесе няма сосны растуць як папала хоць і былі некалі пасаджаны пад шнур валяецца ламачча сям-там параскіданы спарахнелыя дрэвы.

II. Адзначце сказы, у якіх знакі прыпынку расстаўлены правільна.

1. Дружа Дняпро, прыпыні свае воды, паслухай, як мы жывём, гаспадарым; ты не ўсё яшчэ ведаеш, таму і такі адкрыты, даверлівы.

2. Хоць камень і далекавата ад сядзібы, але ніхто з наведвальнікаў яго не міне: да яго заўсёды прывядзе маляўнічая каштанавая прысада.

3. Эпоха Адраджэння была эпохай, калі свет ставіў вучоным іншыя, чым сёння, пытанні, часта загадваў загадкі, на якія ведае адказы сёння кожны пісьменны чалавек.

4. За горадам яшчэ ляжаў снег і былі праталіны, што пахлі зямлёй – але тут здавалася, што зіма сканала, што вось-вось заквітнеюць чаромха і бэз.

Спампавана з сайта www.aversev.by

ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ў СКАЗАХ З ЧУЖОЙ МОВАЙ

Калі простая мова стаіць пасля слоў аўтара, перад ёй ставіцца двукроп'е, а ў канцы – знак прыпынку, якога патрабуе мэта выказвання і інтанацыя: *Пчаляр кажа: «Слухайце, людзі: пчаліны сяголета год»* (А. Бялевіч); *Небу цёмна-сіняму і ветру скардзіліся чорныя палі: «Сонцам мы вясновым абагрэты, а дажджу дайно ўжо не пілі!»* (П. Панчанка).

Калі простая мова стаіць перад словамі аўтара і мае апавядальную інтанацыю, то пасля яе ставіцца коска і працяжнік: *«Некалькі чалавек не маглі абняць прыгажуна-дуба, цара пушчы», – успомніў Гарбачэня словы бабкі* (І. Гурскі). Калі простая мова з'яўляецца клічным ці пытальным сказам, то пасля яе ставіцца клічнік або пытальнік, а перад словамі аўтара – працяжнік. Словы аўтара пасля простай мовы пішуцца з малой літары: *«Засвішча човен мой стралою!» – так думаў дзядзька сам з сабою* (Я. Колас); *«Хіба ж так іграюць?» – падумаў Сымон* (А. Чарнышэвіч).

Словы аўтара могуць знаходзіцца ў сярэдзіне простай мовы і разрываць яе на месцы кропкі, пытальніка або клічніка. У такіх выпадках пасля першай часткі простай мовы ставіцца (у залежнасці ад інтанацыі) пытальнік або клічнік, а на месцы кропкі – коска. Другая частка простай мовы пішацца з вялікай літары: *«Ты чуеш мяне, Грышка? – павучаў унука дзед. – Ты павінен быць такім, каб цябе паважалі твае таварышы»* (М. Паслядовіч); *«Добры дзень, Лена! – радасна прывітаўся Сцяпан. – Ты, напэўна, у бібліятэку ідзеш?»*; *«Маладосць, – неяк міжвольна падумаў Міканор. – Цяпер ужо часам яе цяжка зразумець»* (А. Кулакоўскі).

Калі словы аўтара разрываюць простую мову, дзе не трэба ніякага знака прыпынку ці маглі стаяць коска, кропка з коскай, працяжнік або двукроп'е, словы аўтара выдзяляюцца з двух бакоў коскамі і працяжнікамі. Другую частку простай мовы пачынаюць пісаць з малой літары: *«Чалавек з розумам і з навукай, – некалі гаварыў бацька, – можа шмат больш прынесці карысці, чым невучоны чалавек»* (І. Гурскі).

У дыялогу простая мова кожнай асобы заўсёды пачынаецца з новага абзаца і перад ёй ставіцца працяжнік. У канцы простай мовы ставіцца адпаведны яе будове і інтанацыі знак прыпынку (кропка, клічнік, пытальнік або шматкроп'е):

– Адкуль вы?

– З-пад Мазыра.

Спампавана з сайта www.aversev.by

– *Ого, здалёк. А ў сталіцу па якой справе?*

– *У камандзіроўку* (У. Шыцік).

Калі простая мова мае пры сабе словы аўтара, то яны выдзяляюцца знакамі прыпынку на аснове агульнага правіла:

Рабочыя часам пыталіся:

— Хлопцы, што вы тут робіце?

— Практыку праходзім, – адказвалі мы (І. Шамякін).

Калі простая мова розных асоб у дыялогу ўжываецца без слоў аўтара і пішацца ў адзін радок, то мова кожнай асобы бярэцца ў двукоссе з адпаведным яе будове і інтанацыі знакам прыпынку ў канцы і аддзяляецца адна ад другой працяжнікам: *«Дзе старшыня?» – «Не прыехаў». – «Чаму?» – «Работы ў яго шмат»* (І. Пташнікаў).

Цытаты ў пісьмовай мове, як правіла, бяруцца ў двукоссе або выдзяляюцца іншым шрыфтам: *П. Глебка з поўнай падставай пісаў: «Лірычную плынь унёс у нашу празаічную мову М. Лынькоў»* (У. Юрэвіч).

Калі цытата – вершаваны тэкст, то ў двукоссе яна не бярэцца: *Я. Купала звяртаўся да беларускіх партызан:*

Партызаны, партызаны,
Беларускія сыны!
За няволю, за кайданы
Рэжце гітлерцаў паганых,
Каб не ўскрэслі век яны!

(К. Чорны).

Цытата можа ўключацца ў аўтарскі тэкст як частка сказа. У такіх выпадках яна бярэцца ў двукоссе, але пішацца з малой літары: *Якуб Колас справядліва ўказваў, што «роднае слова – гэта першая крыніца, праз якую мы пазнаём жыццё і акаляючы нас свет»* (ЛіМ).

Калі цытата прыводзіцца не поўнасцю, то на месцы прапушчаных слоў ставіцца шматкроп'е: *Кузьма Чорны не раз звяртаў увагу на тое, што «фарміраванне літаратурнай мовы павінна ісці з крыніц жывой, сапраўды народнай мовы... мовы мільёнаў рабочых і калгаснікаў»* (У. Юрэвіч).

Эпіграф у двукоссе не бярэцца:

Мой родны кут, як ты мне мілы!
Я. Колас.

Спампавана з сайта www.aversev.by

Практыкаванні

76. Прачытайце сказы. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры простай мове.

1. «Ваш край – прыгожы, зялёны край, – гаварыў, мройна, летуценна мружачы вочы, стары, сівы як лунь, казак, даведаўшыся, што я з Беларусі, з Палесся. – На ўсё жыццё запомніўся ён мне. А найбольш, найярчэй – вашы ягады. Чаму? Вось паслухайце...» (*Б. Сачанка*). 2. Я лагодна ўсміхаюся маламу, ківаю галавой і кажу: «Добра жыць на свеце, браток?» (*Я. Маўр*). 3. Зірнеш угору, туды, дзе бягуць шпаркія воблакі, бягуць здалёк ці зблізку, і падумаеш: «Гэта жыццё імклівa бяжыць» (*І. Грамовіч*). 4. Азаровічу раптам прыгадалася, як у маленстве баяўся цемнаты, і на яго пытанне: «Адкуль яна бярэцца?» – бацька, пасміхаючыся ў вусы, адказваў: «З лесу» (*Д. Нічыпаровіч*). 5. «Тата, тата! Пайшлі на рэчку», – пачаў прасіцца старэйшы сын (*С. Александровіч*). 6. «Чалавек, які сустракаецца з вучнямі толькі на ўроку, па адзін бок настаўніцкага стала, – не ведае дзіцячай душы, а хто не ведае дзіцяці, той не можа быць выхавацелем», – так лічыў Сухамлінскі (*В. Вітка*).

77. Запішыце тэкст, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры простай мове.

І ў гэту раніцу над Шчарай было высокае бясхмарнае неба. І хоць яшчэ сонца не выкацілася з-за лесу а ўсё было відаць як удзень. Відаць былі і два чалавекі. Яны павольна набліжаліся. Неўзабаве мы разгледзелі ішла пара якая мабыць перажыла сваё залатое вяселле. Перад кладкай бабуля прысела на кошык а дзядуля нешта паціху гаварыў.

Мы падняліся насустрач дошка-кладка на ручайку нешырокая і тонкая трэба падсабіць перанесці кладзь з якой старыя не вельмі спраўляліся. Памаглі разгаварыліся. Бабуля перадыхнуўшы і без рэчаў ахвотна гаварыла расказвала

Спяшаемся на аўтобус. Каб не спазніцца. Да сына хочам. Праведаць надумалі. Адзін наш у Гародні а другі аж у Мінску. Стары казаў у нядзельку трэба нядзелькаваць рукам спачыну знайсці. А я разважыла не што там нядзелькаваць. Ехаць не працаваць. Дойдзем да аўто-

Спампавана з сайта www.aversev.by

буса а там і ў Слонім і ў Мінск... Трэба дапамагчы дзецям. І без нашага абышліся б ды хочацца ж дапамагчы...

Моўчкі вярталіся мы пакінуўшы старэнькіх на аўтобусным прыпынку чакаць аўтобус. І чулася нам абодвум бацькоўскае Хочацца дапамагчы... (*Паводле Ф. Янкоўскага*).

78. Запішыце тэкст, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Вызначце сэнсава-стылістычную ролю простай мовы ў тэксце.

Дамоў у Бацькавічы я прыехаў перад Сёмухай. Як здавён вядзецца ўжо ў суботу ва ўсіх хатах мыецца падлога падмятаюцца падворкі покуці і вокны прыбіраюцца свежымі адбеленымі ручнікамі ложкі засцілаюцца сваёй работы з вясёлкавымі пералівамі коўдрамі-посцілкамі. Столь уквечваецца галінкамі рабіны і ясеню галінкі бярозы сцябліны аеру раскідваюцца па падлозе ўся гэта ўкраса зелянінай называецца май.

Учора калі маці ўзялася шараваць падлогу бацька звярнуўся да мяне

Алёшка можа б ты схадзіў у Крывалессе Прынясі трохі маю Хай і ў нас як у людзей свята будзе

Не тата запярэчыў я Мне няёмка неяк гэта ж свята рэлігійнае Не пайду я Я ж студэнт заўтрашні настаўнік і мне ніяк не выпадае ісці з сябрамі ў лес па той май

Бацька насмешліва пакпіў з мяне

Дзівак ты хлопец Гэта ж самая што ні на ёсць народная завядзёнка Явар зяленіва чаромха Гэта ж прыгажосць Сабе прыемна і чалавеку можна зайсці ў хату Што ж калі не маеш ахвоты тады пайду сам

Пад вечар бацька прынёс з Крывалесся вялікую ношку зяленіва і нават выкапаў дзве невялічкія з празрыстымі клейкімі лісточкамі бярозкі (*Паводле С. Кухарава*).

79. Запішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку. Укажыце прыметы гутарковага стылю ў простай мове.

У вагоне я слухаў чужую гаворку. Дз..ве жанчыны – пажылая і маладзейшая. Маладзейшая едзе ў Мінск праведаць сына ён вучыцца ў рамесным ..учылішчы.

Даўно н.. бачыла кажа яна Дома мама хворая дык н.. было на каго пакінуць Усё чакала пакуль паправіцца

Паправілася

Спампавана з сайта www.aversev.by

Ды не але ж бачыць што мне ўжо магаты няма едзь кажа дачушка а са мной н..чога н.. зробіцца я трывушчая

«Трывушчая». Н.. раз чуў гэта слова сам гаварыў н..калі дома а вось н.. прыпомню каб дзе пакарыстаўся ім у сваіх творах (*Я. Скрыган*).

80. Запішыце простую мову ў форме дыялога, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку.

Ты памочнік машыніста пытаў Міколка бацьку.
Ну, а што
Вось табе і што. На паравозах ездзіш?
Езджу. А што з таго?
А нічога... Павінен і я ездзіць... (*М. Лынькоў*).

81. Напішыце сачыненне на тэму «Якой бы музыкай гучала наша слова, калі б умелі слова шанаваць» (Я. Непачаловіч), выкарыстоўваючы цытаты з твораў беларускіх паэтаў і пісьменнікаў.

Кантрольныя пытанні

1. Якімі знакамі прыпынку афармляецца простая мова, размешчаная перад словамі аўтара?
2. Якімі знакамі прыпынку афармляецца простая мова, размешчаная пасля слоў аўтара?
3. Якімі знакамі прыпынку афармляецца простая мова, калі словы аўтара размешчаны ў яе сярэдзіне?
4. Якімі знакамі прыпынку афармляюцца рэплікі дыялога?
5. Якімі знакамі прыпынку афармляюцца цытаты?

Тэст

I варыянт

I. Адзначце, які знак прыпынку ставіцца на месцы пропуску.

«Трэба, трэба паехаць у родную вёску, – уздыхнуў Сяргей Іванавіч_– Сорам, пяць гадоў не быў».

1) Коска;
2) кропка;
3) кропка з коскай;
4) двукроп’е.

Спампавана з сайта www.aversev.by

II. Устанавіце адпаведнасць сказаў правільным варыянтам пастаноўкі знакаў прыпынку. Адказ запішыце.

1. Стрэлачнік не адыходзячы ад Сцёпкі запытаўся Едзеш куды

2. Мамачка галубка просіць сын так міла можа б ты на рэчку пагуляць пусціла

3. Калі рана ўзарэш то і ўраджай добры збярэш кажуць людзі

А. Двукоссе, коска, коска, працяжнік, коска, працяжнік, пытальнік, двукоссе.

Б. Коска, коска, двукроп'е, двукоссе, пытальнік, двукоссе.

В. Двукоссе, коска, двукоссе, коска, працяжнік.

Г. Двукроп'е, двукоссе, пытальнік, двукоссе.

II варыянт

I. Адзначце, які знак прыпынку ставіцца на месцы пропуску.

Убачыўшы ў адным месцы пры сцяжынцы, па якой даўно ніхто не хадзіў, натапыранае леташняе лісце, спыніўся, падумаўшы_«Няўжо грыб?».

1) Коска;
2) кропка;
3) кропка з коскай;
4) двукроп'е.

II. Устанавіце адпаведнасць сказаў правільным варыянтам пастаноўкі знакаў прыпынку. Адказ запішыце.

1. За астраўком успомніў Толя рукаво рэчкі вузенькае

2. Малайцы хлопцы пахвальвае іх Сцёпка Вучыцеся гуртам працаваць

3. Сэрца наша гатова плакаць па ўтрачанай вясне і нам хочацца крыкнуць Пастой вясна не пакідай нас вярніся яшчэ хоць на момант

А. Коска, двукроп'е, двукоссе, коска, коска, коска, клічнік, двукоссе.

Б. Двукоссе, коска, клічнік, працяжнік, коска, працяжнік, двукоссе, кропка.

В. Двукоссе, коска, працяжнік, коска, працяжнік, двукоссе, кропка.

Г. Двукроп'е, двукоссе, двукоссе, кропка.

Спампавана з сайта www.aversev.by

ПАДАГУЛЬНЕННЕ ВЫВУЧАНАГА

Практыкаванні

82. Прачытайце тэкст. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сярэдзіне сказаў.

Як непарыўная сувязь вякоў, каб асвятляць нашы мары і дзеянні, расцвітаюць у вечаровым небе адвечныя зоркі, сярод якіх на небасхіле ўзыходзіць самая цудоўная і такая блізкая нам зорка Багдановіча. Святло яго паэзіі – не толькі ў нябёсах. Яно разгараецца і ярка свеціць у душах людзей.

Шчаслівы народ, які мае такога Паэта. Шчаслівы Паэт, якога разумее народ.

На вятрах стагоддзяў, у сэрцах людскіх шугае полымя Максімавых песень. Б'ецца гарачы пульс яго радкоў, мудрых і мужных, суровых і пяшчотна адчайных, часам журботных. Паэзія яго высока грамадзянская, музычная, простая і такая прыцягальная. Яна – у нашых душах, у нашых сэрцах, на вуснах...

Паэзія Багдановіча, Цёткі, Купалы, Коласа перад усім светам на ўвесь голас засведчыла высокую дасканаласць беларускай мовы – выказніцы духу.

Душы і сэрцы нашы асвятляе самая цудоўная зорка. І мы, а за намі дзеці нашы, унукі і праўнукі і апошнія з чалавечага роду засведчаць: ёй, гэтай зорцы, належыць наша любоў!

Выйдзіце ў вечар. Выйдзіце ў ноч. Зірніце на кветнік – зорнае неба... Зоры ніколі не гаснуць. І заўсёды свяціць будзе ясная зорка паэзіі Максіма Багдановіча (*Паводле Н. Загорскай*).

83. Запішыце тэкст, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце сінтаксічныя канструкцыі, якія ўскладняюць сказ (аднародныя, адасобленыя члены сказа), у адпаведнасці з іх сінтаксічнай функцыяй. Пабочныя словы абвядзіце.

Запаветную хату з белымі аканіцамі мы пазналі здалёк нават не давялося пытаць нікога.

Старажыха адчыняе дзверы. Музей зусім невялікі але тут у гэтай мясціне дыхаюць успамінамі аб паэце хата сяло навакольныя пушчы. Магчыма хату трэба было б пакінуць такой якой яна была ў той час

Спампавана з сайта www.aversev.by

калі нарадзіла ў ёй простая беларуская маці свайго сына. Хай бы падлога была земляная хай бы мядзведзь-печ панура глядзела на ўсіх хай бы стаялі ў куце кросны. Ён жа вырас у беднай хаце каб вывесці з тысяч такіх хат на святло людзей якія не бачылі сонца.

Ля хаты цвітуць кветкі гудуць пчолы. На другім беразе рачулкі ходзяць важныя буслы шуміць лес...

Тут паэт праходзіў сваю навуку гэтыя палі ўлівалі яму ў грудзі сваю песню (*Паводле У. Караткевіча*).

84. Запішыце тэкст, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычную аснову прэдыкатыўных частак складаных сказаў. Пабудуйце схемы складаных сказаў. Вызначце іх тыпы.

Вёсачка да якой я дабраўся напэўна не толькі самая далёкая але і самая малая сярод бліжэйшых вёсак. Аб яе велічыні я меў уяўленне ўжо тады калі мне сказалі што школа тут аднакамплектная на ўсе чатыры класы адна настаўніца.

Вёсачка з'явілася перада мной нечакана. І першая мая думка была той хто першы пасяліўся тут напэўна меў паэтычную натуру. З трох бакоў вёскі падступаў лес. Ды які лес! Адны бярозы. Я нават здзівіўся як ён уцалеў такі беразняк.

Вёска адна вуліца але на дзіва роўная і шырокая. Уздоўж хат дзве роўныя шарэнгі маладых бяроз. І толькі школа я ўбачыў яе і беспамылкова пазнаў стаяла ўбаку за гародамі бліжэй да лесу. Школьную сядзібу абкружалі не бярозы а тонкія таполі большасць таксама маладыя.

Напрасцяк цераз поле я пайшоў да школы і яшчэ здалёк пачуў голас настаўніцы і хор дзяцей. Ішоў урок. Каб не перашкодзіць я непрыкметна сеў на лаўку пад старой тапаляй якая тут жа абсыпала мяне лісцем. Агледзеўся. Школьны будынак хоць і быў пасляваеннай пабудовай але вельмі ж нагадваў той які дэталёва апісаны Якубам Коласам класны пакой калідор пасярод у другой палавіне кватэра настаўніцы (*І. Шамякін*).

85. Запішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары, раскрываючы дужкі і ставячы знакі прыпынку. Зрабіце сінтаксічны разбор простага сказа.

Колькі лю..кіх лёсаў характ..раў колькі розных падзей і здарэн..яў жыло ў пам..ці К. Чорнага!

Спампавана з сайта www.aversev.by

(З) малку з малале..тва і юна..тва ён увабраў у с..бе столькі скарбаў што іх яму хапіла (б) на самыя вялікія а..крыцці ў маста..кім даслед..ванні (н..) толькі сваіх сучаснікаў а цэлых пакален..яў.

Ён (н..) меў такіх ма..чымасцей якія мае цяпер кожны піс..меннік ездзіць па ўсёй з..млі і далёка за яе межамі.

Засяроджанасць увагі пранікнен..е ў сферу лю..кіх дачынен..яў лю..кіх драм трагедый і камедый нават абм..жаваных роднымі Цімкавічамі былі той вышынёй абсяг бачан..я з якой залежыць ад самога мастака а н.. ад колькасці ўражан..яў сабраных ім (*Паводле В. Віткі*).

Спампавана з сайта www.aversev.by

СЛОЎНІК

Адасобленыя акалічнасці – акалічнасці, якія выдзяляюцца ў сказе інтанацыйна і па сэнсе.

Адасобленыя дапаўненні – дапаўненні, якія выдзяляюцца ў сказе інтанацыйна і па сэнсе.

Адасобленыя прыдаткі – прыдаткі, якія выдзяляюцца ў сказе інтанацыйна і па сэнсе.

Адасобленыя ўдакладняльныя акалічнасці – акалічнасці месца, часу, спосабу дзеяння, выражаныя прыслоўямі або назоўнікамі ў форме ўскосных склонаў, якія выдзяляюцца інтанацыйна і па сэнсе ў сказе.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы – складаныя сказы, прэдыкатыўныя часткі якіх аб'яднаны без дапамогі злучнікаў і злучальных слоў.

Выдзяляльныя знакі прыпынку – знакі прыпынку, якія выдзяляюць у сярэдзіне сказа адасобленыя члены сказа, параўнальныя звароты, звароткі, пабочныя і ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы, простую мову.

Параўнальны зварот – слова ці словазлучэнне, якое шляхам параўнання раскрывае і ўдакладняе змест астатняй часткі сказа.

Простая мова – чужое выказванне, якое перадаецца даслоўна, без лексічных ці граматычных змен.

Пунктуацыя – 1) сукупнасць знакаў прыпынку ў пісьмовай мове; 2) правілы іх выкарыстання ў пісьмовай мове; 3) раздзел мовазнаўства.

Раздзяляльныя знакі прыпынку – знакі прыпынку, якія раздзяляюць самастойныя сказы ў тэксце, прэдыкатыўныя часткі складанага сказа, асобныя члены простага сказа.

Складаназалежныя сказы – складаныя сказы, у якіх прэдыкатыўныя часткі аб'ядноўваюцца пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў або злучальных слоў.

Складаназалежныя сказы з паслядоўным падпарадкаваннем – складаныя сказы, у якіх наступная дададзеная частка непасрэдна залежыць ад папярэдняй дададзенай часткі.

Складаназалежныя сказы з сузалежным падпарадкаваннем – складаныя сказы, у якіх кожная дададзеная частка непасрэдна залежыць ад адной галоўнай часткі.

Складаназлучаныя сказы – складаныя сказы, у якіх прэдыкатыўныя часткі аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучальных злучнікаў.

Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі – складаныя сказы, у якіх прэдыкатыўныя часткі аб'яднаны з дапамогай злучнікавай і бяззлучнікавай сувязі.

Словы аўтара – словы, якія ўводзяць простую мову ў сказ і паказваюць, каму яна належыць.

Спампавана з сайта www.aversev.by

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская мова : вучэб. дапам. для 9 кл. устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агул. сярэд. адукацыі, з беларус. і рус. мовамі навучання, з 12-гадовым тэрмінам навучання (базавы і павышаны ўзроўні) / Л. А. Антанюк [і інш.]. – 2-е выд. – Мінск, 2005.

2. *Бурак, Л. І.* Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы / Л. І. Бурак. – Мінск, 1982.

3. *Бурак, Л. І.* Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. – Мінск, 1987.

4. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008.

5. *Сямешка, Л. І.* Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск, 1996.

Спампавана з сайта www.aversev.by

ЗМЕСТ

Практыкум па арфаграфіі. 10—11 класы . . . 3
Уводзіны . . . 5
Прынцыпы беларускай арфаграфіі (правапісу) . . . 5
Правапіс галосных . . . 8
Правапіс галосных *о*, *э*, *а* . . . 8
Правапіс галосных *е*, *ё*, *я* . . . 11
Правапіс галосных *о*, *э*, *а*, *е*, *ё*, *я* ў складаных словах . . . 13
Правапіс спалучэнняў галосных *іё* (*ыё*), *ія* (*ыя*), *іе* (*ые*), *іо* (*іа*), *ео* (*еа*), *эо* (*эа*) у іншамоўных словах . . . 16
Правапіс прыстаўных галосных *і*, *а* . . . 19
Правапіс літар *і*, *ы*, *й* . . . 20
Правапіс зычных . . . 23
Правапіс і вымаўленне звонкіх і глухіх, шыпячых і свісцячых зычных . . . 23
Правапіс *д* і *дз*, *т* і *ц* . . . 26
Правапіс падоўжаных зычных . . . 29
Правапіс некаторых спалучэнняў зычных . . . 32
Правапіс прыстаўных і ўстаўных літар *в*, *г* . . . 33
Правапіс літар *у*, *ў* . . . 36
Правапіс мяккага знака і апострафа . . . 38
Змякчальны мяккі знак як сродак абазначэння мяккасці папярэдняга зычнага . . . 38
Правапіс раздзяляльнага мяккага знака і апострафа . . . 40
Ужыванне вялікай і малой літар . . . 42
Правапіс назоўнікаў . . . 48
Напісанне складаных назоўнікаў разам і праз злучок . . . 48
Правапіс суфіксаў назоўнікаў . . . 51
Нарматыўнае ўжыванне склонавых форм назоўнікаў першага скланення . . . 54
Нарматыўнае ўжыванне склонавых форм назоўнікаў другога скланення . . . 55
Нарматыўнае ўжыванне склонавых форм назоўнікаў трэцяга скланення . . . 59
Нарматыўнае ўжыванне склонавых форм рознаскланяльных назоўнікаў . . . 61
Нарматыўнае ўжыванне склонавых форм назоўнікаў множнага ліку . . . 63

Спампавана з сайта www.aversev.by

Правапіс прыметнікаў 64
Напісанне складаных прыметнікаў разам і праз злучок 64
Правапіс суфіксаў прыметнікаў 67
Нарматыўнае ўжыванне склонавых форм прыметнікаў. 69
Правапіс лічэбнікаў 72
Нарматыўнае ўжыванне склонавых форм колькасных, парадкавых, зборных, дробавых лічэбнікаў 72
Нарматыўная пабудова колькасна-іменных спалучэнняў 75
Правапіс займеннікаў 77
Нарматыўная пабудова словазлучэнняў і сказаў са склонавымі формамі займеннікаў 77
Правапіс дзеясловаў 80
Правапіс суфіксаў дзеясловаў 80
Нарматыўнае ўжыванне асабовых дзеясловаў I і II спражэння, рознаспрагальных дзеясловаў. Ужыванне і правапіс дзеясловаў загаднага ладу 81
Правапіс суфіксаў дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў. 86
Нарматыўнае ўжыванне дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў. 89
Правапіс прыслоўяў 90
Напісанне прыслоўяў разам і праз злучок. Правапіс блізкіх да прыслоўяў спалучэнняў назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў з прыназоўнікамі 90
Правапіс службовых часцін мовы. 94
Правапіс асобна, разам, праз злучок прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц 94
Значэнне часціц *не* і *ні* 96
Правапіс *не* (*ня*), *ні* з рознымі часцінамі мовы 98
Правілы пераносу слоў. 100
Падагульненне вывучанага 101

Практыкум па пунктуацыі. 11 клас 105
Уводзіны 107
Знакі прыпынку ў канцы сказа 113
Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам 117
Працяжнік у няпоўным сказе. 121
Знакі прыпынку пры аднародных членах сказа. 124
Знакі прыпынку пры зваротку. 130
Знакі прыпынку пры пабочных словах, словазлучэннях і сказах 133

Спампавана з сайта www.aversev.by

Знакі прыпынку пры словах-сказах 137
Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа 138
Адасобленыя азначэнні 138
Адасобленыя прыдаткі 142
Адасобленыя дапаўненні 145
Адасобленыя акалічнасці 147
Адасобленыя ўдакладняльныя акалічнасці 150
Знакі прыпынку пры параўнальных зваротах 153
Знакі прыпынку паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучаных сказаў 157
Знакі прыпынку паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежных сказаў 160
Знакі прыпынку паміж прэдыкатыўнымі часткамі бяззлучнікавых складаных сказаў 165
Знакі прыпынку паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі 170
Знакі прыпынку ў сказах з чужой мовай 175
Падагульненне вывучанага 181
Слоўнік 184
Літаратура 185

Спампавана з сайта www.aversev.by